Kő kövön… A kő mint építőanyag és az építőiparok története Magyarországon

Stone upon stone… Stone as a building material and the history of the construction industry in Hungary

Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 7.

archaeometria – iparrégészet – kézművesipar-történet – néprajz

Material Culture in the Carpathian Basin 7.

archaeometry – industrial archaeology – history of handicraft – ethnography

Az MTA VEAB
Kézművesipar-történeti Munkabizottsága
és az Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottsága
közös kiadványsorozata

Publication
of the Working Committee for Handicraft History
and Working Committee for Archaeometry and Industrial Archaeology
at the Regional Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Veszprém (VEAB)

sorozatszerkesztők / serial editors
Cseh Fruzsina – Török Béla

Kő kövön… A kő mint építőanyag és az építőiparok története Magyarországon

Szerkesztette
Cseh Fruzsina – Fehér Csaba – Török Béla

Budapest
2026

A kötet megjelenését támogatta
a Kőfaragó és Műkőkészítő Vállalkozók Országos Ipartestülete.

Szerkesztette
Cseh Fruzsina – Fehér Csaba – Török Béla

Nyomdai előkészítés
Demeter Györgyi

Magyar nyelvi lektor
Jung Eszter

Angol nyelvi lektor
Garami Erika

Borítót tervezte
Holozsai Ádám

A címlap: Borospince, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia
(Viszóczky Ilona 2024-ben készített felvétele alapján Holozsai Ádám)
A borító hátlapján: Torony építése (Rajz: B. Jankó Melinda)

ISSN: HU ISSN 1788-5418

ISBN: 978-963-416-541-5

© ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, 2026

Felelős kiadó
ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja – Budapest Főváros Levéltára

Nyomás és kötés
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Cseh Fruzsina – Fehér Csaba – Török Béla: *Előszó* 7

Fekete Mária: *Néhány gondolat a kőépítkezés megjelenéséről a Kárpát-medencében az elmúlt ötven év dunántúli ásatásai alapján* 9

Benda Judit: *„... lapides, lateres, cementum, arena et aqua ..." Városi lakóházak kőfalainak építési technikája és datálása a középkori Budán* 27

Jeney-Tóth Annamária: *„Az kőmíesek nevei igy következnek…" Gondolatok a Kolozsvár városi építkezések és a kőmívesmesterek kapcsán a 17. század első felében* 43

Nemesné Matus Zsanett: *Építőiparos szakmák a 17. századi Győrben* 52

Tuza Csilla*: Az iskolarendszerű építészeti szakképzés (mérnökképzés) kezdetei Magyarországon a 18–19. században* 73

Nagy János: *A Feszl família három generációja. Egy pesti kőfaragó család a 18–19. században* 83

Hutvágner Zsófia*: Kőfaragók és lehetőségeik a 19. században, a céhrendszer megszűnése után* 95

Oláh Róbert: *Az Alföld kőzete, az édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) geológiai leírása és felhasználása a Nagykőrösi Református Egyházközség főtemplomának példáján* 105

Fehér Csaba: *Sorg Antal építőmester felemelkedése és vállalatbirodalmának kialakulása* 119

Viga Gyula: *A kőmunkák történeti néprajzához. A bodrogközi példa* 129

Mód László: *A Duna–Tisza köze természeti és kulturális öröksége, a réti mészkő* 139

Nagyné Batári Zsuzsanna: *Csalóka kő – a márványerezés titkai. Adalékok a márványfestéshez* 145

Ozsváth Gábor Dániel: *Az idő halad, a(z őrlő)kő marad. Recens adalékok a Kárpát-medencei malomkőfaragás történetéhez* 157

Hála József: *Szikladal. Film a Gerecse hegységi kőiparról, különös tekintettel a kőbányászok* komendó*ira* ... 173

Contents

Cseh, Fruzsina – Fehér, Csaba – Török, Béla: *Foreword* 7

Fekete, Mária: *On the Emergence of Stone Construction in the Carpathian Basin* 9

Benda, Judit: *„... lapides, lateres, cementum, arena et aqua ..." Construction Techniques and Dating of Stone Walls in Urban Residential Buildings of Medieval Buda* 27

Jeney-Tóth, Annamária: *"The Names of the Stonemasons Are as Follows..." Reflections on Urban Construction in Cluj /Kolozsvár/Klausenburg and Master Stonemasons in the First Half of the 17th century* 43

Nemesné Matus, Zsanett: *Construction Trades in 17th-Century Győr* 52

Tuza, Csilla: *The beginnings of formal architectural education (engineering) in Hungary in the 18th and 19th centuries* 73

Nagy, János: *Three generations of the Feszl family. A family of stonemasons in Pest during the 18th and 19th centuries* 83

Hutvágner, Zsófia: *Stonemasons and their opportunities in the 19th century, after the abolition of the guild system* 95

Oláh, Róbert: *Geological description and use of the rock of the Great Plain, freshwater lake or meadow limestone (honeycomb rock), using the example of the main church of the Reformed Church Parish in Nagykőrös* 105

Fehér, Csaba: *The Rise of Master Builder Antal Sorg and the Development of His Business Empire* 119

Viga, Gyula: *To the historical ethnography of stonework. The Bodrogköz (An Example from Northeastern Hungary and Southeastern Slovakia)* 129

Mód, László: *Cultural and Natural Heritage of the Danube-Tisza Region: the Marsh Limestone* 139

Nagyné Batári, Zsuzsanna: *Deceptive Stone – The Secrets of Marbling Additives for Marbling* 145

Ozsváth, Gábor Dániel: *Time passes, but the millstone remains. Contributions to the history of millstone carving in the Carpathian Basin* 157

Hála, József: *Szikladal. A film about the stone industry in the Gerecse Mountains, with a special focus on the stone-cutters' work teams* 173

Előszó

Cseh Fruzsina – Fehér Csaba – Török Béla
MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet; Budapest Főváros Levéltára; MTA VEAB Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság

A kő az emberi építkezés egyik legősibb és legmaradandóbb anyaga: egyszerre hordozza a természeti adottságok lenyomatát, valamint az emberi tudás, szervezettség és esztétikai igény alakulását. Megmunkálásának és felhasználásának módjai nemcsak technológiai fejlődéstörténetet rajzolnak ki, hanem a társadalmi viszonyokról, a gazdasági lehetőségekről és a kulturális kapcsolatrendszerekről is árulkodnak. E sokrétű összefüggésrendszer megvitatására rendezte meg az MTA Veszprémi Területi Bizottságának Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, valamint Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottsága a *Kő kövön… A kő mint építőanyag és az építőiparok története Magyarországon* című konferenciát 2024. október 18-án – együttműködve az eseménynek helyet adó Budapest Főváros Levéltárával. A két munkabizottság 2004-ben indította el az *Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében* című konferenciasorozatot, aminek keretében az anyagi kultúra egy-egy ágáról folyik interdiszciplináris tanácskozás. A 2024-ben megtartott esemény a sorozat 7. része volt. A tizennyolc intézményből érkező és független előadóknak köszönhető gazdag konferenciaprogram a kőépítkezés történetét vette górcső alá a régészet, a történettudomány, a levéltári kutatások, a művészettörténet, valamint a néprajztudomány eredményei alapján. A konferenciának megfelelően jelen kötet is a fent említett partnerek együttműködésében készült el. Köszönet illeti Budapest Főváros Levéltárának munkatársait a kötet tördeléséért és grafikai szerkesztéséért, valamint az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontját a nyomdai költségek fedezéséért.

Kötetünk a tanácskozáson elhangzott előadások válogatását közli (egyes szerzők elálltak a közléstől, mások pedig kutatásaikat más kiadványokban tették közzé). Emellett lehetőséget adtunk az eseményen el nem hangzott, de szintén jelentős eredmények publikálására is.

A tanulmányok időben és tematikusan egyaránt széles ívet rajzolnak fel. A kőépítkezés legkorábbi emlékeitől kiindulva a középkori és kora újkori városi építkezések világán át a 18–19. századi iparostársadalom működéséig követhetjük nyomon a kő mint építőanyag felhasználásának változásait. A különböző megközelítések – a régészeti, történeti, levéltári és művészettörténeti vizsgálatok – nemcsak az építéstechnikai megoldásokat tárják fel, hanem rávilágítanak a kőkitermelés, az anyagellátás és a műhelykapcsolatok összefüggéseire is. Az itt közzétett kutatások jelentős része az iparos társadalom működésére, a céhes keretekre, a képzés és a szakmai tudás átadásának kérdéseire, valamint az iparoscsaládok és műhelyek kapcsolati hálóira irányítja a figyelmet, érzékeltetve a mesterségek mögött álló gazdasági és társadalmi viszonyokat. A népi építészet és a kőmegmunkálás technológiáira fókuszáló tanulmányoknak köszönhetően a regionális példákon keresztül kirajzolódik az anyaghasználat sokfélesége, a helyi adottságokhoz való alkalmazkodás, valamint a különböző kőfaragó és kőmegmunkáló tevékenységek gyakorlata. A vizsgálatok egyaránt érintik a kőanyagok sajátosságait, azok felhasználási módjait, valamint a mesterséghez kapcsolódó tudásformákat és hagyományokat, így komplex képet adnak a kő szerepéről az épített környezet és a kézműves kultúra alakulásában.

Bízunk benne, hogy kötetünk nemcsak a szűkebb szakmai közönség, hanem minden érdeklődő olvasó számára hasznos és inspiráló olvasmányul szolgál. A konferencia iránti rendkívül nagy érdeklődés és az itt közölt tanulmányok jól érzékeltetik, hogy a kő mint építőanyag és az ahhoz kapcsolódó mesterségek kutatása még számos feltáratlan kérdést rejt, és további vizsgálatokat igényel.

A konferenciát a 2023 decemberében elhunyt Lukács László néprajzkutató emlékének szenteltük. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében című konferenciasorozat 2004-es elindítása Gömöri János régész nevéhez fűződik, aki 2026 júliusában hunyt el. Kötetünkkel előtte is tisztelgünk.

2026. július

Néhány gondolat a kőépítkezés megjelenéséről a Kárpát-medencében az elmúlt ötven év dunántúli ásatásai alapján…[1]

Fekete Mária
PTE-BTTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Tóth Endre és Visy Zsolt 80. születésnapjára
Gömöri János emlékére

„A hegyen épült várost nem lehet elrejteni."
Mt. 2.5,14.

Absztrakt: A legősibb fennmaradt leletanyag alapján az ember százezer éveken át élt a „kőkorszakban", kőeszközöket használt. Ma már tudjuk, hogy hosszú időn át faeszközei voltak, de azok csak ritkán, különleges körülmények között maradtak ránk. Majd az évezredek során szentélyek, élők és holtak házai épültek egymáshoz illesztett sztélékből, szárazon rakott kőfalakból, a kötőanyag használata jóval későbbi fejlemény. A fémkorszakokban a speciális funkciójú eszközök továbbra is kőből készültek (például az öntőminták, dörzs- és csiszolókövek). A késő bronzkortól kezdődően egyre gyakrabban és nagyobb mennyiségben, több célból használtak követ. A változó ütemben városiasodó településeken lakóházak, szentélyek (emberek és istenek házai), temetőkben a holtak házai (sírkamrák és más sírépítmények), továbbá erődök, utak, csatornák épültek, majd az emlékezet hordozóiként különböző politikai, szakrális és magán tartalmú feliratok, művészeti emlékek (szobrok, építészeti díszek) hordozója lett a kő. Használata várak és templomok építőanyagaként a legismertebb. A kő funkcióinak történetét vázolom röviden.
Kulcsszavak: szárazon rakott kőfal, vízelvezető csatorna, kőeszközök, felirattöredék, kötőanyaggal épített falak

Bevezetés

Európa peremein monumentális őskori kőépítmények kápráztatják el korunk emberét. Mai ismereteink szerint a legkorábbiak a Kr. e. 12. évezredben épültek az Urfa-régióban[2] és a vele a „gazellák útján"[3] kapcsolatban álló Jerichóban.[4] Kb. 6000-től jelentek meg Málta hypogeumai[5], majd az Atlanti-partok mentén az 5. évezredtől *dolmen*ek, *henge*k, *cromlech*ek, kilométereken keresztül felállított kősorok vagy kőtömbökből emelt és tájolt kamrák, kőkörök – a legismertebb Stonehenge kőkörével.[6] Szardínián a bonyolult alaprajzú és szerkezetű *nuraghé*kat és díszített síremlékeket a Kr. e. 2. évezredtől emelték.[7] Sem Európában, nem a majdani Európa kultúráját és civilizációit létrehozó Közel-Keleten, a két folyam völgyében (Mezopotámia) sem volt rendszerszintű a kőépítkezés, nem kőházakban, kőpalotákban laktak. A *megalith*ok inkább a szakrális szférához, a csillagászati megfigyelésekhez vagy az emlékezet kategóriáihoz és ezek különleges megjelenítéséhez sorolhatók.

Ha a Kárpát-medence domborzati, hegy- és vízrajzi térképére[8] pillantunk, többségében vizes élőhelyeket, síkságokat, ártéri erdőket és erdős, dombos-hegyes területeket látunk. Éppen ezért a hazai régészeti kutatás sokáig természetesnek tekintette a fa, az agyag, illetve e két építőanyag együttes fel-

[1] Több mint félévszázados régész-tevékenységem többnyire a Dunántúlhoz kötött. A velemi ásatások 1973-as kezdetekor még egyetemi hallgató voltam, diplomás régészként 1974. július 22-től dolgoztam a Savaria Múzeum kötelékében (félállásban, de nem fél munkaidőben). Itt köszönöm meg a *Kő-kövön...* konferencia szervezőinek – elsősorban Cseh Fruzsinának – hogy ezen a rendkívül érdekes, tartalmas és tanulságos konferencián részt vehettem.

[2] Schmidt 2008.

[3] Bar-Yosef 1998.

[4] Oates–Oates 1983, 75–81., 84–85. kép

[5] Dévényi 2010, és ld. pl.: az egyik legismertebb, Világörökség rangú építményét, a Ħal Saflieni Hypogeumot https://heritagemalta.mt/explore/hal-saflieni-hypogeum/ (utolsó megtekintés: 2024. 11. 28.); Caruana 2015.

[6] https://hu.wikipedia.org/wiki/Stonehenge (utolsó megtekintés: 2024. 11. 28.)

[7] https://hu.wikipedia.org/wiki/Su_Nuraxi_di_Barumini (utolsó megtekintés: 2024. 11. 28.)

[8] Ld. a Kárpát-medence vízszabályozások előtti térképét! https://oterkep.blogspot.com/2011/10/karpat-medence-vizrajzi-terkep (utolsó megtekintés: 2024. 11. 10.)

használását: a *paticsfal*at a hazai – elsősorban őskori, de későbbi – lelőhelyek feltárásain is. Európa teljes területén a lakóházak építőanyagai általában ugyanezek.

Az ember által felhasznált legősibb anyagok közé tartoznak a változatos módon felhasznált kőfajták, ezen belül a féldrága- és drágakövek is, melyekből még az ún. kerámia-előtti neolitikumban edényeket is csiszoltak. A Kárpát-medencében, a Vaskapunál feltárt mezolit és korai neolit Lepenski vir[9] lelőhelyen máshonnan nem ismert trapezoid alaprajzú, kőalapozású, kővel körített házak épültek. A kő sírjelölő oszlopként – nagyon ritkán – előfordult a rézkorban is.[10] A neolitikumtól kezdődően, a Termékeny Félhold térségéből elvándoroltaktól[11] megismert megtelepedési, és új gazdasági szisztéma szerint keletkezett *telle*ken, majd a korai bronzkortól ismételten megjelenő, sokrétegű, állandó településeinken sincs kőépítkezés, de a kisebb falvakban vagy a középső bronzkori, a Dunántúl és az Északi-középhegység jellegzetes *földvárai*ban sem látunk ilyet. Építőanyagként jóval később találkozunk kővel.

A kő felhasználása a késő bronzkortól kezdődően

Az első kőből falazott sírépítmény halomsíros kultúra lelőhelyén került elő a 19. század utolsó negyedében, Keszthelyen. A feltárt halomsírba egy háton fekvő harcost temettek, kőlappal fedett méretes „koporsóban" vagy kőkamrában, a – kronológiai eligazodást segítő – kardjával (Sauerbrunn-Keszthely-Boiu típus).[12]

A késő bronzkori halomsíros vagy korai urnamezős kultúra temetkezéseit esetenként – például Jánosházán – mágikusan/rituálisan is óvó kőgyűrű[13] vette körül, vagy egyes sírjait kőpakolás fedte. Ezektől az évszázadoktól kezdődően a követ többféle speciális eszköz anyagaként tovább is használták (ilyenek például: zúzókövek, balták, ékek, hasítók, csészéskövek,[14] malomkövek, nyílhegyek, súlyok stb.; a leggyakrabban öntőminták és öntőminta betétek[15]), és a legkülönbözőbb módokon már építkezéseknél is alkalmazták.

A társadalmi tagozódás felgyorsult, a széleskörű külső és belső kapcsolatrendszerekben az informá-

1. kép: Velem – Szentvid-hegy, a Kőszegi-hegység önálló kúpja (Fotó: Fekete Mária)

ciócsere felélénkült, aminek látható következményei lettek. Ilyen a fémművesség hihetetlen termelékenységének, gazdagságának, kiváló minőségű termékeinek megjelenése, melyek közül elsősorban a fegyverek messze földön is elterjedtek. Legszembetűnőbb az ún. IIa típusú kard,[16] ami Európán kívül az ókori birodalmak térségeiben is előfordult. Régóta fontos kérdése a korszak történelmének a Mediterráneumban megjelenő, legkülönfélébb térségekről származó zsoldosok szerepe. A két vitathatatlan nagyhatalom az egymás ellen küzdő Egyiptom és a Hettita birodalom volt. Először egyiptomi feliratok (Medinet Habu) említenek mediterráneumi hely- és/vagy olyan népneveket, amelyek a háborúban részt vettek: *danones, sekeles, turusa, sardana…* és a titokzatos *tengeri népek*et (persze azt nem tudjuk, hogy ezek azonosak-e a későbbi népekkel, vagy eredetileg földrajzi nevek és a később odaköltözött népek onnan kapták a nevüket).[17]

Ebben az időszakban ellentétes folyamatok zajlottak: a bronzművesség Mediterráneum- és Közel-Kelet-szerte összeomlott, a nyersanyagszállítás akadozott, le is állt, a birodalmak – legalábbis átmenetileg (Egyiptom) – megroppantak, vagy meg is szűntek (Hettita, Mükéné), miközben Európa és benne különösképpen a Kárpát-medence bronzkorának – termelési kapacitásában mindenképpen – csúcsára értünk.[18] Számos kisebb-nagyobb fémműves központ tevékenységét, stílusát, produktumait lehet elkülöníteni. Település- és fémműves központok létesültek; közülük az egyik legfontosabb, leghíresebb, de mindenképpen a legrégebben ismert az Alpokaljához tartozó Kőszegi-hegység egyik szabályos kúpnak látszó tagja: Velem – Szentvid-hegy (1.

[9] Srejović 1969.

[10] Magyar Régészet 2003, 130., 30. kép.

[11] A legmagasabb hazai tellünk (településhalom: a domb a hosszú lakottságtól, az elplanírozott rétegek tetején való újraépítéstől magasodik) a maga több mint 7 méteres rétegsorával: Vésztő – Mágor-domb. Makkay 2004.

[12] Lipp 1885, 371. 1. ábra, a kard a 370. oldalon. Tarbay 2020.

[13] Ilyet tártunk fel 1983-ban Jánosházán. Fekete 2004, 1. kép, Fekete 2007a 6-7. kép.

[14] Fekete 1986, 63. 56. jegyzet, 12. tábla 5–6. (322. old.)

[15] Ld. pl.: Miske 1907, 22–27. Tábla, 1908a; Fekete 2004, 170. 5. kép (IIa-típusú kardmarkolat öntőmintája); Fekete 2013, I. tábla 1. (apró öntőrögök öntőmintája).

[16] Bouzek 1985, 119–132, térképekkel, ld. még az előző jegyzetben.

[17] Kőszegi 1984, 7–28.

[18] Sherratt 1993, ld. még: Fekete 2007a, 38., 4. térkép.

kép).[19] 568 m-es magasságával hivatalosan nem nevezhető hegynek, de kiváló fekvése miatt messzire ellátni róla, és a Szentvid is jól kivehető a távolból. A késő bronzkorban, a Kr. e. 13. században a hegy keleti és déli lejtőit teraszosra faragták, vagy teraszt építettek a máshol kitermelt kőanyagból, ezeken álltak a különféle házcsoportok, itt kanyarodtak felfelé a település belső útjai.[20] A terasz élét – pontosabban az ott járókat – kerítéssel, mellvédfallal védték. A házfalakat – még egy ideig hagyományos módon – agyagból és fából építették, de a belső utakat már lekövezték, ezek lejtő felőli oldalán cölöplyukak jelzik, hogy ott sövénykerítések lehettek. Kőből építettek kemencéket,[21] vagy legalább a kemencenyílás körül használtak követ, olykor a kemence ajtaja is hasított palalap volt. A 6. a-b-c-d-e – szorosan egymás mellé, farkasfogszerűen elcsúsztatva épített – házak első oldalánál, főleg a sarkaknál kőből épített, fedett vízelvezető csatornák jelentek meg (2. kép). A hegyi települések házait rendszerint ilyen elrendezésben építették[22] az olykor özönvízként zúduló eső erejének megtörésére. A további korszakokban egyre

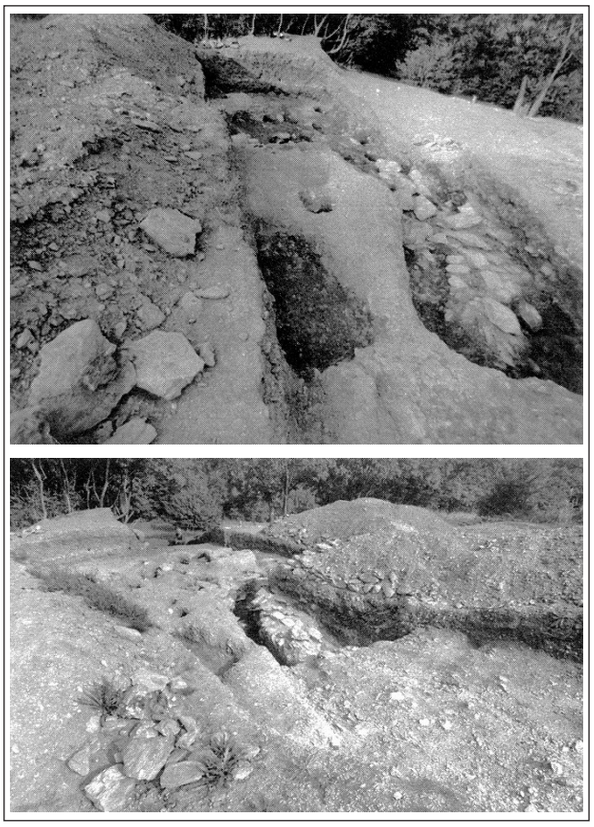

2. kép: Velem – Szentvid, kövezett vízelvezető csatorna a 6. házcsoportnál, az a és b házak D-i sarkánál, E 2-3 szelvények (1973–1974)
1. még fedett csatorna (Fotó: Bándi Gábor)
2. kibontva (Fotó: Bándi Gábor)

[19] Következetesen ebben a formában írom a lelőhely nevét. Nemcsak azért, mert földrajzi névként ez a helyes, megszokott írásmód (ld. pl.: Szentendre, Szentmártonkáta, Szentgyörgy-hegy), hanem még ennél lényegesebb tény szerint: *Uitanesperc* (860, Német Lajos), *Vuitinesperch* (Arnolf 885 – 977-es hamisítvány) volt a lelőhely első ismert neve a Karolingok 9. századi írásos emlékeiben. A név eredetileg Svantevit, Svetovit alakban egy balti és a belőlük kivált szlávok istenének neve volt, aki hegyeken lakott, elsősorban háború- és fényistenként tisztelték. Különösen a Júliai-Alpokban ma is számos hegyet hívnak – már megkeresztelt formában – Szentvidnek. Fekete 2007b, 129, 131–132. korábbi és további irodalommal. Ld. még: Fekete 2025, 125–126. Az ókeresztény vértanú tiszteletéről a DK-Alpok térségében ld. Tóth E. 2021.

[20] Érdemes itt idézni a művészi rajztehetségű, építész családból származó Károlyi Mária remekül illusztrált rövid cikkét, amelyben elsősorban a saját, 1972-ben megásott hosszú kutatóárkában talált jelenségek és ugyanezen a helyszínen – a következő évtől – folytatott évenkénti ásatásainkon talált rétegek alapján rekonstruált. Károlyi 2022.

[21] Ld. pl.: Károlyi 2022.

[22] Ahogy a hegyi, hegyközeli településeken később is építkeztek, ld. pl. a közeli Kőszeg városában. A szentvidiekről: Bándi–Fekete 1973–1974, 114. old.: a „települési szint épületei meghatározott szisztéma szerint csoportosítva – különösen a 6. a–e házak – egy teraszon helyezkednek el. A terasz szélét a bázisra épített, földdel, vagy szárazon rakott mellvédfal, ill. cölöpökre font sövény védhette. Az épületek hátsó záródásánál részben kövekkel kirakott vízlevezető csatornát figyelhettünk meg." Ld. az ásatási helyszín térképét is! Bándi–Fekete 1983; Károlyi 2022.

többször épült a ház legalább egyik fala kőből,[23] és/vagy a házakat részben a teraszlépcsőhöz illesztették, olykor kissé bele is faragták. Kis méreteik miatt ezeket az épületeket inkább gazdasági célúnak gondoljuk; elképzelhető, hogy ezeken kísérletezték ki az új falazási technikát, annak statikáját. Ilyen helyeken a megmaradt teraszlépcső-peremen és a derékszögben hozzáépített falkorona-maradványon *zokni* (peremes csatlakozás) nyomát figyeltük meg. (Esetleg díszített, kiégetett agyagtáblák – *pinakes* – felfalazását jelzi?) A 4. ház két felső falával a sziklás teraszélhez támaszkodott, másik két fala cölöpökkel megerősített, szárazon rakott kőfal volt. Vagyis a tetőt tartó funkciót továbbra is gerendák, oszlopok látták el, csak a falazás anyaga változott.

Kitekintés egy kora vaskori temetőre és egy, a halottkultusszal kapcsolatos „szent helyre"

Az 1978–1979-ben feltárt vaskeresztesi I. és II. tumulust[24] úgy találtuk, hogy a sírkamra alapozása, a szerkezetet adó gerendázat csak az elporladt gerendakeret árkaként maradt meg, és a sarkokba állított, lemélyített cölöplyukakból érzékelhető. A 180–200 cm magas falú kőkamrába hordták be az elhunyt hamvait, a neki feláldozott (egyik?) társát és állatok maradványait, valamint az igen gazdag, reprezentatív mellékleteit: étellel, itallal töltött bronz- és kerámiaedényeket, fegyvereket, lószerszámokat, ékszereket. A halotti ház bejárata az I. tumulusban két pár faoszlop volt. Sajnos e tumulust és magát a sírépítményt is erősen megrongálta a helyi termelőszövetkezet, ugyanis a földtáblán zavarták őket a gépi szőlőtelepítésben a rendellenesen magasodó dombok, el akarták egyengetni a földterületet. A II. tumulus *dromosz*át (bejárati folyosó) három pár téglalap keresztmetszetű, szárazon rakott kőoszlop képezte, közeiben – a beépített polcokat – megrakták edényekkel (3. kép). Nehezen fogadta el a régészeti szakma ennek a mediterrán építészeti elemnek az előkerülését ezen a területen. Mivel egy teljesen hasonlót is feltártak Stájerországban, azóta ezek együtt szerepelnek a korszak összefoglaló publikációiban.[25] A közvetlen környéken mintegy 300 feltáratlan kora vaskori halomsír létezik 3 csoportban, a 4., kissé különálló kisebb csoportban római kori halomsírok vannak.[26] Építészetileg tehát ugyanaz a technika jelenik meg a sírkamrák falazásánál, mint amit a „városban" láttunk.

A holtak és élők városa az ős- és ókorban mindig elkülönült egymástól. Általában a városból kivezető utak mentén temették el az elhunytakat.[27]

Itt egy kitérőt kell tennünk, egy nálunk meglehetősen idegen halotti szokás megjelenéséről szólunk a Dél-Dunántúlon. A mazdaita vallás a létező elemeket szentnek tartja, így a földet is. Az évezredek alatt formálódó vallás szigorúan lefektetett és betartott szabályait ismerjük a Zaratustra/Zoroaster-féle reformok után. Az elhunytak „rosszal telt" (romlandó, beteg, fertőző) testével nem lehetett beszennyezni sem a földet, sem a levegőt, sem a vizeket és a tüzet sem. Sziklás helyre tették ki a halottakat, ahol a keselyűk megtisztították a csontokat. Ha a területük nem sziklás helyen volt, bonyolult szerkezetű *dahmé* (hallgatás tornya) épült, kővel kirakott gödrökkel,[28] ide helyezték az elhunytakat. Ilyen lelőhelyet tártunk fel 2011–2012-ben a Tolna megyei Regölyben,

[23] Ezt tapasztalta 2024 nyarán a Sopron-Burgstall tanszéki ásatásán Mrenka Attila egyetemi adjunktus, ásatásvezető régész is. Így ír erről a PTE Régészet Tanszék honlapján megjelent rövid jelentésében: „... a Ha B3 idején a területen egy talpgerendás szerkezetű épület állt, amelynek pusztulása (?) után feltehetőleg már a Ha C időszak felé mutató korszakban, egy masszív cölöpszerkezetes épületet emeltek. Azonban ez is eléggé hamar elpusztulhatott, mert még szintén a Ha C időszakban a cölöpök fölé egy sárga agyagból készült, tapasztott padlójú épület kerül, ami – a sors fintora – szinte bizonyosan tűzben pusztul el, mivel a padló több helyen is kiégett. A szelvények közötti szinteket összehasonlítva ma már abban is javarészt biztosak lehetünk, hogy ez utóbbi épület az erózió következtében részben megsüllyedt és ez magával rántotta a nyugati részén állt szárazon rakott kőfalat. A nagyméretű kövek maguk alá temették a padlót, ripityára törték a kora vaskori kerámiát és alig 30 cm mélységben konzerválták a pusztulási horizontot, hogy aztán ezen a részen soha többé ne épüljön újra semmi sem." (Zárójelben jegyzem meg, hogy a Ha B3 idejére keltezett ház típusának megnevezése téves, a talpszelemen a nyeregtetős ház oromgerendája. A ház talpgerendás, vagyis a ház falait alul 4 gerendából ácsolták, és feltételezhetően boronafalú lehetett, de a fachwerkes technika is elképzelhető.) A Sopron melletti, már a késő bronzkor legvégén megépült hegyi „városban", a korábban főképpen a vaskoráról híres településközpontban a korai vaskor második fázisában is megkezdődött a kőépítkezés. Valószínűleg ehhez a „városalapításhoz" köthető az a velemi típusú aranykorongokat tartalmazó kincslelet, amit az ásató régész és fémkeresős csapata a hegy tetején tárt fel, közlése folyamatban van. Mrenka 2024. Ugyanilyen stílusú és korú aranylelet került elő az újonnan kutatni kezdett Somló-hegyen is. Soós – Tarbay 2024; Tarbay – Péterváry – Soós 2024. Azzal a megjegyzéssel, hogy biztosan nem „nyakék", ahogy az összes előző sem az; anatómiai okokból sem lehet nyakon viselni ezt a tárgyat. Korábbi írásaiban – e sorok írója – az ilyen típusú kincseket a házassági ceremónia ékszereiként értelmezi, összefüggésbe hozza bizonyos „belső vagy barbár gyarmatosítási", kirajzási, ún. „ver sacrum" folyamatokkal, városalapítási/dinasztia-alapítási rítusokkal. Fekete 2006, 44; 2010, 388–389; 2013, 12–13.

[24] Fekete 1985.

[25] Dobiat 1985, Abb. 1.; Egg – Kramer 2005; Fekete 2007a, 38–39. 3-4. kép; Naso 2017, Fig. 5.

[26] Fekete 2007a, 6-7. térkép.

[27] Bándi – Fekete 1983.

[28] Szabó – Fekete 2024, 92. 33., 35., 40., 43., 46., 60. és 71. kép, 248.

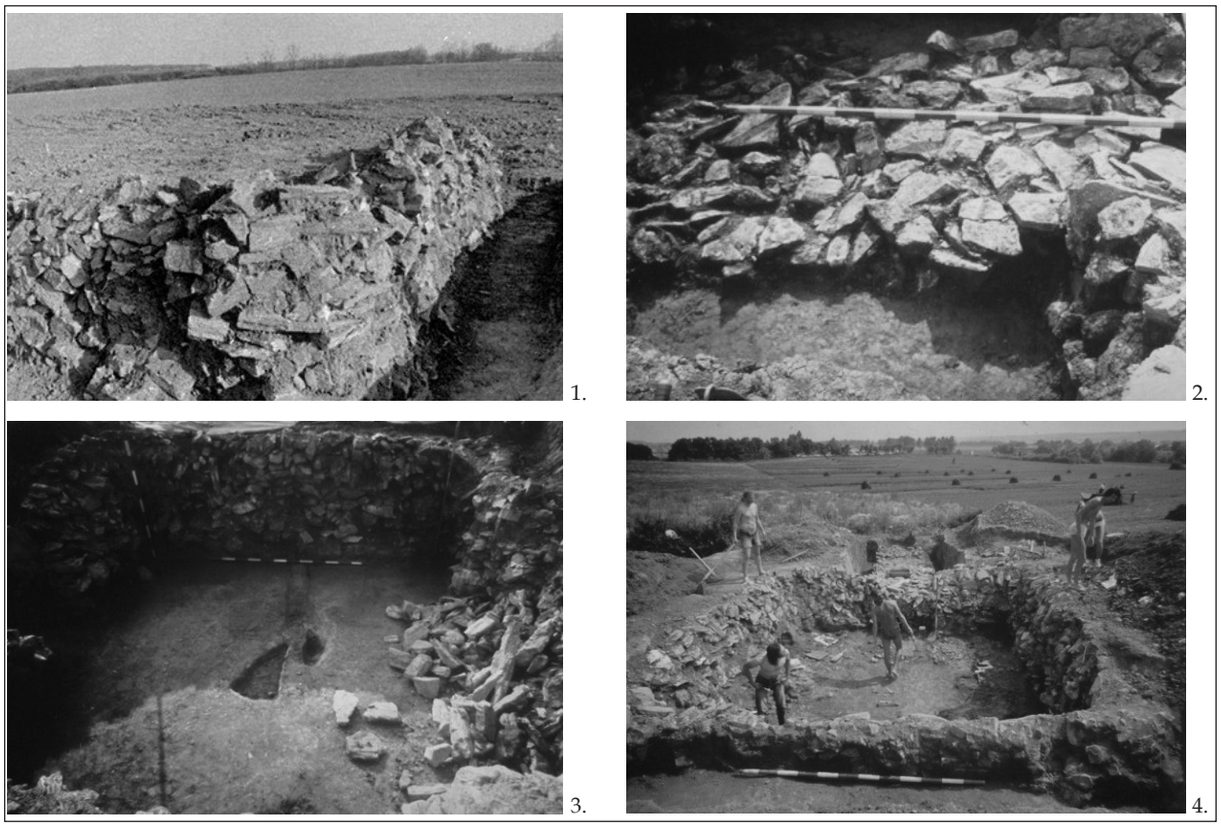

3. kép: Vaskeresztes – Diófás-dűlő, az I-II. tumulus szárazon rakott kőfalú sírkamrái (1978–1979) (Fotók: Fekete Mária)

1. Az I. tumulus ÉNy-i sarka
2. II. tumulus, a dromosz K-ről
3. II. tumulus, a sírkamra K-ről
4. II. tumulus, a sírkamra és a dromosz É-ról, bontás közben

a Somogyi-dombság legkeletibb löszdombján,[29] különleges, messziről (a Méd birodalom területéről) származó menekültekkel és sokszínű, a sztyeppéről is származó leletanyagukkal. A kő tehát itt a földelem szentségét óvó, elválasztó, őrző réteg volt, ezen a teljesen kő nélküli löszdombon.

Temetőből vissza a városba

Lábam, vígy gyorsan a városba, de jószívűkébe,
kiknek lelke szíves-buzgó s elméje kiváló...”
Homérosz: Epigramma. Ford.: Devecseri Gábor

Ha a velemi lakóteraszokról felfelé indulunk, a védőlejtő megmászása után megérkezünk a település előkelő negyedébe. A felső terasz élén különleges küklopikus erődítés – bástyákkal(!) – került elő.[30] A fellegvárat kísérő teraszsor eredetileg kettős volt, a késő bronzkorban építették, alapozták. A felszíntől -260 cm-re találtunk egy házpadlót, melybe faragott-átfúrt szarvasagancsot, illetve csiszolt bordát és lábszárcsontokat tapasztottak. A másik szelvényünkben kora vaskori kő-faszerkezetes házmaradványt tártunk fel,[31] mellette indul egy sziklára alapozott bástya, melyet későbbi, felismerhetően Karoling-kori kerámiatöredék, rajtuk Árpád-kori sánc borít és vág át. Feljebb, a terasz belső, a fellegvár felőli részén vályogtéglából (mediterrán, de ekkor még leginkább ókori keleti és anatóliai építészeti elem![32]) emelt ház omladéka, sok szövőszéknehezékkel és szenült, ácsolt, csapolt gerendákkal (feltehetően az

[29] Fekete 2018, és ld. az előző jegyzetben!

[30] Fekete 2006, 52, 2007b, 6, 11-12. ábrák.

[31] A j-12. szelvényben, -125-160 cm mélységben – Fekete 2006, 62, 21. tábla; Fekete 2007b, 98.

[32] Nagyon fontos megemlíteni, hogy a vályogtégla-építkezés ókori keleti ismeret és technika, Mezopotámiából ered, és – lassan – terjed nyugat felé. Ismert felbukkanása az ión térségben (Nyugat-Anatólia): protogeometrikus kori, azaz a Kr. e. 10. század végére keltezhető, apró vályogtéglaházat tártak fel Bayrakli lelőhelyen. Akurgal 1962, 369, pl. 96, fig. 3. Közép-Európában Velem-Szentviden kívül még: Pobedim – Hradist (Szlovákia) és a legismertebb, Heuneburg (Németország) lelőhelyekről ismerünk vályogtégla-építkezést. Fekete 2006, 58. old. 305. jegyzet, korábbi irodalommal; Krausse et al. 2019. A térség időjárási viszonyai miatt itt nem tudott gyökeret verni; meghonosítása átmeneti, kísérleti próbálkozás lehetett.

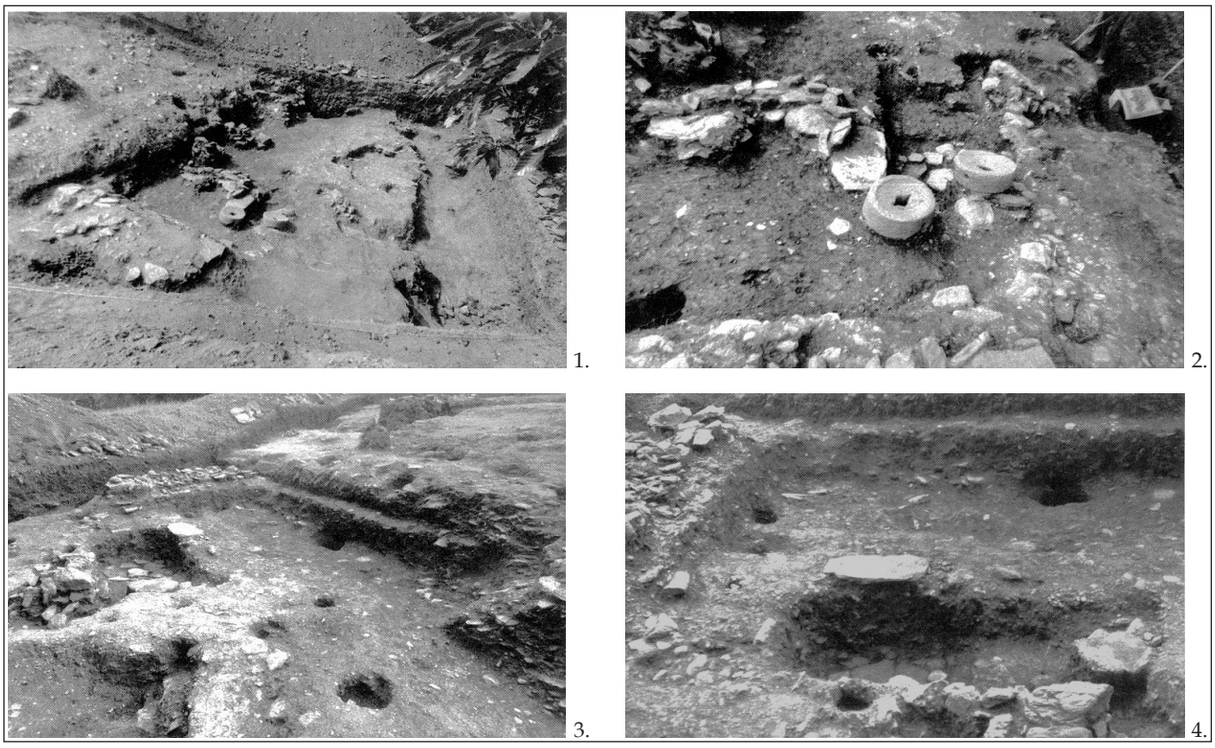

4. kép: Velem – Szentvid, a 13. ház, C 26-27 szelvény (1975) (Fotók: Fekete Mária)
1. A részben kőfalú ház padlószintje
2. Malomkő-pár a padlón
3. A ház α-gödre
4. Munkaasztal (kőlap) a gödör mellett

összedőlt szövőszékkel) került elő.[33] A szövés vagy annak szakralizálódott, kultikus jellegű felügyelete ebben a korban az „úrnő" dolga volt.[34] A teraszélen a fentebb már említett sziklaalapra épült küklopikus, bástyázott falat belül élénksárga vályognyomok borították.[35]

A kísérőterasz sziklájába vájt, mély aknát a lelőhely első kutatója – Miske Kálmán – kezdte el feltárni, és geológus[36] szakvélemény alapján őskori vasbányának tartotta. Sajnos a kutatásában sokáig nem jutott, részben előrehaladott kora, főképpen pedig az anyagi támogatás hiánya miatt. A legfontosabb felfedezés azonban mindenképpen megtörtént, a betemetődött akna felső rétegében népvándorlás kori sírokat tárt fel. Tehát az objektum semmiképpen nem lehetett a középkori vár vízgyűjtő ciszternája.[37]

A kísérőteraszon megnyitott szelvényeinkben kevés értékelhető kelta kori szintet tudtunk elkülöníteni a későbbi korok átépítési/bolygatási nyomai miatt. Biztosan kelta kori utat találtunk; elplanírozták a korábbi omladékokat, egyetlen terasszá építették a korábbi kettőt; valamilyen sánc vagy teraszélvédőfal nyomai is fellelhetők.[38]

A hegyi „alsóváros" teraszain még egy érdekes házrészt kell megemlíteni. A II. számú ásatási helyszínünkön, alig néhány cm-rel a felszíni vékony humuszréteg alatt több kőomladékos házmaradvány bontakozott ki. A 13. sz. épületben a padlón egy szabályos kelta kézimalom mindkét része feküdt, mellette egy „gödör" foltja rajzolódott ki, kibontása után láttuk, hogy az alját lekövezték. A padló másik oldalán egy *munkaasztal*ként használt kőlapot tapasztottak az agyagpadlóba. Azaz a kövezett aljú gödör munkahely volt, a malom és mellette a – negatívban létrehozott – kőasztal a „gyúródeszkával" az őrlemény további feldolgozására szolgált (4. kép).

Átvágtunk két nagy, a lejtőn végigfutó hosszanti sáncot, biztos keltezési eredmény nélkül. Túl sok kor hagyott nyomot, és a beerdősült, természetvé-

[33] A Szentvid-hegyen kétféle méretű vályogtégla került elő, adataik: 6×16×16 cm és 8×16×24 cm. Fekete 2006, 31, 148. jegyzet, 16–18. tábla – korábbi és további irodalommal, 58. 33. jegyzet; Fekete 2009, 13. 8. kép.

[34] Fekete 2007a, 89–92., 12. kép.

[35] Fekete 2007b, 95.

[36] A Földtani Intézet asszisztenseként Bandat Horst dolgozott a lelőhelyen. Róla és munkásságáról további irodalommal: Fekete 2006, 68. 363. jegyzet; 2007a, 54. és 229. jegyzet.

[37] Ld. erről: Fekete 2007a, 53-57. old., 13-14. kép.

[38] Fekete 2007b, 1, 2. ábra, a 6–7. 9. 13. ábrák, 104. és ld. különösen a 9. és 14. ábrán a szelvényfalak rétegtanát!

delmi terület nehezítette a feltárást, értelmezést.[39] A hegyen még több sánc is van, ezek értékelése egyelőre kérdéses.

Egy agoraszerű tér is kivehetőnek tűnik.[40] A lelőhelynek biztosan voltak belső szent helyei, oltárai, melyek közösségi és magánhasználatban is állhattak. E *köves konferencián* a környék – csillagászati és naptárszámítási funkciójú[41] – természetes, beszélő nevű sziklaalakzatait is meg kell említenünk: Asztalkő, Széles-kő, Kalapos-kövek.[42] Az utóbbinál egy áldozatot vivő lány kora vaskori apró bronzszobrocskája került elő még a 20. század elején.[43] E lelőhelyet a vallástörténész Tóth István őskori szentélykörzetként ismerte fel és értelmezte.[44] Ilon Gábor ezután felmérette a helyszínt, kisebb ásatást végzett.[45]

Római kor

Hazánk nyugati felében a kőépítkezés első nagy korszaka a Római Birodalom idején kezdődött. Nem egy csapásra épült kőből a provincia minden épülete; az első másfél-két évszázadban még gyakran a hely hagyományai szerint vesszőfonatos, agyaggal tapasztott, paticsfalú házak épültek, többször megújított, lesározott padlóval. Ilyen került elő például Zalalövőn (Salla), az egykori, Mócsy András-vezette tanszéki ásatáson (ELTE), ahol az egyik vesszőfonatos falú ház padlóját háromszor is megújították.[46] Ilyen építési technikával találkozunk Savariában azon a területen is, ahol a II. században kijelölték az Iseum temenoszát, majd a szentélyt felépítették,[47] melynek szintén volt vesszőfonatos falú, de freskóval díszített periódusa. Az 1955-től több ütemben feltárt szentély-épületegyüttest néhány évvel ezelőtt újra rekonstruálták,[48] és egy kutatóbázist is emeltek mellé kiállítással,[49] időszaki kiállítóhellyel, amely rangos rendezvényeknek, hazai és nemzetközi konferenciáknak ad helyet.

1980 őszén a velemi fellegvárban az őskori „hegyi várost elfoglaló" rómaiak nyomát kerestem. A vizsgálatra alkalmasnak látszó helyszínen, a ma álló Szent Vid-kápolna előtt, annak alapozási szintje alatt 1,5 méter mélyen kezdtük bontani a felszínt. (A bejárati tornyot – hivatalos vélemény szerint – a középkorban emelték.) De sem itt, sem máshol a hegyen ép, értelmezhető római kori réteget/rétegeket nem találtunk. Megfigyeléseink szerint a kísérőteraszon nyitott szelvényeinkben a kelta útba mélyedő gerendanyom lehet késő római, de itt egy Karolingkori ház és rétegsora vágta, és nehezítette a régészeti jelenség értelmezését.[50]

Középkor és újkor

A Szentvid-hegy csúcsán keresett és remélt római kori rétegeket nem leltük meg,[51] a rómaiak általában inkább síkvidéken építkeztek.[52] „Csak" egy kis Karoling-templomot találtunk néhány faragványával, minden későbbi, ittenitől teljesen eltérő összetételű – homokos, apró kavicsos – habarcsával, piros falfestéstöredékekkel, rekonstruálható alaprajzával.[53] A templomot honfoglalóink alaposan lerombolták, majd egy sáncvárat húztak rá. Égésréteg tanúsítja a dúlást, honfoglalók nyílhegye és bográcspereme keltezi a réteget.[54] A 10–11. században valószínűleg ispáni sáncvár lehetett, később kőbe épült. Utóbb Árpád-kori történelmünk egyik neves családja, a Kőszegi família tulajdona lett. Hatalmi harcok során hol az osztrákokhoz, hol a csehekhez pártolva küzdött a magyar király(ok) ellen. IV. (Kun) László hónapokig ostromolta a hegyet. Végül az 1291. augusztus 26-án megkötött hainburgi béke feltételei szerint a Kőszegiek kisebb várait – közöttük Szentvidet is – le kellett rombolni.[55] Korábban feltételeztem, hogy az Árpád-kori várkápolnát a mai kápolnában kell keresni, de nem volt engedély, egyházi jóváhagyás ahhoz, hogy egy funkcionáló templomon belüli fal-

[39] Ld. Fekete 2007b, 5. ábra 1-2., 26. ábra.
[40] Fekete 2006, 62–63., 11. tábla.
[41] Mitre–Ilon 2019.
[42] Ezeknek a látványos sziklaformációknak minden valószínűség szerint tájékozódási és térképfunkciói is lehettek. Nem véletlenül települt éppen a Kalapos-kőre a határzár idején katonai őr- és megfigyelő fabódé.
[43] Miske 1908b, ld. még: Ilon 2002; Fekete 2006, 118. 72. tábla; 2009, 6. kép stb.
[44] Fekete 2008a, Abb. 11.
[45] Ilon 2002.
[46] Fekete 1976, 148.
[47] „Az Iseum területén a szentély építése előtti rétegekben az i. sz. I. század közepén használt cölöpökből épített kunyhók nyomai mutatkoztak tűzhelyekkel és korai üveg, valamint az i. sz. I. század második felében használt, finoman iszapolt, jól égetett vörös színű Pó-vidéki terra sigillatákkal. A II. század elején, de még mindig az Iseum telepítése előtt, vert agyagfalú házak állottak itt, melyek többször leégtek. Egymás felett elhelyezkedő, megújított rétegeiket az ásatási árokban jól meg lehetett figyelni." https://romaikor.hu/coloniak_es_municipiumok/colonia_claudia_savaria___szombathely_(colonia)/savaria_varoskepe/isis_szentely/cikk/a_szombathelyi_isis_szentely (utolsó megtekintés: 2024. 11. 29.)
[48] Mezős 2005.
[49] Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013.
[50] Fekete 2007b, 101. 12. ábra.
[51] Fekete 2007b, 80, 85, 87, 98.
[52] Tóth 2011, 20–22.
[53] Fekete 2007b a korábbi irodalommal 111. 2. ábra 1., 17–19., 23–24. ábra.
[54] Fekete 2007b, 29. ábra 2-4.
[55] A részletekről ld. a cikk végi függelék A-t!

1.

4.

2.

3.

5. kép: Velem – Szentvid, az Árpád-kori várkápolna falkutatása (2020)

1. Elfalazott ablak kibontása, vörös sávos falfestésnyomokkal (Fotó: Nemes András)
2. Az ívelt apszis az emeletig megmaradt (Fotó: Fekete Mária)
3. Az apszis alapozása a mai kápolna járdája alatt, a K-i oldalon, sárga habarcsnyomok, piros és zöld festésmaradványok, kis ívelt, román kori ablaktöredék (Fotó: Fekete Mária)
4. A Ny-i zárófal, a mai templom járdája alatt (Fotó: Fekete Mária)

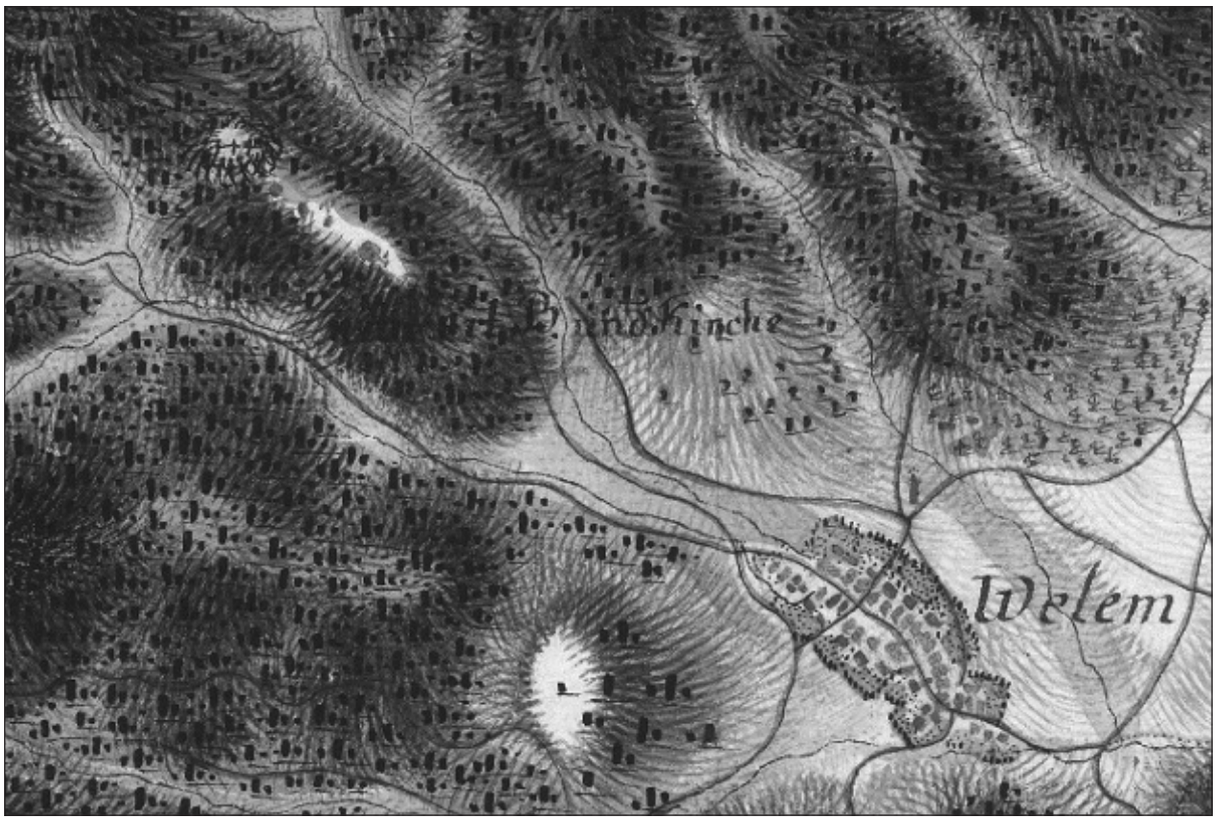

6. kép: Az I. katonai felmérésen – 1782–1788 – Velem falu és a Szentvid-hegy ábrázolása a búcsújáróhely épületeivel: Szent Vid-kápolna, Szent Anna-kápolna (a horvát anyanyelvű híveknek), ferences remeteség és kápolnája, kálvária és kápolnája (Fotó: Fekete Mária)

kutatást elvégezhessünk.[56] Erre 40 évet kellett várnom. 2020 májusában nyílt módom falkutatásra,[57] elő is kerültek a 13. századi várkápolna remélt, befalazott részletei (5. kép). A többé-kevésbé lerombolt vár és az évszázadokon keresztül többször átépített templom kőanyaga a hegyen szórványosan is megtalálható, de a templomból és a vár épületeiből származó gótikus bordákat beépítették a ma álló templom előtti lépcsőfeljáróba is.[58] A jelenleg álló kápolna épületét 1858-ban kezdték emelni, ekkor takarítottak el az őskori akropoliszról (és Árpád-kori maradványokból) minden szükségtelent – a késő bronzkortól kezdődően, ami akkor még létezett –, és a lejtőre dobálták azokat. Fontos megemlíteni, hogy az I. katonai felmérés (6. kép) és a kataszteri felmérés (7. kép) tanúsága szerint csak e munkálatokhoz vág(hat)ták ketté az őskori akropoliszt![59] Az ekkor kitermelt hatalmas sziklatömbből részben falazó-, részben kötőanyag lett. A kísérőteraszon ugyanis sorra építették – bele a rétegekbe – a *mészégető kemencé*ket; a

[56] Köszönettel tartozunk Székely János püspök úrnak, aki felismerte a kutatás fontosságát és a Szent Vid-kápolna most már csak Kőszegen létező „plébánosának", hogy hozzájárultak a falkutatáshoz. Régészeti munkálatainkat segítette – tulajdonképpen lehetővé tette – Medgyesy S. Norbert készülő monográfiája a perenyeieknek a Szent Vid templomba 1849 óta évente megtartott gyalogos búcsújárásáról. Ennek előkészítésén egy nagyszerű, lelkes szakembergárda segédkezett. A püspök úr a néhány napos falkutatásunk alatt – érdeklődve az eredmények iránt – háromszor is meglátogatott minket. Most, hogy már ismerjük a 13. századi várkápolna alaprajzát, „csak" a közvetlen előzményeket, a hegy rétegei alapján biztosan létezett 10/11–12. századi templomát kellene megtalálnunk – azaz vélhetően egy kisebbet, rotunda sem kizárt – az Árpád-kori alaprajz és falmaradványok további kutatásával. Ugyancsak van esély a 13. századi építtető kegyúr sírjának azonosítására, kibontására is.

[57] Nemes András soproni művészettörténész – műemlékes szakdiplomája révén – vezethette hivatalosan a falkutatást, és az alaprajz kibontását. Kiss Gábor, Derdák Ferenc régi múzeumi kollégáimmal, és az újabb középkoros régészekkel (Pap Ildikó Katalin és Simon Zsófia) dolgoztunk, így munkabér sem kellett. Egyúttal a Szent Vid-kápolna értékleltára is elkészült: Kiss et al. 2020.

[58] Fekete 2007b, 2–3. ábra

[59] E gondolat helyességét erősíti Góczán József kőszegszerdahelyi plébános (ennek filiája a Szent Vid-kápolna) bejegyzése a Historia Domusban, 48. p.: a Szent Vid *„… templom a tek. Rohonczi uradalomtól a' **kőtörhetésre adott engedelem** és a mészégethetésre, kegyesen utalványozott famennyiségen kivül, – a' saját pénztárából fedezett osztrák értékű 4684 fr: 33 krokon, a' velemi hivek példás készségű kéz v szekér munkája által épült."* Vagyis engedélyt kértek és kaptak kőtörésre – a hegyen! Közölte: Fekete 2007b, 144.

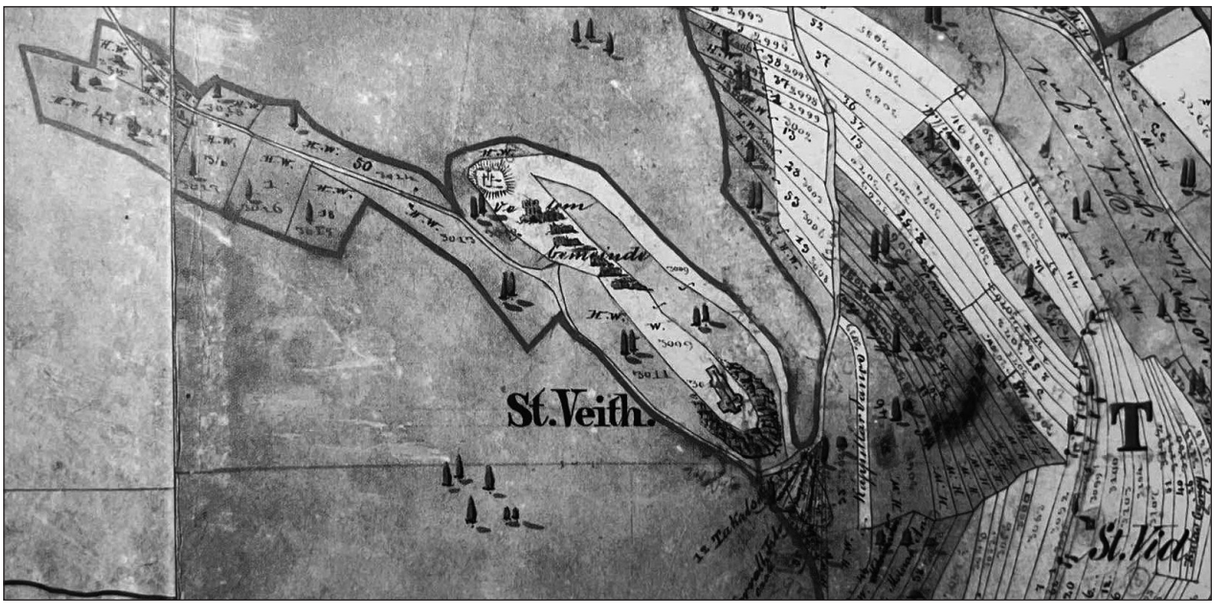

7. kép: Részlet a Szentvid-hegy 1857-es kataszteri térképéből. Ekkor a platón már csak a Szent Vid-kápolna (de még nem a mai) és a kálvária áll. (Fotó: Fekete Mária)

helyi mészfillitből és mészcsillámpalából,[60] valamint a máshonnan ideszállított tört, vegyes kőanyagból meszet égettek. Így kerülhetett ide az a kis összezúzott *római*, *feliratos kődarab* is (jó minőségű mészkő, ún. „stájer márvány"), amelyet 2010 júniusában, a Szent Vid-kápolna mellett találtam (8. kép).[61]

Záró gondolatok

Szűken ennyi fért a kővel, kőépítkezéssel kapcsolatos félévszázados kutatásaim, konferenciakötetbe illő összefoglalásába. Ez a téma személyes és vázlatos áttekintése lett. Csak abban reménykedem, hogy ezzel a szinte csak felsorolásszintű munkával talán mégis sikerült betekintést nyújtanom – pusztán az általam kutatott lelőhelyek segítségével – e téma sokszínűségébe és tárgyának hosszú, évezredeken át tartó fejlődéstörténetébe. Más tájegységek, lelőhelyek ilyen típusú bemutatására is szükség lenne, továbbá arra, hogy megfigyeljük, hogy ezekben a folyamatokban mi és meddig a környezet, a táj függvénye, mi, miért és hogyan változik korszakonként. Mindenesetre kijelenthetjük, hogy Velem – Szentvid-hegy a térség gazdasági, társadalmi, politikai és szakrális centruma volt.

Természetesen ez a főként Nyugat-Dunántúlról szóló történet tovább bővíthető, folytatható. Lehet és kell is kiegészíteni, a gyűjtött tapasztalatokat, eredményeket egyszer majd sokkal részletesebben kifejteni, összegezni.

Függelék

A) *Szentvid vára a történelemben az írott források és történészeink, régészeink szerint*[62]

1270-től szerepel, amikor ura, Kőszegi Henrik Ottokár cseh királynak adta át.[63] Tette nem tekinthető árulásnak, inkább IV. Bélához való feltétlen hűségeként értelmezhető, értékelendő.[64] Henrik ekkor országbíró, nádor és szlavón bán volt egyszerre. A vár építtetőjének tartják.[65] A lelőhely megismert rétegtana alapján sokkal valószínűbb Henrik bán személyével kapcsolatban átépítőről, modernizálóról, a kővár megépítőjéről beszélni.

1271-ben V. István visszafoglalta az Ottokárnak juttatott várakat, közöttük Szentvidet is. A július 3-án kelt pozsonyi oklevél szerint: *quedam castra intra limites regni Vungarie constituta, quorum principale dominum ad ipsum regem pertinet Keuwzeg [Kőszeg-Óház], videlicet de Monte Sancti Witi [Szentvid],*

[60] Juhász 1987, 307.

[61] Előző nyáron felvettem a már a járószintbe taposott, agyagos és kicsit megégett kődarabot, de ugyanoda vissza is tettem. Azután 2010-ben ismét megnéztem a nem tájba illő anyagú kis töredéket, akkor fedeztem fel a bevésett betűket. Rajzát, fényképét Alföldy Géza heidelbergi professzornak elküldtem, aki a római feliratkorpusz összegyűjtésén dolgozott.

[62] Fekete 2007b, 94–95.

[63] AUO III.: 248; RA: 2094; Pauler 1899, II. 283, Fügedi 1977, 31

[64] Holl 1992, 9.

[65] MN II.:145, 147; Fügedi 1977, 29.

8. kép: Velem – Szentvid, kis feliratos római kőtöredék a kápolna Ny-i oldala mellől, szórvány (2010) (Fotó, rajz: Fekete Mária)

Zloynuk [Szalónak], Perusteyn [Borostyánkő], Perstan de Chertus [Kertes-kő]…[66]

1273-ban oklevél emlékezik meg Szentvid ismételten cseh kézre kerüléséről.[67] A zavaros helyzetről Pauler írt.[68]

1277-ben IV. László egyik oklevele „Sub castro S. Viti" kelt.[69]

1279-ben történt Kőszegi Henrik fiainak, Ivánnak és Miklósnak osztozkodása: Szentvid Miklósé lett.[70]

1283. november 24-től 1284. február 17-ig IV. László eredménytelenül ostromolta Szentvidet és a „Henrikfiakat".[71] Pauler szerint[72] a király ekkor Borostyánkő várát ostromolta eredménytelenül.[73] Iván „a legjobb várába" menekült, a „kún" király pedig a Szentvid alatt táborozott.[74]

1288-ban Wel nevű várnagya szerepel.[75] Korábban a castellanus neve Vel(l)o formában fordult elő.[76] Iván tárnokmester szentvidi castellanusát a Guns nevű helységbe küldte egy birtokper miatt.[77]

1289-ben Albert osztrák herceg – IV. László tudtával és beleegyezésével – háborút indított a Kőszegi család ellen. Karácsony táján foglalta el Miklós nádor (!) várát, Szentvidet és gazdag zsákmánnyal tért haza.[78]

1291. augusztus 26-án III. András magyar király és I. Albert osztrák herceg Hainburgban békét kötött. A feltételek szerint Albert visszaadja az elfoglalt magyarországi várakat és városokat. A követek megegyeztek a kisebb várak – közöttük Szentvid – leromboltatásáról.[79] Ezt a rombolást – mint a vár feltárt részeinek ásatása során láttuk – nem, vagy csak ímmel-ámmal hajtották végre, valószínűleg megelégedtek a távolból is jól látszó délkeleti torony ledöntésével.[80] (Feltételezhetjük, hogy nem szívesen döntöttek le egy megszentelt falú épületet.) A békefeltételek betartásának mellőzését vallja Holl Imre is a kőszegi várról írott monográfiájában.[81]

Egy 1374-es felsorolás szerint Szentvid várát és tartozékait ezután Rohonc várához csatolták.[82] Szentvid és Rohonc kapcsolatára utalhat a velemiek azon elbeszélése, amely szerint a két várat hajdan alagút kötötte össze. Ebből annyi bizonyára igaz, hogy a várkapun kívül más utat/utakat is használtak e két közeli erősség között.

[66] MN II.: 147; Bakay 1990, 53.
[67] AOKJ II.: 2389
[68] Pauler 1899, II. 290. skk.)
[69] RA II.: 2829
[70] CD: 593–595; MN II.: 147).
[71] MN II.: 147
[72] Pauler 1899, II. 393
[73] Fügedi 1986, 128.
[74] Pauler 1899, II. 394.
[75] HO VII.: 164; UB II.: 207; Kristó 1975, 159.
[76] UB II.: 94.
[77] Bakay 1990, 54.
[78] Pauler 1899, II. 527.
[79] Hóman–Szekfű 1935, 617.
[80] Fekete–Kiss 2024.
[81] Holl 1992, 11.
[82] Fügedi 1977, 182.

B) *18. századi látogató leírása a Szentvid hegyről*[83]

Ba) Eredeti latin nyelven

Brevis descriptio, montis Sancti Viti

Ad juga montium, quo una non interrepta serie, usque Szalanok (: Schlaning :) excurrunt, media distantia, inter Ginsium et Rohontc (: Rechnitz :), situs est mons, Sancti Vitus dictus. Hic undique, his montium jugis, instar muri cingitur, unice, versus meridiem apertura patet, perquam aditus, ad hunc Viti montem datur: cujus ascensus, gyri formis fieri debet. Ubi in medio latere, dicto montis amoena scaturigo, optimo aqua conspicitur, qua muro circum data est. In vertice vero hujus montis planities jucunda, 200 circiter passuum videtur: in qua est

1., Templum, campaniis et organo instructum.

2., Capella, pro ex audienda contione croatica.

3., Capella, pro calvaria.

4., Clausula, pro eremita et duo horti.

Templum hoc anno 1717 exstructum est, et anno 1741 renovatum. Mons hic Viti, undique silvis, et arboribus obsitus, solum, versus meridiem, aliqot jugera, terra arabilis habet, qua omni tertio anno inseminari solent. Inter arandum, magna copia testa vasorum figulinarum conspiciuntur, qua testa ex vasis ornicis, dicuntur esse residua.

Totus vero hic mons saxo calcareo, et quartzo scatet. Ad radicem hujus montis, situs est pagus Velem, quem Hungari incolunt.

Illustrissimus Comes Kuffstein narrabat: tempore Romanorum Praetorem in hoc montem arcem suam habuisse, unde omnes suas colonias conspicere potuit. Romanis vero ejectis, templarii arcem hanc incolebant quibus sublatis, omnia aedificia corrupta fuere, nemine curante. Tempore reparationis hujus templi cum lapides ex terra superficie hujus montis eruerent, inciderunt, in aliquid aedificium subterraneum, quod culinam repraesentabat. In hoc, testas ovorum veru, et magnum unum aeneum mortarium, invenerunt, ultro vero retu non indagabant. Ex aeneo mortario, duo templi campanae sunt fusae. Aestate in hoc monte prosertim tempore pluvioso, salamandra (: quod genus incola pagi Velem vaskarapa dicunt :) et varii serpentes videntes. In hoc templo per annum binis vicinity etiam missa solet celebrari, nempe: die Santi Viti et die regum. Cetera tacemus, quia ignoramus.

Bb) Magyarul[84]

A Szentvid-hegy rövid leírása

A hegygerincen, amely folyamatosan egészen Szalónakig nyúlik, a Kőszeg és Rohonc távolság közepén fekszik a Szentvidnek nevezett hegy.[85] Itt a hegynyereg mindkét oldala egyformán falakkal övezett, egyedül a közepénél nyílik bejárat a Vid-hegyre, amelyhez a feljutást gyűrű alakban szánták. Az említett hegy(tető) közepén kies, bugyogó (forrás) tűnik szembe, kiváló vízzel, melyet körfal övez.[86] A hegytetőn, kellemes síkon, kb. 200 lépésnyire látható:

1. a harangokkal és orgonával felszerelt templom[87]

2. kápolna, horvát nyelvű szertartásra[88]

[83] OSzK 261 / Oct. Lat.. A Jankovich Gyűjtemény pecsétjével, 1830-as évszámmal, a Kézirattárban. Medgyesy 2024, 636–637. Az irat az évekre elhúzódott vásárlási folyamattal kerülhetett az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Sajnos nem tudjuk, ki járt a Szentvid-hegyen. Talán maga a híres tudós és hungarica-gyűjtő, Jankovich Miklós, és ő írhatta a feljegyzést? Más, hiteles kéziratát átvizsgálva ez is kinyomozható lehet, valamint hogy a szentvidi séta alkalmával ki volt a *Kuffstein comes* néven említett kísérő. Vagy Jankovich csak vásárolta a kéziratot, és nincs köze személyesen a helyszín bejárásához? Egyelőre – néhány, a 18. századdal foglalkozó kutatót is megkérdezve – *hic et nunc* számunkra fontos szentvidi látogatásról/látogatókról semmilyen eligazító adatot nem találtam, ahogy az átnézett Jankovich-szakirodalomban sem. Ld. Berlász 1970–1971; Belitska-Scholtz 1985; Csörsz Rumen 2023.

[84] A szerző fordítása.

[85] Keletről nyugat felé, néhány kilométerenként: Kőszeg, Szentvid, Rohonc, Szalónak – mind Árpád-kori vár. A magyar történelem elképesztő helyszínei! Ld. ezekről az 1678-ban készült rajzot! Koltai 2012, 137. nr. 26.; Medgyesy 2024, 131, 2. kép.

[86] A „forrás" inkább csobogó/szökőkút és vízvezeték volt. Ez utóbbi maradványairól (fotó és rajz) és az egykori csőrendszer szomorú sorsáról: Fekete 1996, 61. 41. jegyzet, 4. kép 9–11.; Fekete 2007b, 29. ábra 9–11.; Fekete 2008b. A szomszéd hegy („Fölső erdő") forrásától – kis tóvá duzzasztva, mellette őrház állt – kiégetett agyagcsöveken vezették ide az ivó- és öntözővizet. Pontos keltezését nem ismerjük; a helyi történeti hagyomány a Gara és Szécsy családokat emlegeti. Az előbbire talán egy dűlőnév utal (Medgyesy 2024, 139.) és a Hunyadyak korában Velyem (sic) falut a Rohonci uradalom Garai családi birtokaihoz sorolja, később a Pamkyrereké/Pamkirchereké/Baumkirchereké. Csánki 1894, II. 719, 800; Fekete – Kiss 2024, 102, 51. jegyzet. Ezen a helyen nincs mód a lehetséges nevek és pozíciók írásos emlékeinek taglalására, további adatokat ld. Herényi 1992, passim. A vízvezeték talán ahhoz az épületegyütteshez tartozott – egy késő középkori kastélyhoz –, amiről egyetlen adatunk létezik, a Miske Kálmán és Bella Lajos 1903 nyarán végzett közös ásatásából előkerült reneszánsz kályhaszemek. Fekete 2007b, 117. és 119.

[87] A mai Szent Vid-kápolna akkor létezett elődje.

[88] Pontos helyét nem ismerjük. A kápolnákról: Medgyesy 2024, 176–179.

3. kálvária kápolna[89]

4. végül, a remeteség számára két kert.[90]

A templom ezen a helyen 1717-ben épült és 1741-ben renoválták.[91] Ez a Szentvid-hegy minden oldalról erdővel és fákkal borított, egyedül délen szántható néhány hold föld, melyet minden harmadik évben tartoznak bevetni.[92] Szántás közben kerámiavázák töredékei láthatók nagy mennyiségben, mely cserepek díszített vázák maradványai.

A teljes hegy csupa kőszikla[93] és kvarc kibukkanásoktól hemzseg. A hegy lábánál terül el Velem falu, melyet magyarok laknak.

Kiváló kísérőm, Kuffstein gróf mesélte: ezen a hegyen hajdan, a római korban a praetor erőssége állt,[94] ahonnan szemmel tarthatta a saját településeit. A rómaiakat elűzve (később) a templomosok lakták ezt az erősséget, akiknek hanyagsága miatt az összes építmény tönkrement, semmit sem gondoztak.[95] A templom megújítása idején, amikor ezen a hegyen kiásták a földből a leomlott épületeket, beleszakadtak valamilyen föld alatti építménybe, ami konyha lehetett. Tojás alakú edényeket és egy hatalmas ércmozsarat találtak, tovább nem kutattak.[96] A mozsárból öntötték a templom harangjait.[97] A hegyen nyáron, esős időben szalamandra (amit Velem falu lakói vaskarapának[98] neveznek) és különféle kígyók láthatók. Ebbe a templomba a környékről évente kétszer zarándokok (küldöttek) jönnek ünnepelni, természetesen Szent Vid napján és a királyok napján. A többiről hallgatunk, mivel nem tudjuk.

Irodalom

Akurgal, Ekrem

1962 The Early Period and the Golden Age of Ionia. American Journal of Archaeology 66, 4, 369–379.

[89] Kálvária kápolnáról egyelőre – e forráson kívül – nem tudunk. A ma is létező, ismeretlen eredetű és alapépítményű (őskori? vagy valamelyik középkori fázis?) egyszerű, de külső oldalán védműszerű mély árokkal és sánccal is övezett kálváriadomb közelében lehetett. (Ld. a 7. képünket is!) Fekete 2007b, 28. ábra. A kálváriáról elérhető fotó: Fekete 2009, 7. kép, ld. még: Medgyesy 2024, 179–184, feltehetően a kálvária kápolnájához tartozó, az az 1739-es évszámú rézkehely, ami a mai kápolna sekrestyéjében található, uo. 32–35. képek. A három fakeresztről szép fotó készült, de semmi nem látszik a kálvária dombjának történelmi-régészeti jelentőségéből (a kötet végén, sz. n., o. n.).

[90] A ferences koldulóbarátok 1713-tól az 1782-es II. Józsefféle feloszlatásukig lakták a hegyet. Külön kápolnájuk is volt, a hitélet és a zarándokok segítésén kívül kis kertet is műveltek. Fekete 1996, 57. 23. jegyzet; Fekete 2012, 234, 59. jegyzet; Medgyesy 2024, 172–179. Az első katonai felmérés térképén még jelölték ezeket a mára már nem létező helyszíneket. Talán egyszer majd kutatni is lehet.

[91] Nem pontosan ezek az évszámok ismertek a létező 18. századi történeti forrásokból, ld. Medgyesy 2024, 128–142.

[92] Velem falu ilyen kötelezettségével a szakirodalomban és a forrásokban máshol nem találkoztam.

[93] Szálban álló sziklaalap.

[94] A helyi, adatolatlan történeti hagyományban is szerepel ez a teória, pl. Thirring Gusztáv is római alapokról ír, ld. erről: Szilágyi 1975, 41; Fekete 1996, passim; Bariska 2000, 13. (római vízvezetékek és forrásfoglalás a hegyek alján); Medgyesy 2024, 172. (a remetelak római alapokra épült volna, nincs hiteles alapja.).

[95] Nem tudjuk, nincs hiteles adatunk a Szentvidet birtokló templomosokra. Ez csak a rend feloszlatása, üldözése, sokak tényleges kivégzése, elpusztítása miatt alakult így, vagy valóban nem szerepeltek e hely történetében? A nagyon közeli Lékán (Lockenhaus) hozzájuk kötik a vár rejtélyes, föld alatti, kettős apszisú, a világgal és a napfénnyel csak egy szűk nyíláson érintkező, szentélyszerű kamráját. Ám erre is csak annyit lehet mondani: *dicitur*… A szakirodalom (sajnos) nem foglalkozik a kérdéssel, de „beszélik". Természetesen az egyház kebeléből kivetett, javaitól megfosztott templomos rend tehet a velemi középkor megsemmisüléséről. https://www.enyugat.hu/cikk/3386_magyar_legendak_vara_leka (utolsó megtekintés: 2024. 11. 30.) (https://www.youtube.com/watch?v=NSFl6mB5NYA&ab_channel=HAZAMTVCANADA (utolsó megtekintés: 2024. 11. 30.) https://poganyko.blog.hu/2015/02/27/leka_es_a_templomosok (utolsó megtekintés: 2024. 11. 30.); Bariska 2000, 44.

[96] A leírás alapján ez lehetett az Árpád-kori vár konyhája. Az innen szerzett ércanyag, amiből a harangot öntötték, nem az írott forrásban szereplő, 18. századi templomépítéskor (1717) vagy ennek újjáépítésekor (1741) kerülhetett elő, hanem – a harangon olvasható 1688-as évszám szerint – korábban, még a 17. században, és köze van, köze lehet a templom egyik máig létező harangjához.

[97] Az 1674-es Tormássy-vizitáció egyetlen harangot említ, a néhány évvel későbbi, 1697-es Kazó-vizitáció már kettőről tud. Medgyesy 2024, 166–171. Az egyik (valószínűleg a régebbi) harang valamikor megsérülhetett, a templom valamelyik zugában tárolták, és az I. világháborúban zajló rekvirálások során ezzel teljesíthette Velem község a hazafias kötelezettségét. Ugyanis az 1688-as évszámú harang ma is megvan, és kárpótlásként, 1926-ban Nagyboldogasszonynak és Szent Vidnek dedikált új harangot is kaptak, Max Sanasse wienerneustadti műhelyéből. Szilágyi 1990, 155; Fekete 1996, 57. old. 21. jegyzet; Medgyesy 2024, 700.

[98] Ezt a szót sosem hallottam sem Velemben, sem a környékén az eltelt hosszú évtizedek alatt. A helyi, idős ásatási munkások *szalamandró*nak nevezték. A megnevezést nem említi a TESz sem.

Bakay Kornél
1990 Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 19, 2, 45–79.
Bar-Yosef, Ofer
1998 The Natufian culture in the Levant, threshold to the origins of agriculture. Evolutionary Anthropology 6, 5, 75–77. https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6505(1998)6:5<159::AID-EVAN4>3.0.CO;2-7
Bariska István
2000 A kéklő Írottkő alatt. Természet és történelem az Írottkő – Geschriebenstein Natúrpark igézetében. Savaria Tourist. (h.n.)
Bándi Gábor – Fekete Mária
1973–1974 A Velem-szentvidi település késő bronzkori periódusai. Die spätbronzezeitlichen Perioden des Siedlungszentrums Velem – St. Veit. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 7–8, 113–120.
1983 A város születése. Die Geburt der Stadt. Tájak – Korok – Települések – Landschaften, Zeitalter, Siedlungen. A szombathelyi Savaria Múzeum állandó természettudományi és régészeti kiállításának vezetője 4. Szombathely.
Belitska-Scholtz Hedvig (szerk.)
1985 Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai, Akadémiai Kiadó, Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 17.)
Berlász Jenő
1970–1971 Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1973. Budapest, 109–173. https://mek.oszk.hu/03200/03231/html/berlasz2.htm
Bouzek, Jan
1985 Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millennium B.C. Academia, Praha.
Caruana, Daphne M Sant
2015 Ġgantija Temples and Heritage Park: Xagh-ra, Gozo. Heritage Books, Malta Insight Heritage Guides, Malta.
Cauvin, Jacques
1994 Naissance divinités. Naissance de l'agriculture: la révolution des symboles au Néolithique. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
Csánki Dezső
1894 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
Csörsz Rumen István (szerk.)
2023 Enyészetnek örvénnyéből ki ragadtam… Jankovich Miklós és kora. Reciti konferenciakötetek 21. Reciti, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest.
Dévényi Zsolt
2010 „Tényleg óriások építették a máltai templomokat?" PTE-BTK, Ókortörténeti Tanszék, szakdolgozat. (Manuscriptum).
Dobiat, Claus
1985 Der Kröll-Schmiedkogel bei Kleinklein und seine Stellung innerhalb der ostalpinen Hallstattkultur. In: Reichenberger, A. – Dobiat, C. (Hrsg.): Der Kröll-Schmiedkogel. Beiträge zu einem »Fürstengrab« der östlichen Hallstattkultur in Kleinklein (Steiermark). Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg 18. Marburg, 29–62.
Egg, Markus – Kramer, Diether
2005 Krieger – Feste – Totenopfer. Die letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. Mosaiksteine, Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bd. 1. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz.
Fekete Mária
1976 Grabungstelle D. 147–153. Römische Forschungen in Zalalövő. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28, 147–196.
1985 Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskerestes. (Vorbericht) Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37, 33–78.
1996 Adatok Velem-Szentvid középkori történetéhez. (A lelőhely régészeti kutatásának 100. évében) In: Lengvári I. (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. JPTE Továbbképző Központ Kiadói Irodája, Pécs, 53–69.
2004 A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés megfigyelései alapján. In: Ilon G. (szerk./ed.): Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés – III. Researchers of Prehistory. Proceedings of the 3rd Conference. The Cult of the Dead and Burial. ΜΩΜΟΣ 3. Szombathely, 157–181.
2006 Interpretatio Hallstattiana. Fejezetek a Dunántúl kora vaskori történetéből, lelőhelyeiről és leletanyagából. PTE-BTK, IDI, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs. (Manuscriptum)
2007a Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába. Egyetemi segédtankönyv, (=Specimina

Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologicae Universitatis Quinqueeclesiensis, Supplementum VII.) PTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs.

2007b Szentvid vára. Adatok Kőszeghegyalja ős- és középkori várainak történetéhez. Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 31, 2 [2008], 77–155.

2008a Einige kultisch bedeutsame Bronzegegenstände und ein Heiligtumsbezirk(?) aus der Früheisenzeit. In: Szabó Á. – Vargyas P. (eds.): Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam. In memoriam István Tóth. Vol. I. De oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica. Pécs – Budapest, 227–260. (Ókortudományi Dolgozatok 1.)

2008b A kincs, a lelőhely, a védett terület és a cross-pálya – Der Schatz, der Fundort, das Geschützte Gebiet und die Cross-Strecke – The treasure, the location, the protected area and a dirtbike course. Vasi Szemle 62, 5, 525–540, 533, 536.

2009 Interpretatio religiosa. Specimina Electronica Antiquitatis = SEA 3, 1–34. https://real-j.mtak.hu/22876/4/Specimina_Electronica_Antiquitatis_1_2009_3_3.pdf

2010 Sankt Veit. Angaben zu den prähistorischen Feiern und Götter(namen) sowie dem Schmuck der Zeremonienbekleidung aus Pannonien. In: Bolohan, N. – Măţău, F. – Tencariu, F. A. (eds.): Signa Praehistorica: Studia in Honorem Magistri Attila László Septuagesimo Anno, Honoraria, 9 Editura Universităţii 'Alexandru Ioan Cuza' din Iaşi, Hartung-Gorre Verlag, Iaşi, 373–402.

2012 Adatok Szentvid várának topográfiájához. Hol állhatott az ecclesia Sancti Viti a velemi Szent Vid hegyen? In: Tari E. – Tóth E. (szerk.): Laudator temporis acti: tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány – Martin Opitz Kiadó, Esztergom – Budapest, 228–247.

2013 A dunántúli késő bronzkori fémművesség néhány társadalom- és gazdaságtörténeti tanulsága. – Einige gesellschaft- und wirtschaftsgeschichtliche Lehren der Metallurgie der späten Bronzezeit Transdanubiens. (Zusammenfassung). Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis 21–22, 85–108.

2018 Egy (át)alakulóban lévő vallás felbukkanása a Kárpát-medencében. Gondolatok a regölyi tumulus leletanyagának feldolgozása közben… „Igaz vallás"-konferencia, 2017. április 29 – május 1. In: Hubai P. (szerk.): Az igaz vallás. Előadások a vallástudomány és a theológia vonzásköréből. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 197–230.

2025 Töprengések a vaskor történetéről és az utak szerepéről – a regölyi tumulus feltárása után. Reflections on the history of the Iron Age and the role of the roads. After the excavations of Regöly. „Mobilitás és határvonal. Mozgás, utazás, határ, átjáró, kapu – elkülönülés és együttműködés az őskorban" c. konferencia, ΜΩΜΟΣ XIII. Baja, 2024. június 26–28. In: Pásztor E. (szerk.): Mobilitás és határvonal. Őrségészeti Tanulmányok/Bajai Dolgozatok. Türr István Múzeum, Baja, 113–127. (összesített irodalomlista: 315–364.)

Fekete Mária – Kiss Gábor

2024 A Szentvid-hegy középkori templomai. In: Medgyesy S. Norbert: A gyógyulás helye. Szent Vitus hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyeiek fogadalmi zarándoklata. Magyar Napló – Perenye Község Önkormányzata, Budapest – Perenye, 88–108.

Fügedi Erik

1977 Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 82.)

1986 Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Herényi István

1992 Szent Vid várának és tartozékainak története. (Kőszeghegyalja története) 800–1828. I. kötet. Magánkiadás, Velem.

Holl Imre

1992 Kőszeg vára a középkorban: az 1960–1962. évi ásatások eredménye. Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula

1935 Magyar történet. I-V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Ilon Gábor

2002 Früheisenzeitliches rituelles Zentrum auf dem Kalapos-kő (Hutstein) in Bozsok bei Velem – Szent Vid? Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 16, 19–30.

Juhász Árpád

1987 Évmilliók emlékei. Magyarország földtörténete és ásványi kincsei. Gondolat Kiadó, Budapest.

Károlyi Mária
2022 Időszámítás előtti város a Szent Vid hegyen. TÉR 19, 3, június 14. 20–21. (A Vasi Építészkamara lapja).
Kiss Gábor – Kelemen István – Nemes András
2020 Velem, Szentvid kápolna épülettörténet, értékleltár (helyrajzi szám: 0150/1. Műemléki törzsszám: 8134.) hn. 2020. (Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár Püspöki Levéltár, Kézirattár).
Koltai András
2012 Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr. (Források, feldolgozások, 14.)
Kőszegi Frigyes
1984 A történelem küszöbén. Univerzum Könyvtár, Kossuth Kiadó, Budapest.
Krausse, Dirk – Hansen, Leif – Ebinger-Rist, Nicole – Tarpini, Roberto
2019 Mehr als nur Lehmziegel: Beobachtungen zur den Südkontakten der Heuneburg während der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts v.Chr. In: Baitinger, H. – Schönfelder, M. (Hrsg.): Festschrift für Markus Egg. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 249–264.
Kristó Gyula
1975 A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 29, 2, 251–268.
Lipp Vilmos
1885 Őskori kőkamara-sír Keszthelyen. Archaeologiai Értesítő 15, 369–373.
Magyar Régészet
2003 Magyar régészet az ezredfordulón. Visy Zsolt (főszerk.): Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest.
Makkay János
2004 Vésztő – Mágor. Ásatás a szülőföldön. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba.
Medgyesy S. Norbert
2024 A gyógyulás helye. Szent Vitus hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyeiek fogadalmi zarándoklata. Magyar Napló – Perenye Község Önkormányzata, Budapest–Perenye.
Mezős Tamás
2005 A szombathelyi Iseum helyreállítás-története és új elvi rekonstrukciója. Építés- és Építészettudomány 33, 3–4, 245–288.
Miske Kálmán
1907 A Velem Szt. vidi őstelep, I. A harácsolt leletek leírása. Konegen Károly, Wien. = K. Freiherr von Coloman Miske.
1908a Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. Beschreibung der Raubbaufunde. Karl Konegen, Wien.
1908b Egy őskori bronzszobrocskáról. Archaeologiai Értesítő 28, 266–268.
Mitre Zoltán – Ilon Gábor
2019 Theoretical possibility of the astronomical use of Hat rock in Bozsok during the Late Bronze Age period – A bozsoki Kalapos-kő csillagászati használatának elméleti lehetősége a késő bronzkorban. Archeometriai Műhely 16, 3, 271–294.
Mrenka Attila
2024 A Fábián – Gyekiczky-depó – A Sopron-Várhelyen feltárt késő bronzkori kincslelet szimbólumai. In: Mobilitás és határvonal: Mozgás, utazás, határ, átjáró, kapu – elkülönülés és együttműködés az őskorban. ΜΩΜΟΣ XIII. 2024. június 26–28. konferencia-programfüzet. Türr István Múzeum és Bácskai Művelődési Központ, Baja, 18.
Naso, Alessandro
2017 Etruscan and Italic artefacts in Central Europe, 800–500. In: Bardelli G. (Hrsg.): Das Prunkgrab von Bad Dürkheim 150 Jahre nach der Entdeckung. Sonderdruck Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Band 137, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 81–92.
Pauler Gyula
1899 A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I-II. Athenaeum, Budapest. (Reprint)
Schmidt, Klaus
2008 Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Deutscher Taschenbuch Verlag. C. H. Beck oHg, München.
Sherratt, Andrew
1993 What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory. Journal of European Archaeology Volume 1, Issue, Autumn pp. 1–58. https://doi.org/10.1179/096576693800719293
Soós Bence – Tarbay János Gábor
2024 A magányos hegy kincsei. Évezredes történetek a Somló-hegyen. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.)
2013 A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. Sistrum Serie A, Nr. 1. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szombathely.

Srejović, Dragoslav
1969 Lepenski vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju. Srpska književna zadruga, Beograd.
Szabó Géza – Fekete Mária
2024 A regölyi pannon tumulus I–II. – Regöly, Strupka–Magyar estate – archaeological finds of the Pannonian tumulus. The roots of the technological boom of Iron Age Europe. Opitz Archaeologica 26, 1–2. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
Szilágyi István
1975 A velemi Szent Vid kápolna felméréséről. Vasi Szemle 29, 3. 401–404.
1990 Adatok harangjaink történetéhez. – Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője, 19, 2, 149–165.
Tarbay János Gábor
2020 A késő bronzkori kard rövid története. Magyar Nemzeti Múzeum https://mnm.hu/hu/cikk/keso-bronzkori-kard-rovid-tortenete (utolsó megtekintés: 2024. 11. 29.)
Tarbay János Gábor – Péterváry Tamás – Soós Bence
2024 Nyakék a késő bronzkorból. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
Tóth Endre
2021 Szent Vid hegye és temploma. Vasi Szemle 75, 4, 440–449.
Tóth István
2011 Pannoniai lakomák. Válogatás Tóth István tudományos – szépirodalmi munkáiból. (szerk. Kiss Magdolna). GeniaNet, Pécs.

Forrásgyűjtemények

AOKJ = RA
AUO = ÁUO III. Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, III. kötet (1261–1272). Pest,
1862. (Magyar történelmi emlékek, első osztály, VIII. kötet)
CD = Fejér Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda 1829–1844.
HO = Nagy Iván – Paur Iván et alii: Hazai Okmánytár I–VIII.
MN = KARÁCSONYI J. (1900–1901): A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. – Budapest, MTA (Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2004.)
RA I/1. = Szentpétery Imre: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet 1. füzet. Budapest, 1943.
RA II/3–4. = Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet. 2–3. füzet. Budapest, 1961.
UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete des Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Band 2.: Die Urkunden von 1271 bis 1031. Lindeck-Pozza, Immtraut (Bearb.). Verlag Hermann Böhlaus Nachf., Graz - Köln, 1965. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung: Siebente Reihe.)

On the Emergence of Stone Construction in the Carpathian Basin

In the Carpathian Basin, the use of stone as a building material can be traced back to the Tumulus Culture of the Late Bronze Age. It was not widespread even then, but its remains can be seen in special locations – in sacred sites and locations of socialsignificance.

The phenomena of urbanization and the early stage formation include; houses, house sections, roads, fortifications (Velem-Szentvid), a circular stone wall enclosure (Jánosháza) in the cemetery that also serving an apotropaic function, and a large burial chamber (Vaskeresztes) constructed for the prestigious deceased. In this period, the use of mud-brick construction (Velem-Szentvid), which is foreign technique in the region, also appears – temporarily – but did not become established. A special, multi-functional structure was discovered in the Regöly tumulus, in which the stones protected the sacred earth element from the perishable bodies of the deceased.

Observations from my own excavations – participation in fieldwork – indicate the presence of wattle and daub houses in the early Roman period (Zalalövő). The small church in the Carolingian period, was followed by a rampart castle dating to the period of the founding of the Hungarian state, and then an Árpád-period stone castle and chapel on the Velem-Szentvid.

Figure captions

Fig. 1. Velem – Szentvid Hill, the isolated cone of the Kőszeg Mountains.

Fig. 2. Velem-Szentvid, paved drainage channel near House Group 6, at the southern corners of Houses a and b, trenches E 2–3 (1973–1974).

1. Still covered channel (Photo by Gábor Bándi)
2. Excavated channel (Photo by Gábor Bándi

Fig. 3. Vaskeresztes – Diófás-dűlő, burial chambers with dry-stone walls in Tumulus I–II (1978–1979).

1. The north-western corner of Tumulus I
2. Tumulus II, the dromos from the east
3. Tumulus II, the burial chamber from the east
4. Tumulus II, burial chamber and dromos from the north, during excavation

Fig. 4. Velem-Szentvid, House 13, trench C 26–27 (1975).

1. Floor level of the partly stone-walled house
2. Pair of millstones on the floor
3. Pit α of the house
4. Worktable (stone slab) beside the pit

Fig. 5. Velem-Szentvid, wall investigation of the Szentvid (St. Vitus) Castle Chapel from the Árpádian Age (2020).

1. Opening of a blocked window with traces of red-striped wall painting (Photo by András Nemes)
2. Curved apse preserved up to the upper storey
3. Foundations of the apse beneath the pavement of the present chapel on the eastern side, with traces of yellow mortar, red and green paint remains, and a small curved Romanesque window fragment
4. Western closing wall beneath the pavement of the present church

Fig. 6. Representation of the village of Velem and Szentvid Hill on the First Military Survey of the Habsburg Empire (1782–1788), showing the buildings of the pilgrimage site: the St. Vitus Chapel, St. Anne's Chapel (serving Croatian-speaking believers), the Franciscan hermitage and its chapel, and the Calvary with its chapel.

Fig. 7. Detail from the 1857 cadastral map of Szentvid Hill. At that time only the St. Vitus Chapel (the earlier) and the Calvary stood on the plateau.

Fig. 8. Velem-Szentvid, small inscribed Roman stone fragment, stray find from beside the western side of the chapel (2010).

„... lapides, lateres, cementum, arena et aqua ...” Városi lakóházak kőfalainak építési technikája és datálása a középkori Budán

Benda Judit
Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Főosztály

Absztrakt: A tört kőből épült városi lakóházak megmaradt pinceszinti és felmenő falaival eddig még nem foglalkozott a kutatás. A tanulmányban a szerző a középkori budai épületek falazási technikáit, alapanyagait, nyersanyaglelőhelyeit vizsgálja, amelyhez segítséget nyújtanak a kiadott történeti források is.
Kulcsszavak: középkor; Buda; város; kőépület; kőműves

Bevezetés

A középkori régészeti és művészettörténeti szakirodalomban az építészeti kőfaragványok stílustörténeti és készítéstechnikai vizsgálata, valamint a felhasznált alapanyagok meghatározása jól vizsgált téma. A tört kőből épült városi lakóházak megmaradt pinceszinti és felmenő falaival összefoglalóan azonban eddig még nemigen foglalkozott a kutatás. A világháború utáni helyreállítási munkák során sok „spontán” falkutatás, vagyis vakolatleverés történt a városban, így láthatóvá váltak az eredeti falszövetek. A múlt század ötvenes és a hatvanas éveiben a Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal régészei és művészettörténészei dokumentálták és publikálták az előkerült falak és építészeti struktúrák középkori részleteit. A budai vár (*castrum*) és a Váralja (*suburbium*) régészeti feltárásain is nagy számban kerülnek elő a 13. és a 18. század között készült épületek maradványai az elmúlt évtizedekben. Az ásatások dokumentációit olvasva is sokféle következtetés levonható, egyes esetekben tipológiai és kronológiai differenciálásra is lehetőség nyílik. Sajnos a középkori budai és vízivárosi épületek nem csak az ostromok miatt sérültek meg, hanem a későbbi korok modernizáló törekvéseinek is áldozatául estek. Ugyanez vonatkozik az írott forrásokra, hiszen a városi tanács levéltára és a városi könyvek 1526-ban megsemmisültek, így adatok csak rendkívül töredékesen maradtak fenn a korszakról. A városképről rézmetszetek, a még esetlegesen megtalálható középkori falakról a 18–19. századi épületfelmérések és a részletes kataszteri térképek tudósítanak.

Kőműves mesterség a középkori Budán és Pesten

A 19. századi kőműves mesterség fogásairól és szerszámairól Frecskay János részletes leírást adott 1912-ben megjelent művében.[1] A kőfejtők (*Steinbrecher*) a kőbányában vágták ki a követ és darabolták, vagy nagyolták méretre, a kőművesmesterek (*Maurer*) a falak és kőszerkezetek építését, átalakítását és bontását végezték, a kőfaragók (*Steinmetz*) a megadott méretre és formára faragták a köveket, elsősorban a nyíláskereteket, pilléreket, lépcsőket, konzolokat. Mivel a házépítés nagyon összetett munkafolyamat, ezért feltételezhető, hogy a középkorban a szakmák valamelyest „összeértek”, egy mesternek többféle tevékenységhez is értenie kellett. A kisegítő szakmák művelői, mint az alapokat kiásó kubikusok, a mészégetők, a téglavetők, a kötélverők, az ácsok, a szegkovácsok, valamint a helyszínre alapanyagokat szállító fuvarosok is a kivitelezés részesei voltak. Bár a technikai segítség használata nem zárható ki, mint például a taposómalmos emelődaru, azonban ezeket inkább csak a nagyszabású palota-, vagy templomépítkezések alkalmával használták, polgárházaknál inkább a körbe-állványozás valószínűsíthető (1. kép).

Egy királyi építkezésről fennmaradt a számadáslista, amely ugyan keltezetlen, de a benne található személy- és helynevek alapján Zsigmond király pozsonyi várépítésének 1434–1437 közötti időszakához köthető.[2] A nagyszabású munka nem mérhető a budai polgárházakéhoz, de a számadásban mégis sok hasznos adatot találunk a szakmáról. Az építőmester (Erlingi Konrád *magister lapicidarum*) irányítása alatt Prokop kőtörőmester (*fractor*), János ácsmester (*carpentarius*), Egyed kovácsmester (*faber*), három pallér, harminc-negyven kőfaragó, illetve kőtörő legény (*socius*), ácsok, kovácsok, kádár, kötélgyártó, festő, napszámosok (*parvi laboratores*) és fu-

[1] Frecskay 1912, 184–198.
[2] Szűcs 1958, 313–330.

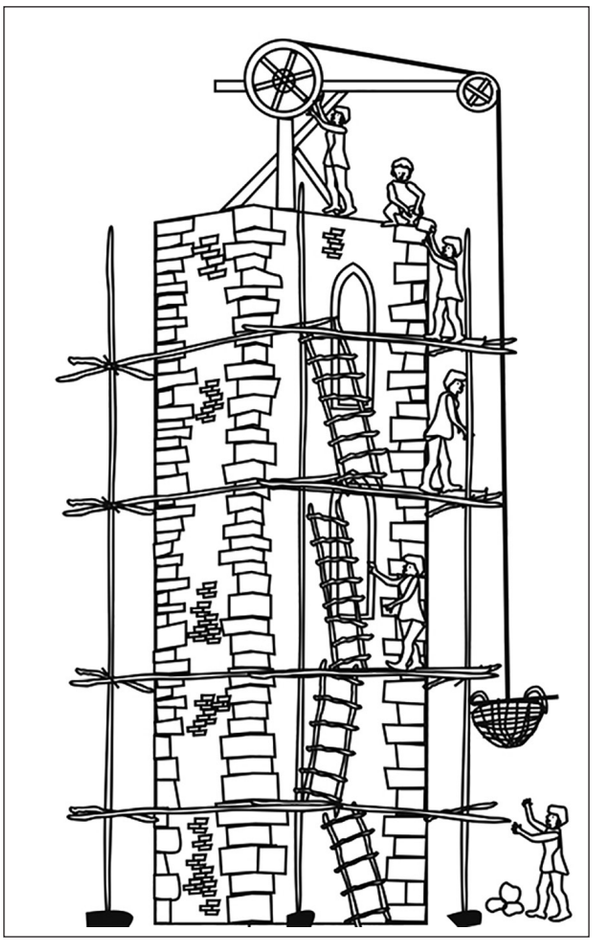

1. kép. Torony építése (Rajz: B. Jankó Melinda)

varosok dolgoztak. A munkaszervezés céhrendszeri szerkezetben folyt, a mester irányítása alatt pallérok, legények és kisegítő munkások (napszámosok) dolgoztak. Alapanyagnak követ, homokot és más anyagokat, bizonyára fát, égetett meszet és vizet használtak. Szerszámként kád (*doleum*), dézsa (*scapha*), köböl (*cubulus*), talicska (*saybtruhon*) és a kordé (*biga*) van megnevezve, melyeket kőszállításra használtak. Az emelést darukkal (*tyratorium*) oldották meg, a kovácsok a vasszerszámokat készítették. A bérezés szaktudás szerint történt, a napszámosok napibért, a mesterek és legényeik a fizetségen felül egy-két rend ruhát, cipőt, borravalót (*Trinkgeld*), esetleg fürdőpénzt (*Badageld*) és zárópénzt (*Schlussgeld*) kaptak.

A budai kőművesek és kőfaragók első fennmaradt említése 1355-ből származik, amikor egy mester vállalta, hogy 200 forintért 56 öl (*ulna*) magas tornyot emel a leleszi premontrei konvent számára.[3] A következő adat Pocakos János királyi kőfaragómesterről (*lapicida, murator*) szól, aki 1376-ban eladta a budai Szent György téren álló nagy házát.[4] A telket még I. Lajos királytól kapta 1365-ben építészi munkáiért, ez valószínűleg a királyi palota új szárnyainak kialakítását jelentette. A mester minden bizonnyal maga tervezte és építette fel a saját házát. A kőművesek, ha módjukban állt, szőlőskertet is birtokoltak, így a budai dézsmajegyzékben is találunk említést róluk az 1505. és 1510. évi összeírásnál. Olasz Mátyás (*Matthias Kewmywes Italus*) és a Szombatpiacon lakó Zalai György biztosan ezt a szakmát űzték, míg a Kőműves (*Kymyes*) vezetéknevű Antal, Gergely, Pál és Péter, akik a Szent Péter városrészben, a Mészáros utcában laktak, valószínűleg kőművesként dolgoztak.[5] Olasz Mátyás kőfaragó egyébként 1507-ben az Olasz utcában 20 forintért vett bérbe egy házat az Eger melletti segedelemvölgyi karthauzi kolostor perjelétől.[6] A perjel három évnyi bérleti díjat elengedett a szerződés szerint, amennyiben Mátyás felújíttatja az épületet és a tornyot, az anyagokat (cement, tégla) a kolostor állja, míg a munkaerőt a mester adja. 1528-ban a Milánóból származó Nicolo kőműves a piactéren, a kenyérszékkel szemben bérelt egy romos házat az esztergomi Krisztus Teste kápolnától.[7] A ház elhelyezkedéséből és szomszédságából ítélve a kalmárboltok között állt. Perényi Gábor királyi kamarásmester Mindszent utcai házát is Nicolo újította fel, a fennmaradt szerződésben található értékes és érdekes adatokról lentebb írok.[8]

A budai Jogkönyvben a kőműves mesterséget az építőipari munkák köréhez sorolták, az erről szóló cikkely címe: Az ácsok, a kőfaragók, a kőművesek, a téglavetők és a kövezők jogairól.[9] A szabályt nem dolgozták ki, de feltételezhető, hogy a céh a könyv születésének idején, 1405–1421 között már létezett, erre utal a lentebb említett 1412-es házfelosztó oklevél. A Kovachich kódexben fennmaradt a Magyi János-féle formuláskönyvbe bemásolt irat, a pesti ácsok, kőfaragók, kőtörők, asztalosok, kerék- és hordókészítők céhének (*universitas Magistralis Carpentariorum, Lapicidarum, Lapidum fractrorum, Rotiparum, Scriniparum et Doliatorum*) céhlevele 1482-ből.[10] Az okirat szerint a céh fenntartott egy a Szent Apostolok tiszteletére szentelt oltárt és a hozzá kapcsolódó alapítványt a pesti plébániatemplomban. A céhtagok által gondosan kiválasztott új mesternek polgárjogot kellett szereznie, mielőtt felvételt nyert a céhtagok közé és feljegyezték a nevét a város könyvébe. Az új mester felvételekor egy arany forintot, egy font viaszt és két pint bort adott a céh közösségének. A munkáját köteles volt tisztességesen végezni, az ellenőrzéseket elviselni, csak egy legényt tarthatott, aki, ha megszökött, többet nem állhatott újra munkába, kivéve, ha kifizette az adós-

[3] Fejér 1833, 467. (226/3).
[4] Dísz tér 2–3. Végh 2006, 159–160.
[5] Szakály–Szűcs 2005, 54 (I/469. sz.); 58, 87 (II/576, I/597. sz.); 130–131.
[6] Végh 2006, 240, 2008, 145. (517. sz.)
[7] Végh 2006, 167.
[8] Végh 2006, 285, 2008, 185–186. (689. sz.)
[9] Blazovich–Schmidt 2001, 377. (118. cikkely)
[10] Kovachich 1799, 446–448. (477. sz.)

ságát. A városi tanács negyed forintot adott a mestereknek sírkő készítéséért. Haláluk után utódaik örökölhettek, a betegeket felügyelniük kellett, egyházi ünnepeken és körmeneteken, valamint a mesterek temetésén bírság terhe alatt részt kellett venniük. Aki átkozódott vagy tisztességtelenül viselkedett, azt a gyűlésen kizárták a céhből. A privilégiumot az 1482. év augusztus 31-én, Keresztelő Szent János ünnepének másodnapján írták le.

Szintén a céhről tudósít az 1522. évben feljegyzett budai városi árszabás, amelybe bekerült a kőfaragók és faművesek rendje (*ordo lapicidarum seu lignifabrorum*) is.[11] Az árlistában a városi tanács megszabta a munkák (kőfaragás, kővágás, kőcsiszolás, falépítés, faművesség) után járó díjazást. A kőfaragóknak és kőcsiszolóknak hat naponta 1 aranyforintot és 25 denárt, a kőműveseknek 1 forintot, szolgáiknak 1 denárt és napi ellátást, a kőtörőknek és kővágóknak (megrakott) szekerenként 16 denárt, a szekerek vezetőinek 6 denárt kell fizetni, az élelmiszert pedig olcsóbban vásárolhatják meg, napidíjuk 8 denár. A céhről a továbbiakban nem tudunk semmit, a következő adat egy állítólag 1644-ben kiállított céhlevél, amelyet I. Lipót császár 1662-ben megerősített.[12] Nagyon valószínűtlen, hogy a hódoltságkori Budán bármilyen céh működött volna, de amennyiben nem hamisítvány az irat, talán egy felvidéki város adhatott ideiglenes helyet a mestereknek. Figyelemre méltó a töröktől visszafoglalt városban 1691-ben alakult céh négy évvel később jóváhagyott kiváltságlevele. A szabályzat szokatlan pontossággal részletezi a 17. század végi mesterek munkájának előírásait. A céhbe való felvétel, a tanulóévek, a mesterré avatás feltételei, a betegekről való gondoskodás és a közös ünnepeken és miséken való részvétel a középkori privilégiumokban is szerepel. A vélhetően korábban megtörtént esetek miatt kitalált szabályok azonban betekintést nyújtanak a céh hétköznapjaiba is. Ilyen például az építtető előtt a másik mester munkájának becsmérlése, a talált faragott kövek eldobása, vagy eladása és a bőrkötény hordásának kérdése.

A városi tanács a lakóházak legpontosabb ismerőiként (olykor személy szerinti építőiként) hivatalos tanúskodásoknál is igénybe vette szakértelmüket. 1412-ben Garai Miklós és testvére, János a tanács megbízottjaként megjelenő ácsok és kőfaragók segítségével osztotta fel apjuk Szent György téri (ma Dísz tér) és Olasz utcai (ma Országház utca) házait.[13] Szintén a kőfaragók és ácsok céhes mesterei és esküdt polgárok vettek részt néhai Georg íjgyártó házának felosztásában először 1481-ben, majd tíz évvel később 1491-ben, egy újabb osztozkodás alkalmával.[14] A mesterek és az esküdtek „megszemlélték az épületek elhelyezkedését és a ház szerkezetét", majd kijelölték az örökösnek járó ötödrészt. Kömlődi Miklós fiára, Györgyre hagyta Olasz utcai (ma Országház utca) házát 1511-ben, de igényt tartott rá sógora, Krews György, valamint a házra kölcsönt adó Antal budai őrkanonok is.[15] A házat a tanács két részre osztatta az esküdtek, valamint a kőfaragók és ácsok céhének mesterei segítségével, és később ezt írásba foglalták a városkönyvben. A mesterek, ha szükség volt rá, közösségi feladatokat is elláttak, a városfalakat javították, vagy a királyi műhelyekben dolgoztak. 1494–1495-ben, a budai ágyúöntő műhelyben napibéres munkában a kőfaragók kő ágyúgolyókat készítettek.[16] Az egyik mestert Jánosnak hívták, a kőszállító fuvarost pedig Demeternek. Az adat azért is érdekes, mert a királyi palota Vízvárában (ma Öntőház udvar) folyt régészeti feltáráson nagy számú, különböző méretű kőgolyó került elő.[17]

Budai oklevelekben található, építkezésekre vonatkozó utalások

A városi tanács engedélyéhez vagy előírásához kötött építkezésekről konkrétan nem tudunk, csak a várfal melletti telkek végében álló Árpád-kori városfal tornyainak fenntartási és helyreállítási kötelezettsége hárult a tulajdonosokra. Figyelemre méltóak a Szásztükör és későbbi változatainak előírásai, amelyek használatát Budán is nyomon tudjuk követni.[18] Vannak a saját telken végrehajtandó munkálatok szabályai, mint a pince legnagyobb mélysége, az épület szintjeinek száma, a homlokzat magassága, a kerítés magassága. A szomszédjog körébe tartozik a telekhatár körülkerítése, a szomszéd felé nyíló ablak vágásának tiltása; a közegészségügyi és tűzvédelmi előírások, mint a gabonásvermek körülkerítése, az árnyékszék elhelyezése, az esővízelvezető csatornák és a kemencék építése; valamint az utcaképet rendezők, mint a homlokzat nagysága és kialakítása, valamint a ház előtt elterülő utcaszakasz rendben tartása. A budai Jogkönyv néhány cikkelye építési szabályokat is megad.[19] Ezek az ereszcsatorna és az árnyékszék elhelyezéséről szólnak, valamint arról, hogy ha valaki a szomszéd telekre nyíló ablakot vág, azt a szomszédok befalazhatják. A városra jellemző szabályosságokból ítélve valószínű, hogy voltak még további írott, vagy íratlan előírások is. Példá-

[11] Kemény 1889, 382–383.

[12] Gy. Balogh 1998, 99–107.

[13] Végh 2008, 58–59. (167. sz.) Az oklevél figyelemre méltó pontossággal részletezi a házak részeit.

[14] Végh 2008, 122. (422. sz.)

[15] Végh 2008, 151–153. (542. sz.)

[16] Komárik–Kubinyi 1994, 307; Soltész 1905, 46; Iványi 1926, 275–276.

[17] Magyar Károly feltárása (Budapesti Történeti Múzeum Adattár).

[18] Blazovich 2013, 123–129.

[19] Blazovich–Schmidt 2001, 484–486. (321., 322., 323., 326. cikkely)

ul a 13–14. századi farkasfogas utcai beépítéseket a 15. század első felétől kezdve összekötötték és a homlokzatokat egymáshoz igazították. Az épületek előtti akna, az alatta elterülő mélypince és a ház alatti pincébe vezető hosszú lépcsősor megléte is olyan elterjedt Budán, hogy nehéz egyszerűen divatnak, helyi szokásnak gondolni.

A budai ingatlanokról szóló középkori iratokban sok építkezésre utaló feljegyzés található. Az oklevelek elsősorban házak, telkek adásvételéről, örökösödésről, telek- és házmegosztásokról, adományozásról szólnak, amelyeknek a vagyontárgyak leírása fontos részét képezte. Mivel többségében jogokat rögzítő oklevelekről van szó, ezért különösen ügyeltek a pontos fogalmazásra, melyek szövegét bemásolták a város könyvébe is.[20] Két korai példa a budai ingatlanforgalomról.[21] 1292-ben két telek, illetve ház közötti kőfalról és a vásárló ezen falra való építésének jogáról szól egy ingatlaneladási szerződés. 1314-ben Liliom, Nitrai Lőrinc *comes* lánya végrendeletben atyja egykori palotáját a telekkel, a pincével és a kapuval együtt unokatestvérére, Péterre hagyta, a telken álló másik palotát viszont saját fiának tartotta fenn.[22] A későbbiekben, a lakosságszám növekedése miatt egyre sűrűsödnek a hasonló telekmegosztási ügyiratok, a telkeken felépülő különféle építmények miatt pedig a leírás is egyre precízebbé vált. Például 1352 előtt Wali Imre és családja eladta telkét a Szombatpiac közelében Tatamér fehérvári prépostnak és családtagjainak, amelyen házak, torony, pincék és más kő- és faépületek álltak.[23] A házat három évre kibérelte Töttös mester, aki az átépítés költségeit is állta.

Gyakori volt az olyan bérbeadási szerződés is, ahol előírták a bérlőnek, hogy a romossá vált épületeket saját költségén tatarozza. Az esztergomi Szűz Mária kápolna birtokában levő Szent György piaci házat Tamás varga azzal a feltétellel kapta meg, hogy a díjfizetés mellett karbantartja és a kerítés mellett álló építményeket is hozzácsatolja.[24] Orbán egri püspök egykori Mindszent utcai házát 1491-ben István püspök és rokonai megvásárolták.[25] István püspök a házat saját költségén felújította, kibővítette és a misealapítványnak ajándékozta. Ennek fejében továbbra is benne lakhatott, ha az adókat és a járadékot megfizeti, valamint „az ablakok üvegezését, a kályhákat és a többi javítani szükséges dolgokat a házban saját költségén helyreállíttatja." Különös bérleti szerződés köttetett 1446-ban, amelyben egyben az örményesi pálos kolostor Mindszent utcában (ma Úri utca középső szakasza) álló házát bérlő Péter szabómesterre tettek panaszt.[26] Péter a szerződésben vállalta az épület karbantartását, de nem tett eleget a feltételnek. Az udvaron felhalmozott szemetet, valószínűleg sittet ugyan elhordatta, de a saját költségén állítólag 200 forint értékben vásárolt anyagok (zsindely, gerenda, szög) a kiküldött esküdtek szerint csak 26 forintot értek. Az ügyből per keletkezett, amelynek során elmondták, hogy Péternek feladata lett volna a ház első részének cseréppel, hátsó részének zsindellyel való lefedetése. Két évvel később az örményesi pálosok egy másik, a Nagy utcában (ma Országház utca) álló házukat is hasonló feltételekkel adták ki. János kereskedő vette bérbe, aki a 24 forint éves házbér fizetése mellett további rekonstrukciós munkák elvégeztetését vállalta.[27] A szerződésben előírták neki, hogy a ház közepén álló torony tetejét cseréppel lefedeti, a pincelejárót beboltoztatja, a tetőt kijavíttatja, a pincét megnagyobbíttatja, az utcán a kövezést megújíttatja. Valószínűleg elszámolási vita állt annak az ügynek a hátterében, amikor építkezéshez használt anyagokat és szerszámokat lopott Pál veszprémi préspost 1450 tavaszán a veszprémi püspök házából.[28] A zárat feltörető püspök emberei 60 forint értékű deszkát, különféle szögeket és vasalásokat, valamint kőfaragó és kőműves szerszámokat szállítottak el.

1517. február 16-án jegyezték le, hogy Máté pannonhalmi apát és a konvent megvásárolta a Kakas család budai házát a Szent János utcában, amely a ferences kolostor közelében állt, vélhetően a keleti oldalon.[29] Az irat valószínűleg egy olyan beépítési szabályozás az új tulajdonos részére, amelyből gyanítható, hogy a telekrész korábban szintén a Kakas-féle ingatlan része volt. Az oklevélben számos érdekes előírás található, ami telekmegosztásra utal. Ilyenek például az újonnan emelt telekhatár, az itt lévő emésztő feltöltése, az esővízelvezető csatornák felszerelése és az egymás telkére néző ablaknyílások építési tilalma. Figyelemre méltó ezen kívül a kéménymagasítás, a konyhai ablak nyitása, a szomszéd ház falára építés tilalma, valamint a homlokzat változtathatatlansága: „a ház utcai homlokzatát nem szabad az utca felé kiterjeszteni és megnövelni és ha a homlokzatot meg akarná az apát magasítani, nem terjesztheti azt ki az utca felé erkéllyel, bármiféle fa, vagy kőépítménnyel, oszlopokkal, vagy ablakokkal sem alul, sem felül, sem középen". 1519-ben egy beomlott budai pince felújítására fizetett ki 7 forintot Kayari István és Lábadi Pál kanonokok számára a győri káptalan.[30] Más renoválnivalók is akadhattak, mert egy hónappal később 9 forintot kaptak egyéb

[20] Végh 2008, 54–55. (153. sz.), 58–59. (167. sz.), 108. (368. sz.), 115. (397. sz.), 125. (433. sz.), 146–147. (520. sz.), 162. (582. sz.)
[21] Végh 2008, 21–22. (5. sz.)
[22] Végh 2008, 25. (15. sz.)
[23] Végh 2008, 31. (40. sz.)., 32. (43. sz.)
[24] Végh 2008, 72. (222. sz.)
[25] Végh 2008, 123. (425. sz.)
[26] Végh 2008, 82. (254. sz.)., 83. (257. sz.)
[27] Végh 2006, 84. (261. sz.)
[28] Végh 2008, 85. (265. sz.)
[29] Végh 2006, 145–147, 2008, 166–167. (92. sz.)
[30] Végh 2008, 171. (612. sz.)., 172. (617. sz.)., 174. (626. sz.)., 176–177. (637–644. sz.)

építési munkákra. 1520-ban újabb munkálatok kezdődtek a most már romosnak mondott házban. Ekkor 20 forintot és 86 denárt kaptak, amiből 3 forintot fizettek ki az ácsoknak. 1521-ben a tetőfedéshez különféle szögeket (léc szeg, szaru szeg, zsindely szeg) vásároltak 15 forint értékben Bécs városában, majd további összegeket adtak kémény javításra és az újjáépítési munkálatokra. 1526. május 15-én foglaltak írásba egy építési szerződést, amelyben Perényi Gábor kamarásmester Mindszent (ma Úri utca középső szakasza) utcai házának átépítését vállalja Nicolo milánói kőművesmester.[31] A szerződés a telek északi végében emelendő házról szól, aminek az utcafronti épület és a telek végében lévő torony között, két emelet magasan kellett állnia. Az építendő ház előtt alul boltozott tornácot, a ház végébe kis kamrát és egy kápolnát, valamint egy új illemhelyet kell létesítenie, a régit pedig az új folyosóról is elérhetővé tennie. Berendezésként az ajtók, az ablakok és a kandallók elkészítése volt még előírva számára. A munkálatokért összesen 375 forintot kap, előlegben 100 forintot, ebből fizeti a munkadíjat a kőműveseknek és segédeiknek. Az épületek méreteit könyökben (*ulna*) adták meg, az alapanyagok (kő, tégla, mészhabarcs, homok és víz) beszerzése is Nicolo mester dolga volt. Sajnos, mivel Perényi Gábor elesett a mohácsi csatában, a ház építése valószínűleg nem fejeződött be.

A városban voltak időnként belső konfliktusok, amelyek során megsérültek házak és a háztűz sem volt ritka. Az épületek állapotának leromlását békés időkben leginkább a király és királyi udvar, valamint a nemesek távolléte, a paloták részlegesen gazdátlanná válása okozhatta. Mátyás király 1478-ban rendeletet hozott a leromlott állapotú budai házak renoválásának kötelezettségéről.[32] „Mátyás király látva Buda városának értékét és azt, hogy a városban sok ház törődés hiányában teljesen elhanyagolt, sőt egyesek csaknem összedőlnek, rendeletet hozott, amit a város piacán és nyilvános helyein ki is hirdettetett, miszerint minden budai lakos és főleg azok, akiknek a házuk romos vagy elhagyatott, egy éven belül köteles házát felújíttatni, az egy év letelte után pedig a még mindig elhagyott házak rendelete megsértése miatt reá szállnak, és ő annak adja, aki javaiból kész azokat helyreállítani." A renoválási rendelet megszegése után néhány házat tényleg elkobzott a király. A rendeletet módosult formában átvehette a városi tanács is. 1483-ban a pétervárадi ciszter apátság Szent Pál utcai (ma Fortuna utca) budai házát többször is eladták egymás után, és minden tulajdonos javított rajta valamit.[33] Az apátság úgy tudta visszaszerezni az épület birtokát, hogy megvásárolt egy kisebb házat a telken. „A város szokása és joga szerint, ha valaki egy romos épületet felújít, akkor a felújítás költségeit a következő tulajdonosnak meg kell fizetnie." Ugyanez vonatkozott Erdődi Tamás titeli prépostnak az Olasz utcában (ma Országház utca) álló „romos és elhagyatott" házára is, amelynek éves adóját a felújítás után a város tanácsa 4 forintra csökkentette.[34] Hasonló, különleges jogi kitétel volt az ingatlanbérleti szerződések szövegébe foglalt részlet, miszerint a házat nem adhatják el, „csupán azt a részét, amit esetleg saját költségükön építenek hozzá".[35] Az egyre növekvő méretű lakóépületek mellett egyre sokasodó hátsó udvari melléképületek bizonyára sok bonyodalmat okoztak a 16. században. A telek végében lévő városfal tornyának felújítására kötelezte a tanács 1478-ban Polyák Miklóst, de ő nem tett semmit, ezért harminc évvel később az akkori tulajdonos Orbán könyvkötőt is felszólították, de hiába.[36] Ekkor a tanács elvette a torony tulajdonjogát a mestertől és Kerezkeni Nagy Miklós fiainak adományozta „azzal a feltétellel, hogy a tornyot helyreállítják, valamint ha a várost ostromlók körülzárnák, szabad ki és bejárást biztosítanak a város embereinek a torony védelmére."

1526-ban a török sereg bevonult Budára, kirabolta és felgyújtotta a várost.[37] A visszatérő lakók megkezdték a helyreállítási munkákat, de az országos politika újra közbeszólt. Az új király, Szapolyai János és I. Habsburg Ferdinánd udvari körei között nem volt könnyű választani. Az 1529–1530-as újabb török támadás és ostromok után sok ház gazdát cserélt, mert a hűtlenség miatt elkobzott házakat János király új tulajdonosnak adományozta. 1527-ben az esztergomi káptalan Szent György utcában álló házában Rozsnyói Lukács önkorsógyártó mester lakott, de nem fizetett bért.[38] A káptalan felszólította, hogy fizesse ki a bérhátralékát és ezen kívül „az elmúlt évben a törökök által felgyújtott és romba dőlt épületet állítsa helyre". A közelben állhatott az a szintén leégett ház, amelyet 1528-ban Nicolo Mediolano kőműves kapott meg azzal a feltétellel, hogy helyreállítja és évi 35 forint bért fizet az esztergomi Krisztus Teste kápolnának, mint tulajdonosnak.[39] Mindkét épület a kalmárboltok között helyezkedett el. A következő évben a győri káptalan nagy házán végeztek javítási munkálatokat, amelyhez 12 forint és 12 denár értékben vásároltak deszkát.[40] 1529-ben Brandenburgi György őrgróf fedette le zsindellyel a házát, „nehogy rombadőljön".[41] Az újjáépítési hullám-

[31] Végh 2006, 285, 2008, 185–186. (689. sz.)
[32] Végh 2006, 145, 316, 2008, 104–105. (354. sz.)
[33] Végh 2008, 109–110. (376. sz.)
[34] Végh 2008, 111. (382. sz.)
[35] Végh 2008, 95. (309. sz.)., 107. (366. sz.)., 139. (493. sz.)., 147. (521. sz.)
[36] Végh 2008, 148. (525. sz.)
[37] Kubinyi 1975, 200–201, 208–210.
[38] Végh 2008, 188. (698. sz.)
[39] Végh 2008, 191. (716. sz.)
[40] Végh 2008, 191. (719. sz.)
[41] Végh 2008, 192. (725. sz.)

nak végül az 1529-es Roggendorf-féle német ostrom és a város 1541-es elfoglalása vetett véget.[42]

Kövek és kőfejtők

Buda környékén sok kisebb-nagyobb forrásvízi mészkő (kemény mészkő, mésztufa, travertin) tanúhegy található.[43] A hőforrások felszínre hozott meszes üledékéből képződött kúpokat már a római korban elkezdték fejteni. A Gellérthegyen és a Kis-Gellérthegyen található mészkő lerakódásokat kitermelő újkori bánya valószínűleg korábban is működött.[44] Furcsán hangzik, de a középkorban a legnagyobb kőfejtő maga a Várhegy sziklája volt. A város kőházai és várfalai évszázadokig elsősorban a hegy anyagából épültek. A 14. század elején emelt házak pincéinél lehet a legjobban megfigyelni az építkezés egyik módját: kijelölték a ház alapját, a jelölésen belül külszíni fejéssel kivágták a mészkövet pinceszintig és az így nyert törtkőből felépítették a pincéből indulva a ház falait. Az épületek nagyon erős kitámasztást kaptak a szikla miatt, süllyedésre, falkidőlésre csak átépítés után lehetett számítani. Tulajdonképpen minden vári háznak saját „kőbányája" volt a telkén. Kőfejtésre utaló nyomokat látni a középkori királyi palota nyugati zártkertjében, a Budapesti Történeti Múzeum Királypince helyiségében és a gótikus zárterkély alatti sziklafalon is. Földrengések és suvadások a Várhegy platójáról leszakítottak nagyobb mészkősziklákat, amelyeket nagyrészt a római korban és később a középkor folyamán felaprithattak. A Vízivárosban manapság is kerülnek elő keménymészkőből álló ún. úszókövek, például a Halászbástya alatt, a Ponty utca 6.[45] számú telek régészeti feltárásán, a Pala utca keleti végén a járdába foglalva és a Szász Károly utcai közműárokban. Eredetileg a középkori Madárhegy (ma Naphegy) platóján is volt egy kisebb keménymészkő sapka, amit talán használhattak, de erre utaló régészeti jelenség csak nagyon áttételes formában került elő.[46]

A leghíresebb adat, hogy Beatrix királyné 1487-ben és 1489-ben az óbudai építkezésekhez 42 hajórakomány síkkői és tardosi vörösmárványt (kemény mészkövet) szállíttatott.[47] Történeti feljegyzések maradtak fenn kőfejtőkről, amelyek a város közelében voltak. Nem tudjuk pontosan hol terült el, de a valahol a Pasarét és Szépilona környékén állt Kunc ispán majorsága, melyhez szántóföldek, kertek, szőlők, agyagvermek és kőbányák is tartoztak.[48] Mivel a 14. században még nem használtak (hárshegyi) homokkövet, ezért inkább a hűvösvölgyi mészmárga fejtése jöhet szóba. Szintén korabeli említésekből ismerjük a csúti kőbányát, amely a budafoki tengeri üledékes mészkő fejtője volt.[49] A követ a késő középkori Csút falu (ma Budatétény–Háros-sziget) házainak és templomának építéséhez használták már a 15. század első fele óta. Zsigmond király építkezéseinél is találkozunk vele a királyi palota falaiban és a híres „gótikus szoborlelet" darabjait is ebből az anyagból alkották. A *Memoria Rerum* (Verancsics évkönyv) szövegében található említése Buda 1541. évi ostrománál.[50] „Az terek császár ereje, Mehmet passa sok níppel és fő szangziakokkal jüve Budára, és az Kelenföldin, Csetti kőbányán felől tábort jártata." Tengeri üledékes durva mészkő paplan található a Tétényi-fennsíkon, Sóskútnál és Zsámbék környékén, azonban ezek középkori bányászására egyelőre nincs bizonyíték. Felmerül a lehetősége, hogy Kőbánya Óhegy mészkődombján is kőfejtésbe kezdtek a késő középkorban.[51] A környéket akkoriban Kövér földjének hívták, IV. Béla király adományozta azt a pesti polgároknak. Annyi biztos csak, hogy 1680 körül pesti rácok vágtak itt követ a budai pasa engedélyével. A kőfejtő középkori használatát ásatás híján csak egy kőanyagvizsgálat tudná bizonyítani. Nem számít valódi kőfejtőnek, de mégis ekként használták a középkorban a római kori épületek maradványait. Vízivárosi ásatásokon gyakran találkozunk olyan antik falakkal, amelyeket valószínűleg a 13. században bontottak el, vagy szedték ki az alapozásuk köveit. A legmarkánsabb példa a Rákos-patak partján állt 4. századi erőd, a Contra-Aquincum déli falának ledőlt tömbjei, amelyet a 14–15. században bontottak el a föld színéig, az alapozásáig.[52]

Városi épületek falában a 16. században jelent meg először a márga, amelyet szintén a Várhegyből, a mészkőpaplan alól bányásztak.[53] A hegy alapkőzetét alkotó budai márga kemény kőzet, de könnyen hasítható, így a falakba és boltozatokba általában téglaként építették be. Késői felhasználása a vári házak alatti pincebővítésekhez köthető, amikor a mészkőszikla alatti kőréteget is kivájták. Nagyon kevés helyen, de található homokkő és andezittufa

[42] Iványi 1941, 32–76.

[43] Budakalász, Péter-hegy, Róka hegy, Üröm-hegy, Farkastorki út, Kiscelli hegy, budai Várhegy, Naphegy, Gellért-hegy, Kis-Gellért-hegy és Sashegy. Scheuer 2005, 19–22; Horusitzky 1938, 91–159. A budai Várhegyet alkotó kőzetekről: Horusitzky 1938, 92–98; Vajna 1964, 322–323. Az anyagvizsgálat kőfaragványokra vonatkozik.

[44] Pető 1998, 123–125.

[45] Benda 2015, 119–122.

[46] Payerné 2006, 37–38. A Kosciuszkó Tádé utca 3. számú épület pincéjében feltételezhetően római kori, de lelet nélküli rétegben sok tört mészkődarab feküdt, út, vagy kőszóródás lehetett. (BTM Adattár)

[47] B. Nyáry 1874, 3.

[48] C. Tóth 2019, 987–988.

[49] Gerevich 1943, 106., 165. 1. jegyzet. Boda 1977, 222–225.

[50] Verancsics 1857, (Memoria rerum) 52.

[51] Kubinyi 1975, 15; Nagy 1957, 139–140, 164–165; Beliczky 1936, 116–122.

[52] III. Népfürdő utca 47. Benda Judit közöletlen ásatása. (Régészeti dokumentációk BTM Adattár.)

[53] Várfalakban, templomok és kolostorok alapozásánál már a 14. század óta használták Budán.

is a késő középkori és török kori falakban, az előbbi valószínűleg a Hárshegyről, utóbbi talán a Visegrádi-hegységből származik.[54]

A középkori kőfejtő és -faragó módszereket, illetve szerszámok használatát Nagy Emese foglalta össze budai régészeti leletek alapján.[55] Kőfejtésre csákányt, vaséket és nagyméretű kalapácsot használtak. A kőfejtőben (vagy a budai vár esetében a pincék helyén) a sziklafelszín tetejét először lenagyolták, felülről tömbönként beárkolták és körbe csákányozással vagy ékeléssel, repesztéssel hasábokká bontották.[56] A kifejtett kőtömböket helyben lenagyolták és *kváder* alakúra csiszolták. Az utóformázás is többnyire a fejtőben történt, de Budán akad példa a díszes darabok (szobrok, márvány *architekturális* díszítések) beépítési helyen történt faragására is.[57] A finomabb felületek faragására különféle vésőket, kisebb kalapácsokat és csiszolóanyagot használtak. A kváderköveken sokszor találunk mesterjegyeket, kő elhelyező jeleket és egy-egy kis lyukat, amibe a kőemelő szerkezet fogóját bele lehetett illeszteni. A kőfalak többségét alkotó törtkövet is a fejtőben darabolták, sőt az apróbb *sifrát* is fel tudták használni „töltőanyagnak" vagy mészégetési alapanyagnak. Amennyiben nem a Várhegy anyagának bontása történt, akkor a fejtőtől a felhasználás helyéig szekérrel, esetleg hajóval szállították a köveket.

Téglák és téglavetők

A téglavetés a középkorban többnyire a városon kívül, vagy külvárosi körülmények között történt.[58] A kivájt kövér, vagy zsíros agyaghoz kevertek homokot és sokszor apróra tört téglaport is, majd ezt jól összegyúrva fakeretbe nyomták. A keret fáján és alatta homokszórás biztosította a száradás utáni kiboríthatóságot, a friss tégla tetejét kézzel lesimították. Száradás után helyezték a félig földbe ásott kemencébe, amelynek falai általában szintén a mester által készített téglákból és agyagtapasztásból álltak. Ilyen téglaégető kemence Budán eddig csak egy helyen került elő, a Corvin téren, de nem kétséges, hogy a falazótéglák, boltozati téglák, tetőcserepek, vízvezetékcsövek, kályhacsövek a városban és környékén készültek.[59] Úgy tűnik, hogy a sokat használt toposz, miszerint a kisméretű téglák középkoriak, a nagyméretűek újkoriak, nem állja meg a helyét. A középkorban is készültek vastagabb falazótéglák, mint például a királyi palota *Cisterna Regia* (ma Albrecht pince) nevű pincéjének boltozata, és a 18. században is használtak vékony kialakítású téglákat, mint ahogy az számos budavári lakóház boltozatán megfigyelhető. Itáliai mintára a 14. század második felétől a 15. század végéig kimutathatóan a budai és az óbudai királyi palota számára kézzel mintázott idomtéglák is készültek.[60] Az építészeti tagozatokat és épületdíszítő kőfaragványokat utánzó idomtéglák készítéstechnikája hasonlított a falazótéglákéra, azzal a különbséggel, hogy látszó felületükre mintákat szerkesztettek, majd bőrkemény állapotban kimetszéssel és kézi eldolgozással megmintázták őket. Az anyagvizsgálatok kiscelli agyag használatát mutatták ki, így egyértelmű, hogy az elemek helyben készültek.

Habarcsok és mészégető kemencék

A mészégetés rendkívül fontos tevékenység a kőfalak habarcsának összeállításához. Homokot, sódert és vizet könnyű volt a Dunából szerezni, de a kötőanyag elkészítéséhez mesterségbeli tudásra volt szükség. A habarcsban lévő égetett mész és homok helyes arányának megbecsülése sokat számított a falak szilárdságának és rugalmasságának kialakításakor, gyakran előfordult azonban, hogy nem törődtek vele. A habarcs erősségét maga a mész okozza, amely a kemencében égetés és a hirtelen kihűlés során újra kristályosodik, vagyis visszaalakul mészkővé, ezért hívták forró, vagy falban oltott mészhabarcsnak.[61] A habarcsnak biztos receptje nem volt, összetevői koronként és épületenként változtak. A mésztartalom aránya és oldottsága, a homok vagy sóder mennyisége, egyéb adalékok (téglapor, márgás égetett mész, szerves anyagok) és a víz minősége mind egyedivé tették a keveréket. Az összetételtől függött a színe (fehér, törtfehér, halványszürke, sárgás, rózsaszín, mészpettyes), a kőművesmestertől a kövek közé öntött, vagy téglák közé kent vastagsága. A falazóanyag közül kifolyt habarcsot az alapozási árok széle „megfogta", ezzel is erősítve a szerkezetet, a felmenő falaknál viszont általában elkenték a fölösleget a falsíkon. Találkozhatunk olykor minimális meszet tartalmazó, vagy mész nélküli habarcsokkal is, ez valószínűleg inkább a megrendelő erszényétől függött, mint a kivitelező tudásától. A habarcsok és a falszövetek szemrevételezéses vizsgálatával az épület falainak relatív kronológiája

[54] Homokkőből épült a Szent György utca 10. alatti középkori városi palotaépület 16. század elejei udvara és hátsó szárnya. (Régészeti dokumentáció BTM Adattár.) Andezittufa tömböket találtunk a Corvin tér 8. helyén állt középkori árulerakat falában. (Régészeti dokumentáció BTM Adattár.)

[55] Nagy 1964, 134–147.

[56] Ponty utca 6. (BTM Adattár)

[57] Az Öntőház udvarban, az Északi Előudvar és a Keleti felvezető út ásatásain találtak középkori sifraréteget. (Régészeti dokumentációk BTM Adattár.)

[58] Déry 2000, 10–11, 2010a 137–143; Frecskay 1912, 183–184.

[59] A Corvin tér 8. épület udvarán egycsatornás téglaégető kemence került elő. Benda – Kraus – Nagy 2018, 231.

[60] Végh 1998, 26–27, 42–43; Gömöri 1891, 41., 46. (5. sz.)

[61] Déry 2000, 49–52; Déry 2010a, 184–185.

meghatározható, de abszolút kronológiát még nem lehet megállapítani.[62]

A mészégetőket a középkorban latinul *cementarius, calcarius, cremator cement*inek, németül *kalkbrenner, kalkmacher*nek, magát az égetett meszet latinul *cement*inek, vagy németül *kalk*nak nevezték.[63] A magyar nyelvű változatok csak a 16. századból maradtak fenn, például „mesz egetw kemencze", „meez egetes", illetve a helynevekben. A kemencékben kiégetett meszet hordókba lapátolták és így szállították az építkezés helyére. A habarcsot (vagyis a mész, homok, víz vegyítését) is valószínűleg a hordókban, faládákban készítették el, mivel sem az újkorra jellemző meszesgödrök, sem keverőgödrök nem szoktak előkerülni ásatásokon.

Sok mészégető kemencét találtak a város területén, amelyet középkorinak határozott meg a feltárója.[64] Elvileg nem meglepő, hiszen a történeti hagyomány és a tudomány szerint Pest városát kemencéről, vagy mészégető kemencéről nevezték el.[65] A mészégető kemencék ennek ellenére főleg Óbuda tágabb környékén kerültek elő, hiszen a római kori romok olcsó, vagy ingyenes alapanyagot adtak az égetéshez. A kemencék rendszerint úgynevezett kemencebokrokat alkottak, vagyis egy-egy mester műhelyéhez tartozva egymás közelében több is állt. Amikor véget ért az égetés, az agyagból készült kemence falát vissza kellett bontani, hogy a meszet ki lehessen belőle lapátolni, a kemencét többet nem lehetett használni, újat kellett építeni. Óbuda Pünkösdfürdőn, a középkori Kissing falu plébániatemploma mellett négy kemencét tártak fel.[66] A középkori Óbuda déli és északi szélén is találtak, a Fő tér közelében lévő középkori prépostsági templomtól egy háztömbnyire öt került elő.[67] Budaújlak déli végén, a középkori Szentjakabfalva és Felhévíz között tártak fel egy nagyméretű, ovális alaprajzú mészégető kemencét.[68] Budafelhévízen a Császárfürdő mellett tizenhat kör alakú török kori kemence került elő.[69] A nyéki királyi udvarház mellett álló Árpád-kori templom közelében szintén kör alaprajzú kemencét ástak ki.[70] A mai Csalogány utca környékén, a középkori karmelita kolostor közelében több kemencét

2. kép. Hess András tér 1–3. középkori épületfalak (Fotó: ismeretlen, 1966. BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 28207.)

feltártak, amelyeket középkorinak határoztak meg.[71] Mivel a kemencék a kolostor környékén álltak, egy részük az egyház 14. századi építéséhez, más részük inkább a kőanyag másodlagos, 18. századi felhasználásához készülhetett. A Nicolas Marcel de La Vigne hadmérnök által 1686–ban Budáról készített térképen látható hét darab nagyméretű, ovális (?) alakú kemencét viszont valószínűleg a török kor végén készíthették, talán a várfal erődítései miatt.[72] A térkép jelkulcsa szerint „*Calcariae fornaces septe*", vagyis hét mészégető kemencéről volt szó.

Pincék, alapozások, falak, födémek, boltozatok és más épületszerkezetek

A építőiparban a közepes távolságmértékeket használták, a városi telkek kijelöléséhez a kötél (vagy lánc), a házfalak hosszúságához, magasságához és vastagságához az öl és a láb volt szokásban.[73] A lándzsa, mint mértékegység leginkább a várfalak magasságának mérésekor fordult elő.[74] Az épületek tervezése– és szerkesztésekor használták az aranymetszés szabályát, miszerint „egy távolságot úgy osztunk fel két részre, hogy a kisebb rész úgy viszonyuljon a nagyobbhoz, mint a nagyobb rész az egészhez."[75] A módszer használata több középkori budai házon is tetten érhető. A helyes arányok kiszerkesztése a fizikai törvények, pontosabban a statikai „szabályok" betartása miatt volt fontos. A kör-

[62] Zádor Mihály próbálkozott a „hidraulikus tényező" meghatározásával. Zádor–T. Vándorffy 1975, 229–233.
[63] MNL DL 65277. Gulyás 2009, 115–120.
[64] A kemencék kora nem biztos, hogy minden esetben pontosan lett meghatározva, lehet köztük 18. századi is. A kemencetípusokról bővebben: Müller 1980, 55–65.
[65] Ez jelenthette a Gellérthegy korai nevét is, amely kelet felől nézve csúcsos mészégetőre, délkeletről pedig a barlang miatt egyszerű kemencére hasonlított. Végh 2006, 19–20; Spekner 2015, 41–46; Benda 2022, 456–457.
[66] Holl 1959, 262–263.
[67] Altmann 1992, 246–247.
[68] Pölös 2001, 469.
[69] R. Facsády 1994, 84.
[70] Altmann 1973, 227.
[71] Garády 1943, 436.
[72] Végh 2015, C.5.1. tábla. Jelzete: Hadtörténeti Intézet és Múzeum H III c 144.
[73] Bogdán 1978, 71–82, 87–102; Végh 2008, 55. (153. sz.)
[74] Szamota 1891, 94.
[75] Császár 2001, 27; Fehér–Halmos 2015, 260–280.

zővel és vonalzóval tervező kőművesmesterek csak a tapasztalataikra tudtak hagyatkozni, hiszen az egyszerűbb polgárházak tervezését és építését helyi szakemberek végezték.

A falak alapozása sávalap technológiával készült (2. kép). Ez praktikusan azt jelentette, hogy az alapfal kijelölt vonalában és vastagságában ásták ki az árkot, ebbe rakták a köveket és öntötték a habarcsot. Zsaluzásra nem volt szükség, mivel a föld oldalról megtámasztotta, az alapozási gödröt mindig kitöltötte a fal és nem kellett földvisszatöltést, csömöszölést alkalmazni, mint az újkorban. Az alapozások többsége tíz-húsz centivel szélesebb volt, mint a felette álló falrész. A zokninak, vagy *zokli*nak nevezett eltérés gyakrabban csak kívül, ritkábban a fal mindkét oldalán megfigyelhető. Ha nem volt külön kiképzett lábazat, akkor az alapozás felső szintje az építéskori járószintet jelölte. Az alapozás anyaga megegyezett a felmenő falakéval, azzal a különbséggel, hogy több olyan töredékkövet és *sifrá*t tettek bele, amit feljebb már nem tudtak volna használni. Az alapozásokba több habarcs is került, részben az állékonyság miatt, részben pedig mivel nem rakott, hanem szó szerint öntött, árokba öntött falazatok voltak. A nagyon széles, 120–200 centiméter vastag alapozásoknál két, vagy több emelet létére is lehet következtetni, főleg templomoknál, városfalaknál, városi tornyoknál, nagyobb palotaépületeknél lehet találkozni ezzel a változattal. A pincéknek is szokott lenni alapozása, de sokszor előfordult, hogy annak szélessége megegyezett a pincefaléval.[76] A vári házak pincéinél gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az eredeti padlót egy későbbi időpontban egy-két méterrel lemélyítették, hogy nagyobb tárolóteret kapjanak, illetve, hogy a kivájt kőanyagot falazáshoz felhasználhassák.[77] Ilyenkor az eredeti járószintet a falazatban lehet észrevenni, esetleg az alapozás alja jelzi a korábbi periódust. A vári házak alatti pincék „háromszintűségének" toposza nem teljesen megalapozott. A házak alatti első szint többnyire az épülettel egy időben készült és a későbbi beavatkozások jól elkülöníthetőek rajtuk (mélyítés, meghosszabbítás, átboltozás, új lejárat). A második szintet megfigyeléseim szerint a 15–18. században építették úgy, hogy a középkorban lemélyített padló miatt megnövekedett belső teret egy födémmel kettéosztották.[78] Vannak olyan pincék is, amelyeket az első szintről indulva az utca irányába vájtak bele a sziklába.[79] Ezek késő középkori, vagy török kori kialakításúak, sokszor nem is látogathatóak az eltömedékelés miatt. A harmadik szint a mélypincéket (barlangpincéket) jelenti, amelyek a kapualji ülőfülkékkel együtt a középkori budai házak jellegzetességei voltak. Az egész várra jellemző szabályosságuk miatt feltételezhető, hogy többségük a 14–15. században épült, de találni közöttük korábbi és későbbi kialakításúakat is. Ezek a Várhegyet borító édesvízi mészkőpaplan és az alatta húzódó sziklás márga határán készült kisebb-nagyobb méretű pinceterek, amelyeket a lakóházak első pinceszintjéről lehet megközelíteni hosszú lépcsősoron keresztül.[80] A mélypincék az utca alatt vannak, a házak homlokzata előtt egy szellőzőakna mélyül le hozzájuk. A Váralján (*suburbium*, ma Víziváros) csak a mai Fő utca vonalában, a Medve utca elején, az Iskola utcában és a várkapukhoz futó utcák mellett álló középkori polgárházak alatt voltak „klasszikusan" épített pincék.[81] A hegyoldal meredekebb lejtőin, valamint az északi és nyugati kertes-majorságos beépítésű részein kis belméretű, hevenyészettebb falazású kőpincéket találunk.

3. kép. Csónak utca 1. alapfal (Fotó: ismeretlen, BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 31652.)

A középkori Budán fából, rönkfából épített és *fachwerk*es, vagyis fával, vályogtéglával, vagy téglával kitöltött falú favázas házak is álltak, de csak ritkán találkozunk régészeti nyomaikkal.[82] A színtisztán téglából épített házak viszont hiányoznak, talán mert a tégla előállítása drágább volt, mint a fejtett kő helyszínre szállítása. Emeleti részeken néhány helyen megmaradt a középkori falszövet, amelyet téglából raktak, felépítésük elsősorban a 15. század második felére és a 16. század elejére datálható.[83] Pincékben is találunk téglafalakat, melyek sok

[76] Országház utca 23.

[77] Bécsikapu tér 8., Fortuna utca 7., Fortuna utca 10., Országház utca 17.

[78] Országház utca 9., Országház utca 24., Úri utca 68.

[79] Tárnok utca 10., Tárnok utca 14.

[80] A vári házak nagy többsége rendelkezik egy vagy két, esetleg több mélypincével, még ott is valószínűsíthető a léte, ahol még nem találták meg a lejáratát. A témáról bővebben: Szabó 2012.

[81] Néhány példa: Fő utca 14., Fő utca 20., Pala utca 8., Kapucinus utca 9., Ponty utca 6., Corvin tér, Corvin tér 8.,

[82] Déry 2010c, 237–241. Szabó Ilonka utca 22., Medve utca 17. A faházakat szárazon rakott kősorokkal alapozták le, erre azért volt szükség, hogy a talaj nedvessége miatt ne rohadjanak el az alsó gerendák.

[83] Tárnok utca 14., Országház utca 9.

4. kép. Úri utca 37. városi torony támpillére (Fotó: ismeretlen, 1957. BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 14899.)

5. kép. Szentháromság utca 7. romterület északi része (Fotó: ismeretlen, BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 21091.)

esetben a boltozattal együtt készültek, sőt az eredeti kőfal köpenyezése is előfordulhat. A kőfalazási módok közül Budán kétfélével lehet találkozni, a szendvics falakkal és a nagyobb tömbökből készült, kiegyenlítősoros fajtával (3. kép).[84] Mindkét változatnak szokás volt a sarkára nagyobb köveket, vagy faragott *kváder*t rakni, de ebből inkább csak a kőműves szakmai tudására és a tulajdonos vagyoni helyzetére lehet következtetni (4. kép). A szendvics falak, tehát a nagyobb törtkövek közé habarcsba öntött apróbb kőtörmelékből álló szerkezetek inkább a 14–15. századra keltezhetőek, míg hagyományosan rakott törtköves falakat a 13–16. századig építettek. A falazáskor használt habarcs mennyisége és összetétele széles skálán mozog, általánosságban elmondható, hogy a mésztartalom mennyisége és a kavicsszemcsék nagysága a kor előrehaladtával nő (5. kép).

A síkfödémek használata volt általános a középkori városban, a boltozott helyiségek (elsősorban pince és földszint, ritkábban emeleti helyiségek) a 15. század második felében kezdtek elterjedni.[85] A síkfödémeket alátámasztó mészkő konzolok nagyon sok esetben benne maradtak a falban az épületek átalakítása során, hiszen egyrészt kiemelésük csak gyengítette volna a fal szerkezetét, másrészt amikor a boltozat és a fal közé kerültek, „láthatatlanná" váltak, nem voltak zavaróak.[86]

6. kép. Fortuna utca 18. pinceboltozat (Fotó: ismeretlen, 1969. BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 32063.)

A boltozat Budán korjelzőnek számít, a 15. század közepe előtt nemigen használták lakóházak építésekor, nagyobb elterjedtségre is csak a század végén tett szert (6. kép). Nem csak az építészeti divat megváltozása, hanem gyakorlati szempontok is motiválták, ugyanis a gyakori tűzesetek miatt nem kellett tartani a beomló fafödém rombolásától. A városi építészetben elsősorban dongaboltozatot építettek pincék és földszinti helyiségek lefedésére.[87] Falazóanyagként nagy többségében vékony boltozati téglát, néha hasított márgát használtak, a habarcs minősége nagyon változó volt, a vastag, fehér, mésszel telitől a vékony homokos-kavicsos változatig terjedt. Az építőmester tudása és a megrendelő pénzeszacskója adta meg a paramétereket, korszakbeli eltérést nem lehetett elkülöníteni. A boltozás technikai kivitelezésének vizsgálata azonban már könnyebb datálásra ad lehetőséget. A középkori dongaboltozatokat zsaluzó ívdeszka (*romonád*)

[84] Kőfal típusokról bővebben: Déry 2010b, 7–15.

[85] Déry 2010c, 24–35.

[86] Úri utca 4., Dísz tér 12., Fortuna utca 18., Fortuna utca 21.

[87] Déry 2010b, 54–105. Fortuna utca 18., Tárnok utca 10., Országház utca 6.

használatával falazták, míg a rájuk nagyon hasonlító újkoriakat teljes aláácsolással. A középkoriaknál a hosszanti téglasorok enyhe hullámossága és esetlegessége figyelhető meg (kupás boltozás), míg a 18–19. századi boltozatok téglái mindig merev rendben követik egymást (hevederes boltozás). Ez akkor tud becsapóssá válni, amikor az ostromok során összeomlott boltozat középkori tégláinak újra felhasználásával találkozunk. A középkori boltozatoknál a zsalu sablon enyhe íve is megfigyelhető, ami a belső ívet kissé karéjossá teszi. A habarcs fehérsége és tisztasága is iránymutató tud lenni a kormeghatározásnál. A fennmaradt középkori boltozatok között néhány keresztboltozatot is találunk Budán, amelyek között faragott bordaívekkel erősítettek is vannak (7. kép).[88] A vaskosabb hevederíveket elsősorban pinceterek meghosszabbításánál használták, ezeknek a fölöttük húzódó osztófalat is el kellett bírniuk.[89]

7. kép. Fortuna utca 16. keresztboltozatos helyiség (Fotó: Isóz Emil, 1949. BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 1703.)

A falakban megmaradt nyíláskeretek, vagyis az ajtók, ablakok, kapuk, kerékvető kövek, ülőfülkék, pilléres árkádívek, ívsoros párkányok műformái szintén megkönnyítik a falak és falszakaszok datálását (8. kép). A kemény édesvízi, vagy szemcsés szerkezetű tengeri mészkőből, esetleg márgából faragott kereteket mindig a saját koruk stílusában faragták, amelyek ezáltal jól korszakolhatóak.[90] Amennyiben az a falrész, amelybe illesztették szintén vizsgálható, ez alapján az építés korát is meg lehet határozni. Ismerünk egy-két kivételt, amikor a faragvány

[88] Úri utca 4., Úri utca 13., Úri utca 40., Úri utca 41., Fortuna utca 7., Fortuna utca 18., Úri utca 41., Országház utca 13.

[89] Úri utca 4., Hess András tér 3.

[90] Csak néhány példa: Fortuna utca 14., Országház utca 2., Országház utca 17., Úri utca 32., Úri utca 33.

8. kép. Fortuna utca 18. ülőfülkék (Fotó: ismeretlen, 1968. BTM Középkori Főosztály, Fotótár ltsz. 30871.)

valószínűleg korábban készült, mint maga a fal, ilyenkor egy már elbontott épület nyíláskeretének áthelyezésére és újra felhasználására lehet gyanakodni.[91] Későbbi visszabontások, átépítések, foltozások is előfordulhatnak a falszövetben, ebben az esetben törekedni kell arra, hogy a beavatkozások relatív kronológiai sorát fel tudjuk állítani. Budán a „kőbőség" miatt egyéb felhasználási módok is előfordultak, például lépcső, vízelvezető csatorna, kövezett út, kőlapos padló, kút rakott kőfala. Mivel ezek többnyire régészeti feltáráson fordulnak elő, a lelőkörülmények alapján szokták meghatározni a korukat.

Összefoglalásul elmondható, hogy a kőfelhasználás módja igen sokrétű volt a középkori Budán. A nagymértékű pusztulás ellenére az írott források és a műemléki, illetve régészeti emlékek még így is látványos betekintést engednek a korabeli építőipari környezetbe.

Irodalom

Altmann Júlia

1973 Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. Budapest Régiségei 23. 219–228.

1992 A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között. Budapest Régiségei 29. 246–247.

B. Nyáry Albert

1874 A modenai Hyppolit–codexek V. Századok 1, 1–16.

Beliczky János

1936 Száz év a pesti határ életéből: 1663 tájától 1756 tájáig. Tanulmányok Budapest Múltjából 4, 111–156.

Benda Judit

2015 Budapest, I. ker., Ponty utca 6. (Hrsz.: 14299). Aquincumi Füzetek 21, 119–122.

[91] Dísz tér 4–5. ülőfülkéi

2022 Kelenhegye – Kelenfölde. Gellért Hill and the southern village of Kelenföld in the Middle Ages. In: Aquincum Aeternum. Studia in honorem Paula Zsidi. Aquincum Nostrum II. 9. Edit: Budai Balogh, Tibor – Láng, Orsolya – Vámos, Péter. Budapesti Történeti Múzeum, 453–471.

Benda Judit – Kraus Dávid – Nagy Alexandra
2018 Ásatások a Hagyományok Háza (Budai Vigadó) területén. Aquincumi Füzetek 24, 215–232.

Blazovich László
2013 A szomszédjog intézménye a középkori jogkönyvekben. In: Antal T. (szerk.): Demográfia, jog és történelem (Válogatott tanulmányok). Szeged, 123–129. (Dél–Alföldi évszázadok 31.)

Blazovich László – Schmidt József
2001 Buda város jogkönyve II. Szerk: Blazovich László, Ford: Schmidt József. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Szeged.

Boda Jenő
1977 A budavári ásatásokkal kapcsolatban feltárt Anjou–kori szobortöredékek kőzetanyagának vizsgálata. Budapest Régiségei 24/3, 222–227.

Bogdán István
1978 Magyarországi hossz– és földmértékek a XVI. század végéig. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 3. Budapest.

C. Tóth Norbert
2019 Hol lakott Szilágyi Erzsébet, amikor Budán élt? Hozzászólás a nyéki királyi kúria történetéhez. Századok 153/5, 965–996.

Császár László
2001 Középkori szerkesztési módszerek és Szakál Ernő művészete. Műemlékvédelem 45/1, 27–43.

Déry Attila
2000 Történeti anyagtan. Régi építőanyagok, összetételeik, technológiájuk… Budapest.
2010a Öt könyv a régi építészetről 1. Alapozások és szerkezeti anyagok. Gyakorlati műemlékvédelem. Budapest.
2010b Öt könyv a régi építészetről 2. Falak, boltozatok, tagozatok, lépcsők. Gyakorlati műemlékvédelem. Budapest.
2010c Öt könyv a régi építészetről 3. Faanyagú födémek, tetők, falak. Gyakorlati műemlékvédelem. Budapest.

Fejér, Georgius
1833 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi IX. Vol. 2. Buda.

Fehér Krisztina – Halmos Balázs
2015 A középkori építészet szerkesztési módszerei a hazai szakirodalom tükrében. Építés– Építészettudomány 43/3–4, 237–285.

Frecskay János
1912 Mesterségek szótára. Budapest.

Garády Sándor
1943 Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. Budapest Régiségei 13, 401–438.

Gerevich László
1943 A csúti középkori sírmező. Budapest Régiségei 13, 103–166.

Gömöri János
1891 Budapest múltja és a királyivárak Ó–Budán. Budapest Régiségei 3, 3–46.

Gulyás László Szabolcs
2009 Mészégetők és a mész forgalma a Mohács előtti Magyarországon. Történeti Tanulmányok XVII. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványai, Debrecen, 99–122.

Gy. Balogh Ágnes
1998 Adatok a budai kőműves és kőfaragó céh életéből (1690–1872). Építés– Építészettudomány 27/1–2, 93–123.

Holl Imre
1959 A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. Budapest Régiségei 19, 262–263.

Horusitzky Henrik
1938 Budapest dunajobbparti részének hidrogeológiája. Hidrológiai Közlöny 18, 1–404.

Iványi Béla
1926 A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711–ig. (Harmadik közlemény) Hadtörténelmi Közlemények 27, 260–289.
1941 Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). Tanulmányok Budapest Múltjából 9, 32–84.

Kemény Lajos
1889 Buda város árszabása II. Lajos korában (1522). Magyar Történelmi Tár 3. sorozat 12. kötet, 372–384.

Komárik Dénes – Kubinyi András
1988 Koppány Tibor „Építési gyakorlat az újkori Magyarországon. Az építési irodák története a 16–19. században" című kandidátusi értekezés 1994. március 11–i vitája. Építés– Építészettudomány 24/3–4, 297–314.

Kovachich, Martinus Georgius
1799 Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati, ed. M.G. Kovachich, Pest.

Kubinyi András
1975 Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig. In: Gerevich L. (szerk.): Budapest története II. Budapest, 7–240.
Müller Róbert
1980 Mészégető kemencék Magyarországon. Iparrégészet. Égetőkemencék. Szerk: Gömöri János. Sopron, 55–65.
Nagy Emese
1964 A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései I. Budapest Régiségei 21, 133–190.
Nagy Lajos
1957 Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest Múltjából 12, 133–196.
Payerné Vitális Katalin
2006 Új hévforrásnyom a budai Naphegyen. Hidrológiai tájékoztató 46/1, 37–38.
Pölös Andrea
2001 Építőáldozatok. In: Cseri M. – Tárnoki J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Konferenciakötet. Szentendre – Szolnok, 467–484.
R. Facsády Annamária
1994 Budapest, II. Frankel Leó utca 35. Az 1992. év régészeti kutatásai. Szerk. Wollák Katalin. Régészeti Füzetek 46, 84.
Scheuer Gyula
2005 A gerecse és a budai termálkarszt fejlődésének összehasonlító vizsgálata a forrásmészkövek alapján a felső-pannóniai emelettől napjainkig. Hidrológiai Közlöny 85, 19–26.
Soltész Gyula
1905 Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest. (Művelődéstörténeti értekezések 18.)
Spekner Enikő
2015 Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. Budapest. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.)
Szabó Balázs
2012 A budai vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében I. Budapest Régiségei 45, 195–240.
Szakály Ferenc – Szűcs Jenő
2005 Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. Budapest.
Szamota István
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigetem 1054–1717. Budapest.
Szűcs Jenő
1958 A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Budapest Régiségei 18, 313–363.
Vajna György
1964 Ásvány-kőzettani elemzési kísérletek a Vármúzeum kőanyagából. Budapest Régiségei 21, 322–323.
Verancsics Antal
1857 Verancsics Antal összes munkái 2. Közli Szalay László. Monumenta Hungariae Historica. Pest.
Végh András
1998 Budapest I. Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek. Lapidarium Hungaricum 4. Szerk: Feld István, Budapest.
2006 Buda város középkori helyrajza I. Budapest. (Monumenta Historica Budapestinensia 17.)
2008 Buda város középkori helyrajza II. Budapest. (Monumenta Historica Budapestinensia 18.)
2015 Buda I. kötet, 1686–ig. Budapest. (Magyar Várostörténeti Atlasz 4.)
Zádor Mihály – T. Vándorffy Mária
1975 A „hidraulikus tényező" szerepe magyarországi habarcsok kormeghatározásánál. Építés- Építészettudomány 7/1–2, 229–233.

"... lapides, lateres, cementum, arena et aqua ..." Construction Techniques and Dating of Stone Walls in Urban Residential Buildings of Medieval Buda

This study examines the architectural characteristics and construction techniques of stone walls in medieval residential architecture in Buda. Archaeological excavations conducted in present-day Budapest—primarily within Buda Castle (*castrum*) and the Castle District (*suburbium*)—have uncovered large numbers of architectural remains dating from the 13th to the 18th century. Documentary sources, excavation records, and the author's own field observations make it possible to draw numerous conclusions and, in certain cases, to establish typological and chronological distinctions.

Records concerning stonemasons and construction workers in Buda survive from the mid-14th century onward. Particularly valuable is an account ledger associated with King Sigismund's construction works at Pozsony (Bratislava) Castle between 1434 and 1437, which provides insight into the duties, tools, and wages paid to the craftsmen employed on building projects. Under the direction of the master builder (Conrad of Erling, *magister lapi-*

cidarum), there worked Prokop, master stone breaker (*fractor*); János, master carpenter (*carpentarius*); Egyed, master blacksmith (*faber*); three foremen; thirty to forty stonecutters and stone-breaking journeymen (*socii*), as well as carpenters, blacksmiths, a cooper, a rope-maker, a painter, day laborers (*parvi laboratores*), and carters. Labor organization followed the guild system: foremen, journeymen, and auxiliary workers (day laborers) worked under the master's supervision.

Building materials included stone, sand, and other materials—certainly timber, burnt lime, and water. Recorded tools include vats (*doleum*), tubs (*scapha*), measuring containers (*cubulus*), wheelbarrows (*saybtruhon*), and carts (*biga*), all used for transporting stone. Lifting operations were carried out using cranes (*tyratorium*), while blacksmiths produced the iron tools required for construction. Wages varied according to skill level. Day laborers received daily payment, whereas masters and their journeymen were additionally provided with one or two sets of clothing, shoes, gratuities (*Trinkgeld*), and occasionally bath money (*Badegeld*) and completion bonuses (*Schlussgeld*).

In Buda, stonemasons and woodworkers belonged to a common guild organization. The municipal price ordinance of 1522 records the fees paid for various construction tasks. The charter of the guild of carpenters, stonemasons, stone breakers, joiners, wheelwrights, and coopers in Pest regulated the admission of new members, prescribed standards of workmanship and proper conduct for masters and journeymen, and defined the guild's communal activities. Newly admitted masters, for example, were required to contribute one gold forint (florin), one pound of wax, and two pints of wine to the guild. Masters were obliged to perform their work honestly, submit to inspections, and employ no more than one journeyman. Journeymen who absconded, could not return to work until their debts had been settled. The town council paid masters a quarter forint for the erection (or perhaps carving) of tombstones. Upon a master's death, his heirs could inherit his rights. Guild regulations also ensured mutual assistance for sick members and, under penalty of fines, required attendance at church festivals, processions, and the funerals of fellow masters. Property sale contracts likewise contain numerous references to architectural details, construction-related disputes, and even the restoration of ruined houses.

Among the building materials used in Buda, the hard freshwater limestone forming the plateau of Castle Hill and the rocky marl composing its mass were the most common. Brick and soft limestone were frequently served as supplementary materials, while from the 16th century onward sandstone and andesite—quarried in nearby hills—also came into use. Burnt lime, the principal component of mortar, was produced in lime kilns situated on the outskirts of the city, especially near Óbuda. Local brickworks manufactured bricks, roof tiles, floor tiles, and water pipes from Buda clay.

Urban residential buildings were erected according to relatively simple plans. Although their overall forms varied over time, neither their construction techniques nor their decoration displayed exceptional sophistication. The sole exception was the painted decoration of interiors, of which unfortunately only a few examples survived into the 20th century. Door and window frames, balustrade elements, and other carved stone components—such as transverse arches, staircases, and consoles—likewise adhered to the practical conventions of the period. Only the carved seating niches in entrance passages testify to the high level of craftsmanship attained by the stonemasons of the time. Unfortunately, both written and visual sources, as well as the buildings themselves, suffered severe damage or destruction during the repeated sieges of Buda, making precise reconstruction of medieval conditions difficult.

Medieval Buda also contained timber-built houses constructed from logs and half-timbered (*Fachwerk*) structures with wooden frames filled with wattle-and-daub or clay bricks, although archaeological evidence for these remains rare. Entirely brick-built houses, however, are absent, perhaps because brick production was more expensive than transporting quarried stone to construction sites. In a few upper-story sections, medieval wall fabric built of brick has survived; these structures generally date from the second half of the 15th century and the early 16th century.

Two principal types of stone masonry can be identified in Buda: sandwich walls and walls built from larger stone blocks arranged in levelling courses. In both variants it was customary to reinforce corners with larger stones or dressed ashlar blocks. Sandwich walls—structures consisting of larger rubble stones with smaller stone fragments poured between them in mortar—can generally be dated to the 14th and 15th centuries, whereas more traditional rubble-stone masonry were built from the 13th through the 16th centuries. The quantity and composition of mortar used in masonry varied considerably.

Flat timber ceilings predominated in the medieval town, while vaulted rooms—primarily in cellars and ground floors, and more rarely on upper stories—began to spread during the second half of the 15th century. Examination of vaulting techniques, however, provides particularly reliable criteria for dating. Medieval barrel vaults were constructed using curved centring boards (*romonád*), whereas the very similar early modern vaults employed complete timber centring. Among the surviving medieval vaults in Buda are several groin vaults, some

strengthened with carved rib arches. Heavier transverse arches were used primarily in cellar extensions , since they also had to support the partition wall above.

In conclusion, the use of stone in medieval Buda was highly varied. Despite extensive destruction, surviving written records together with architectural and archaeological evidence still provide valuable insight into the construction industry and built environment of the medieval town.

Figure captions

Fig. 1. Construction of the tower (Drawing by Melinda B. Jankó)

Fig. 2. Medieval building walls at 1–3 Hess András Square (Unknown photographer, 1966. Budapest History Museum (BHM) Medieval Department, Photo Archive, inv. no. 28207.)

Fig. 3. Foundation wall at 1 Csónak Street (Unknown photographer, BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 31652.)

Fig. 4. Buttress of the city tower at 37 Úri Street (Unknown photographer, 1957. BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 14899.)

Fig. 5. Northern part of the ruins at 7 Szentháromság Street (Unknown photographer, BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 21091.)

Fig. 6. Cellar vault at 18 Fortuna Street (Unknown photographer, 1969. BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 32063.)

Fig. 7. Room with a cross vault at 16 Fortuna Street (Photo: Emil Isóz, 1949. BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 1703.)

Fig. 8. Seating niches at 18 Fortuna Street (Unknown photographer, 1968. BHM Medieval Department, Photo Archive inv. no. 30871.)

„Az kőmíesek nevei igy következnek…” Gondolatok a Kolozsvár városi építkezések és a kőmívesmesterek kapcsán a 17. század első felében

Jeney-Tóth Annamária
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

Absztrakt: A kolozsvári kőművesek, kőfaragók és ácsok a fejedelmi építkezések mellett a saját városukban is dolgoztak, mely alkalmakról a városi tisztségviselő a városi számadáskönyvekben, a város építése című fejezetekben számolt be, igen részletesen. A tanulmány – korábbi előzményekre támaszkodva – a 17. század első fele városi építkezéseinek kuliszszatitkaiba nyújt betekintést, így védművek, utak, hidak, fogház, városháza és az úgynevezett gyulafehérvári ház felújításába. Emellett a máig is álló Szabók bástyájának 1629. évi teljeskörű újjáépítéséről tanúskodik az itt közölt forrás. A tanulmány második részében a 17. század első felében foglalkoztatott kőművesek nevének felsorolása kapott helyet, ebben részletesen szerepelnek egy kőműves dinasztia, a Diószeghi család tagjainak és Brassai János mesternek az adókönyvi adatai. Az adatsorok a kolozsvári mesterek városi társadalomban elfoglalt helyét mutatják. Emellett a tanulmány kiemelten vizsgája az 1655. évi tűzvész hatásait a városi építőipari céhek tekintetében.
Kulcsszavak: Kolozsvár, kőmívesek, ácsok, építkezések, társadalmi helyzet

Bevezetés

A 16. századi Kolozsvár fényének mindenképpen túl kellene ragyognia a következő századi városét, ma mégis a 17. századi korszakra gondolunk a kincses város kapcsán, holott a kortársak úgy tartották, hogy az előző századi várost illeti ez a jelző. Kiss András kolozsvári főlevéltáros 1660-at követően már rontott Kolozsvárról beszélt. Ebben a vázlatos tanulmányban az 1600-as évek elejétől az 1655. évi nagy tűzvészt magába foglaló időszakon át vizsgálom – igaz, csak nagy vonalakban – a kőmíves/kőfaragó céh munkáit a városban. Milyen városi építkezésekben vettek részt a század első két harmadában, illetve a városi társadalom mely rétegeihez tartoztak közülük azok, aki a fejedelemi építkezéseken is dolgoztak?

Természetesen Jakab Elek, Balogh Jolán, Kiss András, Kovács András, Kovács Zsolt, Mihály Melinda, Flóra Ágnes kutatásai és Lupescu Radu ásatási eredményei nélkül nehéz lenne ma Kolozsvár épített örökségéről és annak 17. századi állapotáról beszélni.[1] A céhhel és a 17. századi iparostársadalommal korábbi monográfiámban már foglalkoztam.[2] Újabban a város és az udvar kapcsolata témában folytatom kutatásaimat, amihez a városi forrásokat is tovább kell vallatnom, ezekben pedig újra és újra találkozom a céh tagjaival is, akár múzeumi kiállítások apropóján. Nagyobb ívű tanulmányhoz szisztematikus forrásfeltárás és régészeti feltárásokat is feldolgozó munka szükséges, ami jelen időkeretben és a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem kivitelezhető.

Forrástípusok és városi építkezések

A források közül városi sáfárpolgári számadásokat, az építésekről szóló kimutatásokat, a városi tanács határozatait, fejedelmi parancslevelek egy részét kutatva, másokat vázlatosan megvizsgálva kijelenthetjük, hogy 1613 és 1660 között a városi megrendeléseknek köszönhetően igen változatosan alakult

[1] Jakab 1870, 1888; Balogh 1985; Kiss 1994; Kovács 2002; Kiss 2003. és mindenképpen meg kell említenem Mihály Melinda művészettörténész nevét, aki az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum főmuzeológusa, a 2024 nyarától újra megtekinthető középkori és koraújkori kőtár kurátora. Erről újságcikk: „A kő marad – Újra látogatható az Erdélyi Történeti Múzeum lapidáriuma, a botrány ellenére pedig szebb, mint valaha…” https://maszol.ro/kultura/A-komarad-Ujra-latogathato-az-Erdelyi-Nemzeti-Tortenelmi-Muzeum-lapidariuma-a-botrany-ellenere-pedig-szebb-mint-valaha (Utolsó megtekintés: 2024. 06. 16.) A múzeum honlapjai: https://mnit.ro/en/-/2023/10/11/lapidariul-medieval-si-premodern-2/, https://mtra.ro/slide/7/hu/?page=5 (Utolsó megtekintés: 2026. 01. 17.) Flóra 2011, 149–165, 2015; Lupescu 2012. Lupescu Radu ásítási beszámolói pl. kapukról tornyokról: https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/ujabb-reszeit-talaltak-meg-kolozsvar-kozepkori-varoskapujanak (utolsó megtekintés: 2024. 11.) https://szekelyfold.ma/erdely/az-egyetem-utca-felujitasi-munkalatai-soran-talaltak-ra-a-kozepkori-kolozsvar-egyik-kisebb-kaputornyanak-alapjaira (Utolsó megtekintés: 2024. 11.)

[2] Jeney-Tóth 2004.

a kőmívesmesterek munkája. A Híd-kapu[3] és a Közép-kapu,[4] valamint a Monostor kapu,[5] továbbá a hozzájuk tartozó hetesházak javítására tízévente mindenképpen sor kerülhetett, de ugyanúgy beszélnünk kell a bástyák, tornyok, városfalak javítása mellett a mai Főtéren álló városháza, valamint a város vendégfogadó házának felújításáról, javításáról is.[6] A város védművei mellett a „tömlöc javítását", illetve a Szabók bástyáját kell kiemelnünk. Utóbbi egy baleset során robbant fel, s a városnak a fejedelem anyagi segítségére is szüksége volt az újjáépítéséhez.[7]

A Szentpéteri városrészben levő templomról és a város gyulafehérvári házának javítási munkálatairól is olvasunk a forrásokban.[8] A nagyobb volumenű javítások és építkezések a kőmívesek és ácsok munkáját egyaránt igényelték, favásárlással, állványozással is jártak. A komolyabb városi építkezéseknél pedig a fövenyhordók, aprómívesek munkájára is szükség volt, akiket utcánként, tizedenként osztottak be, hogy a kőbányákból (például a fenesi határon lévőből) a szükséges mennyiségű követ behozzák a városba. Így jártak el például a Szabók bástyája építkezésén.[9]

A számadáskönyv építkezésekre vonatkozó feljegyzései közül pusztán néhány fejezetet vizsgáltam meg, felderítendő, hogy mit is foglalnak magukba a sáfárpolgári számadásokban *A város építése*, valamint a *Hidak és utak csináltatóinak számadásai* című fejezetek. 1614 januárjában például a város építéséről szóló fejezet a város kocsijának javításával kezdődik,[10] istrángokat, köteleket is vettek az iparosoktól. Ugyanakkor nyáron folyik a tanácsháza udvarán egy szükséghely építése, ahová a Farkas utcai egykori kolostorból hozzák a köveket összesen 22 szekérrel.[11] A *feredő ház*hoz a kádárral csináltattak kádakat,[12] júniusban a Híd-kapu belső szárnyát ácsok, majd a Tanácsház ereszcsatornáit tölcséresek javították.[13] A Közép-kapu felett való bástyát Kőmíves Pál és Kőmíves Mihály kezdte építeni, fél napra a fizetésük összesen 25 dénár volt; az álláson ácsok is dolgoztak, hiszen a bástya folyosója és kis ajtaja is felújításra került.[14] Október 20-án, valamint november 3. és 5. között Kőmíves Pál legénye és Kőmíves Máté dolgozott, kettőjük keresete összesen 90 dénár volt. A Közép-kapun ácsok munkálkodtak november 6. és 9. között.[15]

1615-ben a város építésére való költségek között a pallójavítás mellett kocsijavítás jelenik meg újra.[16] Szeptember 22-én „Az város házán hogy az címert fel írja és egy felől egy lovat is írja őkegyelmek akarattyából attam Képíró István deáknak fizetésére f – d 51. Az munkája restál."[17] Fenesről ugyanakkor fát hozattak be, hogy a városházánál kemencét rakassanak, a város kocsijait javíttatták újra még e hónapban.[18] Bethlen Gábor fejedelmi látogatása (*beszállása*) miatt reprezentatív átalakításokra is sor került. Vicei Máté házán kőműves mellett lakatosok, ácsok, asztalosok, fazekasok dolgoztak: ajtót vágtak, illetve egy másik ajtót Ifjú Márton házában kibontottak.[19] Szeptember 13–24-én és 29–30-án került sor a munkálatokra. Ezt követően a város felkészült Bethlen Gábor fejedelem és Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony látogatására.

1619-ben az építésre való költségek között a gyulafehérvári ház és a kolozsvári fogház zsindelyezése mellett a kolostor épülete leszakadt ajtajának megcsináltatása, a Közép-utcai kapu hídjának javítása, valamint sorompók készítése szerepelt, amikhez ácsokat és kovácsokat foglalkoztattak.[20] Október 29-én a Szűcsök-tornyának lépcsőit csináltatták meg; a város hat mesternek egy-egy napszámra 33 dénárt adott, inasaik 20-20 dénárért dolgoztak, a köveket mindehhez 2 forintért vették.[21] A másik sáfár a Tanácsház felső házának zárját csináltatta lakatosokkal, az Óvári kis ajtót vasaztatta, a feredő háznál a merítő ágas csigáját és a felvonócsigát vasaztatta ácsokkal és lakatosokkal.[22] Pálfi Bálint a Tanácsházban padimentumozott, a kőmívesnek Temető Máté segített köveket megemelni.[23] Szeptember 27-én és a következő napokban Végh Lőrinc és Kis Mihály kőmívesek az Óvári kis ajtón munkálkodtak három napig. A 6 napszám 1 forintot és 99 dénárt tett ki a három nap alatt, emellett 16 dénárt kaptak borra és 6 dénárt égetett borra.[24] A Szentpéteri templomon ácsok dolgoztak, továbbá a város konyhájában új kemencét rakattak november elején.[25]

A hidak és utak csináltatóinak számadásából kiderült, hogy Dimbriger János és Csiszár András viselték a számadói tisztséget. Pallókat készíttettek a Túzokmálon levő nádason, a bácsi határhoz közel pedig a kis hidat javíttatták, és a Hegyes domb előtt

[3] Jeney-Tóth 2004. 170.
[4] Jeney-Tóth 2004. 172.
[5] Jeney-Tóth 2004. 175.
[6] KvSzám 24/XV. 524.
[7] Kelemen 1905. 2 füzet 116–120., illetve Kelemen 2006, 238–245.
[8] Jeney-Tóth 2004. 164–165.
[9] 1629-ből KvSzám 18a/II. 609–611, 613 és további oldalak. Ld. 3. melléklet.
[10] KvSzám 13a/XIX. 135.
[11] KvSzám 13a/XIX. 139.
[12] KvSzám 13a/XIX. 141.
[13] KvSzám 13a/XIX. 144.
[14] KvSzám 13a/XIX. 148.
[15] KvSzám 13a/XIX. 149.
[16] KvSzám 13b/V. 253.
[17] KvSzám 13b/V. 255.
[18] KvSzám 13b/V. 256–257.
[19] Kiss András 1994. 193.
[20] KvSzám 15a/XI. 231.
[21] KvSzám 15a/XI. 233.
[22] KvSzám 15a/XII. 225.
[23] KvSzám 15a/XII. 226.
[24] KvSzám 15a/XII. 28.
[25] KvSzám 15a/XII. 28.

való pallót is megcsináltatták 1619-ben. Az ötvösök tornyánál lévő hídnál, valamint a Magyar utcai kis ajtón is ácsok dolgoztak.[26] Ugyanezen év júniusában és júliusában a Kajántó völgyében levő Nádas-patakon átívelő híd, valamint a Felek alatti új híd javítása is szerepelt a forrásokban.[27]

A kőmívesek céhe, munkáik a városban

Az 1525-ben alapított kőmíves és kőfaragó céh tevékenységére 1600 és 1660 között meglehetősen kevés városi végzés vonatkozott, akkor is többnyire az építkezési iparból az ácsokra. 1606. augusztus 31-én arról döntöttek a városi tanácsban, hogy ételt és italt nem lehet adni a napszám mellett az iparosoknak.[28] Az 1622 előtti intézkedések nagyja a városi építkezésekről szól, így a városon keresztülfolyó Szamos (fa)hídjának építéséről 1606-ban, valamint a városi tornyokról 1607-ben és 1612-ben.[29]

1612. június 25-én a városi tanács a kőfal építéséről tanácskozott, eszerint: „Dioszegi István az kőműes is az céhmesterrel együtt jelen legyen. És az mit commitálnak egész céhül megcsinállják. Nem csak ott, hanem az egész öt fertályban, az ácsok azonképpen."[30] Segesvári Bálint feljegyzései alapján tudjuk, hogy 1631-ben jégeső rongálhatta meg a Szamos hidat, amelynek újjáépítéséről két városi tisztviselő, az utak és hidak csináltatói voltak kötelesek gondoskodni.

Az igazán jelentős nehézséget korszakunkban a nagy városi tűzvész és az azt követő időszak jelentette 1655-ben. A téglavetők, ácsok, kőmívesek, fazekasok munkájára és általuk létrehozott termékekre sokkal nagyobb mennyiségben volt szükség a helyreállításhoz, mint amennyi rendelkezésre állt.[31] A napszám előbb 28, majd 38 dénár lett, az inasoknak, legényeknek kevesebb (24 dénár), olyan alkalom is volt, amikor a mester nélkül vagy helyett legénye/inasa vett részt a városi építkezéseken.

A középkor óta a város egyik fontos kötelezettsége volt, hogy megfelelő számú mesterembert biztosítson a királyi, később a fejedelmi udvar számára. Szerte az országban az 1610-es évektől az 1660-as évekig gyakran vettek részt a kolozsvári iparosok is fejedelmi építkezéseken, vélhetően a legjobb mestereket küldték a fejedelem parancsára. A számadások egy része megmaradt, és ma is nyomon követhető, hogy mely kőművesekkel dolgoztatott Bethlen Gábor vagy a Rákócziak. A fejedelmi parancslevelek közül több foglalkozott kőművesek küldésével. Bethlen fejedelem 1616–1617-ben Gyulafehérvárra kérte küldeni őket, ekkor Brassai János vezethette a munkát, ugyanis az ő jelenlétét a székvárosban mindenképpen fontosnak ítélte a fejedelem.[32] Négy név szerint megnevezett kolozsvári kőműveslegényt is várt a városba Bethlen Gábor.[33]

A század első harmadában a fejedelmi és a város által finanszírozott építkezéseken Brassai Kőmíves János, Kőműves Pál, Vicei András, Zalai György, Végh Lőrinc, Kőmíves Bálint, Diószeghi István, Takács Mihály, Kőmíves Benedek, Szilágyi János és Kőmíves Ferenc neve szerepelt.[34] 1627-ben pedig Kőműves Lőrinc részvétele legalább ilyen fontos volt, a fejedelem elvárta, hogy a faragott kövekkel együtt Gyulafehérvárra érkezzen ő is.[35] Szamosújváron 1612-ben, 1617-ben, 1634-ben, 1637–1640-ben, 1646–1649-ben és 1653-ban is jártak Kolozsvárról kőmívesek, ugyanakkor 1629 májusában többszöri levélváltást követően sem mentek el a kolozsváriak a szamosújvári vár építkezésére, ahogy ez Bethlen Gábor felszólításából kiderül.[36] A Rákóczi fejedelmek 80 parancslevele alapján, melyet Kolozsvár városának, tanácsának vagy a főbírónak címeztek, a korábbiakhoz képest sokkal ritkábban kérték a kolozsvári mesteremberek szolgáltatásait, hiszen erdélyi vagy magyarországi birtokaikon több mesterember volt az alkalmazásukban. Azonban 1658. július 7-én mégis kértek kőműveseket, mégpedig a család számára egyre fontosabbá váló Ecsed várába.[37] Fejedelemségük idején más forrásokból ismeretes, hogy a gyalui vár építkezésein 1642–1653-ban, Görgényben Kiss András kőműves vezetésével 1642–1643-ban és 1658-ban is dolgoztak kolozsváriak, Fogarason többször is 1616 után.[38] A század második harmadában a fejedelmi építkezésekre utazók között Perpeti János, Horvát Bálint, Kolosvári Kőmíes Szilágyi Mátyás, Kőmíes Kiss András, Kiss Ferenc, Csillagh Mihály, Rácz János, Takács Márton, Vicei András, Pergeli István, Tóth Simon, Kőmíves Ács István, Kőmíves Bálint fia István nevét találjuk a számadásokban.[39]

---

[26] pl. KvSzám 13b/II., 15a/VIII. 15.

[27] KvSzám 15a/VIII. 15.

[28] [1606 die 30 Augusti Deliberatum …] „Vagyon felette sok panaszolkodások hogy kőmíveseknek, ácsoknak is mindenek *indifferenter* szabad gazdálkodással vadnak az ennek előtte való jó rendtartás ellen. Tetcett azért, hogy senki ételt-italt egyik rendbelinek is tíz forint büntetés alatt ne engedje adni. Erre vigyázasson az két director uraim. vigyázásért az büntetésen vött pénznek harmad része övék legyen, két része penigh az tanácsé." KvTJk I/6. 16.

[29] 1606. szeptember 12–1614. június 7. KvTJk I/6.17, 26, 176–177. Ld. 2. melléklet.

[30] KvTJk I/6. 126–137.

[31] KvTJk I/7. 84–85., 87–88. Ld. 4. melléklet.

[32] Kiss 2003. 1616. április 22., 1617. április 14. Szent György napra legyenek ott a kövek és Brassai. Tíz évvel később pedig Kőműves Lőrinc részvétele legalább ilyen fontos: a faragott kövekkel együtt elvárja a fejedelem, hogy Gyulafehérvárra érkezzen ő is. KvFasc. III/167, 184.

[33] Iso János, Haydu János, Viczey András, Szász Jakab. 1617. május 31. KvFasc. III/198.

[34] Jeney-Tóth 2004. 134.

[35] 1627. május 24. KvFasc. III. 276.

[36] 1629. május 15. KvFasc. III. 267.

[37] 1658. július 7. II. Rákóczi György KvFasc. III/372.

[38] Kovács 2003. 90, 106, 173, etc.

[39] Jeney-Tóth 2004. 134.

1. táblázat: Kőművesmesterekre vonatkozó adatok az 1587–1614 között vezetett polgárkönyvből[40]

1599. augusztus 14.	Berkeniessj als Keomywes Mattheus			hungarus
1599. augusztus 18.	Benedectus Keomyws	Szentmargit	Közép-Szolnok megye	hungarus
1614. szeptember 24.	Benedictus Wgh Szabo			hungarus

Az 1649. évi adójegyzékek átvizsgálását követően az alábbi táblázat állítható össze:

2. táblázat: 1649-ben Kolozsváron élő kőmívesek és özvegyeik[41]

Fertály	Háztulajdonos	Bérlő	Dica	Foglalkozás
Luporum	Perpeti János pars altera		1/4	kőműves
Luporum		Ibi Keomies Jánosné	1/8	kőműves özv.
Luporum	Molnos Jánosné		1/8	kőműves özv.
Luporum	Keomies Takacz Márton		3/8	kőműves
Luporum	Keömues Horuath Bálint pars altera		1/4	kőműves
Luporum	Keomiues Kis Mihályné		1/8	kőműves özv.
Luporum		Ibi filius András	3/8	kőműves
Luporum		Ibi Czillagh Mihály	1/4	kőműves
Luporum	Adamosi István		1/8	kőműves
Luporum	Szarka Tamás pars se'qens		1/4	kőműves
Luporum	Keomúues Seres István		1/4	kőműves
Luporum	Forgacz Mártonné		1/8	kőműves özv.
Luporum Extra	Nagy Ferenc		1/8	kőműves
Vetus Castrum Intra	Fundalo Imreh		1/4	kőműves
Vetus Castrum Extra		Ibi Keömiues Simon	1/8	kőműves
Rapularum Extra		Ibi Keomies János	1/8	kőműves
Rapularum Extra	keomies Szasz János		1/8	kőműves
Rapularum Extra	Nemeth János		1/4	kőműves
Rapularum Extra	Szalai Keomiues György		1/4	kőműves
Rapularum Extra	Palffi Bálintné		1/8	kőműves özv.
Longa Extra	Deesi Mihály		1/4	kőműves
Media Intra	Agoston György		3/4	kőműves
Media Intra	Szilagy Mátyás keomies		1/2	kőműves
Media Intra	Agoston Keomies Györgyné		1/4	kőműves özv.
Media Intra		Ibi Keouendi keomies Bálint	1/4	kőműves
Media Intra	Viczei András		3/8	kőműves
Media Intra	Keomies István		1/4	kőműves
Media Intra	Adamossi István	pars altera	3/8	kőműves
Media Intra		Ibi Horuath István	1/8	kőműves
Media Intra	Veres Mihály		3/8	kőműves
Media Intra	Bartos Andras		3/8	kőműves
Media Intra	Keomiues Sziluasi István		1/4	kőműves

[40] Liber–decreta 94, 96, 125.

[41] Adókönyvek 1649-ből: KvSzám 26/I. 125–168, 159–214., 26/II. 1–23, 29–75, 77–124.; http://arrabo.co.hu/cehek/new/ – a tanulmány írásakor nem volt elérhető (2024. 11.); Kincses–Tuza–Rába 2014.

1590 és 1660 között a kőművesek és kőfaragók száma az összes, azaz 1344 mesternév közül mintegy 85 nevet tesz ki, 6,3%-ot. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy az 1599 és 1614 között a polgárkönyvben feljegyzett 177 személy közül mindössze három főnek volt ez a mestersége, és mind magyarok voltak.

1649-ben az adólistákban szereplő kőművesek fertályok (utcák) szerinti felsorolásából tudjuk, hogy többségük a Farkas és Közép utcában lakott, valamint a Monostor utca szerepelt még a listán. 32 főből hét fő bérlő, a többi háztulajdonos (legalább fél házé) volt, öt özvegyről olvashatunk még közöttük. Az átlagos adójuk 1/4 dica volt, és a legmagasabb összeget Ágoston György fizette: 3/4 dicát. A kolozsváriak „tehetség szerint" adóztak, évi 8-9 alkalommal 1–2 forintos összeget róttak ki dicanként a háztulajdonosokra és a bérlőkre is. A legnagyobb összeg 6 dika volt, a legkisebb pedig 1/8 dica. A mesterek a városi átlaggal nagyjából megegyező összeget fizettek, ami azt jelenti, hogy az elittől és a hivatali tisztségeket viselőktől nagyon messze álltak vagyoni tekintetben. Mindez nem véletlen, hiszen a megélhetésükhöz jelen kellett lenniük munkájukban, nem engedhették meg, hogy a munkanapok kiessenek a hivatalviselés miatt. Ezért egy-egy képviselőjük a százférfiak tanácsában kaphatott szerepet, de más esküdtpolgársággal járó feladatok már anyagi nehézséget is okozhattak számukra, vagyis a városi hivatalviseléshez nem rendelkezhettek megfelelő anyagiakkal. Alább egy táblázatban mutatom be idősebb és ifjabb Diószeghi István, valamint Brassai János kőmívesmesterek adózásának alakulását.

3. táblázat: Idősebb és ifjabb Diószeghi István és Brassai Kőműves János adója 1601 és 1634 között[42]

Évszám	Kőmíves neve	Farkas utca
1601	Diószeghi István	3/4
1604	Diószeghi István	3/4
1605	Diószeghi István	3/4
1606	Diószeghi István	3/4
1607	Diószeghi István	3/4
1608	Diószeghi István	3/4
1609	Diószeghi István	3/4
1610	Diószeghi István	1/2
1612	Diószeghi István	1/2
1613	Diószeghi István	1/2
1614	Diószeghi István	1/2
1615	nincs adat	
1616	Diószeghi István	1/2
	Kőmíves János brassai	3/8
1617	Diószeghi István	1/2
	ifjú Diószeghi István	1/4
	Brassai János	3/8
1618	ifjabbik Diószeghi János	1/8
	Diószeghi István	1/2
	Brassai János	3/8
1619	Brassai János	3/8
	Diószeghi István	1/2
	ifjabbik Diószeghi János	1/8
1620	Diószeghi István	3/8
	ifjabbik Diószeghi János	1/8
	Brassai János kőműves	3/8
1621	Diószeghi István	3/8
	ifjabbik Diószeghi János	1/8
	Brassai János	3/8
1622	Diószeghi István	1/4
	ifjabbik Diószeghi János	1/4

[42] Elhunytát követően vélhetően lakó fizette a házhely után az adót, 1633-tól veheti át az ingatlant és adózik utána gyermeke. KvSzám 11/IV. 10, 42, 78, 112, 146, 180, 215, 292, 327, 359., 17b/XX. 33, 17b/XXI. 9, 18, 17b/XXII. 4, 9, 17b/XXIII. 8., 17b/XXIV. 8, 10, 19, 17b/XXV. 8, 11, 20, 17b/XXVI. 11, 17b/XXVI. 8, 17b/XXVI. 22, 17b/XXVII. 8, 11, 22, 17b/XXVIII. 9, 11, 20, 17b/XXIX. 8, 11, 17b/XXIX. 12, 17b/XXX. 9, 15, 16, 21a/I. 16, 18, 27, 106, 110, 21a/I. 123, 164, 168, 181, 222, 226, 239, 297, 284, 280, 333, 337, 389.; Kovács 2003, 16, 23, 129, 173.

Évszám	Kőmíves neve	Farkas utca
	Keomies János brassai	3/8
1623	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza*	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1624	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1625	Dioszeghy István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1626	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1627	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1629	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
	Keomies János brassai	1/4
1630	Diószeghi István	1/4
	ifjabbik Diószeghi János háza	1/4
	Brassai János	1/4
1631	Diószeghi István	1/4
	ifjabbik Diószeghi János háza	1/4
	Brassai János	1/8
1632	Keomives Brassai Jánosné	1/8
	Dioszeghi István senior	1/4
	Dioszeghi István junior háza	1/4
1633	Dioszeghi István junior árvája h	1/4
	Dioszeghi István senior	1/8
1634	Dioszegi Péterné	1/8

Idősebb Diószeghi már 1588-tól a városi polgárok névsorában található, ¾ dicával adózik 1601-ben, ami ekkor még jómódúságot sejtetett a Farkas utcai ház lakójáról. Sokszor dolgozott Bethlen Gábor fejedelem építkezésein is a mesterember. Hasonnevű fia 1617-től űzte a mesterséget. 1623-ban gyámok intézhették a ház sorsát, majd 1633 után az az árváké lett. Brassai Kőmíves János 1616 és 1631 között szerepel az adózók összeírásában, özvegye 1632-től fizetett adót.

Az egyértelmű, hogy ezek a mesterek ritkán töltöttek be a város életében tisztségeket, de ez a kérdés további kutatást igényelne, hiszen a városkönyv és részben az adókönyvek is hiányosak 1622 és 1647 között.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a városi polgárság és a fejedelem építkezéseinek igénye mellett a korábban megépített városi védművek restaurálásában részt tudtak venni a kolozsvári kőművesek, akik Kolozsvár város megbecsült, ám nem leggazdagabb polgárai voltak. Erdély-, Partium-szerte vettek részt fejedelmi építkezésekben, még a 1657–1660-as vérzivataros években is. Nehézség 1655 táján akadt, amikor sem az ács, sem a kőmíves céh nem tudta a tűzvész miatt megnövekedett helyi igényeket kielégíteni Kolozsváron. A védművek helyreállításába időnként az erdélyi fejedelmeknek is be kellett segítenie anyagilag – így Bethlen a Szabók bástyájának újjáépítéséhez járult hozzá. Ezek az általuk restaurált városi védművek a 19. századig ellátták feladatukat, a lakóházak is megfelelően szolgálták a polgárságot, ekkor és később már az erdélyi nemességet is. A városi védművek a 19. század második felére feleslegesnek tűntek, és lebontották őket. Újabban kerülnek elő Lupescu Radu ásatásaiból alapfalaik, és számunkra és a nagyközönség számára is nyilvánvalóvá válik, hogy egy részük megőrizhető lett volna a mának is. A magánházak építkezéséből, az erdélyi nemesség udvarházainál, várainál meg- és fennmaradt faragványok, faragott kövek – a fent említett mesterek munkái – egy része már újra látható az Erdélyi Nemzeti Múzeum kőtárában Kolozsvárott 2024 nyarától.

Mellékletek

1. melléklet

Építkezések és évszámaik Kolozsváron.[43]

Közép kapu	1602, 1617, 1621, 1642, 1656–1657
Híd-kapu	1600, 1604, 1607, 1616, 1629
Városháza	1602, 1606, 1610
Széna utcai kis ajtó, Thorda utcai kis ajtó	1612
Tornyok, fogház és torony	1610 1612, 1630, 1653
Bástyák a lakatosok tornyánál, takácsok tornya mellett, Magyar utcai kis ajtó	1613, illetve 1600
Monostor-kapu	1616, 1617, 1621, 1629, 1650, 1557
Magánházaknál kisebb javítás: Patika háznál, illetve Szeller Ferenc házánál	1617
Fehérvári ház	1617, 1652
Szentpéteri templom Kisebb utcai javítások	1629
Szabók tornya[44]	1629
Őrház fundamentuma	1631, 1632
padimentumozás, Híd-kapu lábai	1631
Fejedelem szállásán, Bethlen Ferenc szállásán, Monostor kapu padimentuma	1637
Monostor kapu építése, fejedelem szállása	1641
Urunk szállásán javítottak apróságokat	
Urunk őnagysága szállása	1641, 1644, 1655
Város vendégfogadó háza, fejedelem konyhája	1642
Közép-kapu padimentoma, Híd-kapu	1642
Feredő ház kemence, Híd-kapubeli javítás	1643
Város vendégfogadó háza	
Ispotály ház	1646
Városfal	
Híd-kapu előtt való kőhíd	1642
Város vendégfogadó házánál hátsó szoba pedimentumozása, s grádicsra rakatás	1646
Tanácsház pedimentuma	1646, 1650
Híd-kapu csináltatása kőhordás	1648
Híd-kapu – ácsok	1653
Felső tanácsház	1656–1657

2. melléklet

„1606 die 12 Septembris Deliberatum est per dominum centumpatres. Minek előtte az vizet elvennék, tetcett hogy bíró uram tanácsával hívatasson be az ides uraimban és őkegyelmek mellé kőmíves és ács mestereket, kik eggyütt lévén szólljanak de modalitate – kövül e vagy fával kellene éppíteni megh az hídat, arról deliberátum, annak utána viseljenek gondot reá.

Miérthogy az Kovácsok tornyának és egyéb tornyoknak is felette igen szükséges volna az éppület. Bíró uram tanácsával láttassa megh őket, és kinek-kinek az ő éppületekhez képest szegény állapotyokhoz képest vetessen az aknáról sóbeli segitséget nekiek is, annak uthánna erőltesse reá az éppitéshez mind eggyik céhet smind másikat céhek szabadságok alatt. KvTJk I/6. 17.

1607 die 13 januarii Az Ötves céh tornyoknak épületéhez kihez kívánnak valami sóbeli segítséget, tetszett hogy az ennek előtte való végezés szeréntt cselekedgyék bíró uram tanácsával, legyenek segítséggel nekik. I/6. 26.

1614. die 7 Junii Az derék Szamosson való Híd felőlis szólva őkegyelmek várossul, melyet akarnak várossúl, hogy jó modgyával és elégséges állandó hidat építhetnének erre az vízre, az előbbi hellyre, hogy így sok nyavallyainkat eltávoztatnok

[43] Jeney-Tóth 2004. 164–175; KvSzám 21b/VI. 195–199., 23/VII., 23/IX., 23/X. 236–248. 24/IV. 285–289., 24/XV. 521–524., 26/VI., 27/XIV.

[44] Ld. 3. melléklet

jó modgyával, mely annak nem léte miatt rajtunk közönségessen meg történhetnek. De minthogy, most is sok az mindennapi költség, arra is nem lehetünk többire elégségessek, jó volna mindazáltal hozzá fogni. Annakokáért kérjük Bíró Uramat tanácsával egyetemben, hogy őkegyelmek Molnar Gergely mestert hívassák es adgyák értéssére; ha egy summában vele meg alkhatnának és hogy felfogadna, eleiben adván, hány tzevekre [cövekre] kellene az jármokat építeni, avagy kőre, avagy vízi kasra, és az mint legjobb volna. Megérttvén tőle akarattját, őkegyelmek Tanácsúl, az örögh uraimba begyüttvén és felőle tractalván, Isten segítségéből, bocsátanok kezében ez hídnak építését." KvTJk I/6. 176–177.

3. melléklet

SZABÓK bástyája[45] KvSzám 18a/ II.
Anno 1629
[605] Az kőmíeseknek nevei igy következnek az kik az Tornyon dolgoztak
Secundo Maii Viczey András 1 inassal pro f d 62
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Diozegi István uram fia
Viczei András egy inassal pro d 52
Dioszegi István uramnak egy inassa pro d 24
Zilagi Márton ő maga pro d 38
Bartosi András ő maga pro d 38
Tertia die Maii Vicei András 2 inassal pro d 86
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Diozegi kisebbik fia pro d 24
Dioszegi inassa pro d 24
Zilagi Márton ő maga pro d 38
4 die Maii
Vicei András 2 inassal pro d 86
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Diozegi kisebbik fia pro d 24
Zilagi Márton ő maga pro d 38
Veres Mihály inassa pro f d 24
Adamossi István inassa pro d 24
Die 5 Mai Nyreo András 1 inassal pro d 62
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Szilagi Márton ő maga pro d 38
Veres Mihály ő maga pro d 24
Adamossi inassa pro d 24
Latus Summa fr 9 d 16
[606] Die 9 Maii
Vicei Andrásnak 2 inassa pro d 86
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Dioszeghj kisebbik fia pro d 25
Die 10 Maii
Vicej Andrásnak két inassa pro d 86
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Dioszeghj kisebbik fia pro d 24
Die 11 Maii
Vicej Andrásnak 2 inassal pro d 86
Molnos Mihály ő maga pro d 38
Dioszeghj kisebbik fia pro d 24
Szilagi Márton ő maga pro d 38
Die 14 Maii
Bartos András maga pro d 38
Veress Mihály inassa pro d 24
Die 17 Maii
Zarka Tamás pro d 38
Zilagi Márton maga pro d 38
Die 31 Maii
Az öregh Horvath Bálint 2 inassa pro d 48
Az iffju Horvath Bálint inassa pro d 48
Veress Mihály inassi voltak hárman pro d fr 32
Correcta Summa Latus fr 7 d 88 ~~68~~
[607] Anno 1629 Az ácsmesterek nevei az kik az tornyon az állást csinálták
Prima Maii
Zylvasi Ach György pro d 38
Hunadi Zaz János pro d 38
4 die Maii
Az öreg Ách Mihály pro d 38
Fekete Ách György pro d 38
11 die Maii
Kis Molnár Péter pro d 38
5 Septembris Az kőmíesek nevei az kik dolgoztanak az tornyon
Szarka Tamás ő maga egy nap pro d 38
6 Septembris
Ugyan Szarka Tamás ugyan másod nap ő maga pro d 38
Szilagi Mátyás egy inassa pro d 24
7 Septembris Szilagi Mátyás ő maga pro d 38
Dioszegi István fia Péter pro d 28
Correcta Summa Latus fr 3 d 80
[608] Anno 1629 Következnek az bástyán az kőmíesek mellett való apró míesek
secundo Maii Monostor utcából levők
Voltak ott bástyán apró mivesek az kőmísek mellett pro 10 az kiknek fizetése teszen fr 1 d 60
Eodem küül Monostor útról voltak apró míesek tizenhárom, azoknak fizetések teszen fr 1 d 92
3 Maii Az Óhvárbeliek voltak apró míesek, … mindenestől … teszen az fizetések fr 5 d 12
4 die Maii Voltak apró miesek Zappan vczából (kívül Közép uczából harmincan) teszen hat
hat pénzekül f 4 d 80
8 die Maii Keözép uczából belöl Farkas vczából voltak apró míesek hatvanon fizetésük teszen fr 9 d 60
Corr. Summa Latus fr 23 d 95
[609] 9 die Maii Az Monostor uczai fertályból / az Zen uczából / Farkas uczából küül voltak
apró míesek huszan teszen az fizetések fr 3 d 20
10 die Maii Belöl Monostor uczai fertályból s az Óvárbeli fertályból s az Óvárbelj fertályból

[45] A bástya további történetéről, munkálatairól ld. Kelemen 1982.

kiből voltak apró mívesek az Toron épületire Nro huszan teszen az fizetések fr 3 d 20

11 die Maii Ugyann az Óvárbelj fertályból voltanak ismét apró mívesek az Torony épületin

huszonketten, teszen az fizetések fr 3 d 52

14 die Maii Az Keözép utcai fertályból voltanak apró míesek az Torony épületin Nro

tizenhárom, teszen fizetések fr 2 d 56

17 die Maii Voltak apró míesek az Torony épületin tizenketten teszen az fizetések fr 1 d 92

25 die Maii Voltak az Keözep uczai fertályból mind küül beül az apró míesek az ácsok mellett

tizenhárom, teszen fizetések fr 2 d 56

26 die Maii Ugyan Keözep uczából belöl voltanak apró míesek tizen, az fizetések fr 1 d 60

Ita Summa Latus fr 18 d 56

[610] 28 die Maii Ugyan Keözep uczai fertályból voltak apró mívesek tizen, az fizetések fr – d 60

29 die Maii Az Farkas uczaj fertályból belől voltak apró míesek az ácsok mellett nyolcan

teszen az fizetések fr 1 d 28

30 die Maii Voltak ugyan Farkas uczából apró míesek nyolcan az fizetések fr 1 d 28

31 die Maii Farkas uczay fertályból /Monostor ucából voltak apró míesek harmincnégyen

teszen az fizetések fr 5 d 44

Eodem föveny hordók voltak hárman Oláh István, Frank Mihály, Karay Bálint Ezek hoztak

fövényt tizenöt úttal, munkájokban attam fr – d 60

7 die Julii Monostor uczai fertályból voltanak apró míesek hárman az kik az Tornyot tisztítottak, attam nekik fr – d 48

Correcta Latus fr 9 d ~~64~~ 68

[611] Anno 1629

3 Septembris Kesztek ismét építeni az tornyon gondviselő uraim

Voltak apró míesek az ácsok, kőmívesek mellett nro 7

Ezeknek a fizetések és pénznél teszen fr 1 d 12

4 Septembris Voltak apró míesek haton teszen fr – d 96

5 Septemberis voltak apró míesek kilencen fr 1 d 44

6 Septembris Voltak apró míesek ötön fr – d 80

7 Septembris voltak apró mívesek négyen fr – d 64

8 Septembris Voltak apró míes egy fr d 16

Ita Latus f 5 d 12

[613-616] május 31-től fövenyhordók, téglahordó, kőhordók…

[619] május 1-től Az toronyhoz rendeltetett gondviselő uraimnak, úgy mint Verner Péter és Niro Mihály uraméknak gazdálkodási így következik …

[635] Az toronnak épületire való költségem következik, úgy mint szeget s lécett attam

14 Maii Vöttem az Toronj építésére sendely szeget négyezert, százat hat hat pénzen

pro fr – d 40

1 die Maii Vöttem lecszegett az toronyhoz százat pro f – d 20

Attam hajat egy fontot csiga kenni, fél fontot ismét pro d 15 három font faggyat is attam pro d

2 Maii Vöttem léc szegett másfél ezert, százat hat száz pénzen teszen fr 3

5 Maii Attam lécszegett az Toronihoz három százat városét

14 Maii Vöttem az Toronihoz tizenkét gerendát pro fr 15 d gyalai[46] emberektől

22 Maii Vöttem az Tornig öt szarufát négyet Lamprich Andrástól egyet egyet kilencven

pénzen fr 3 d 60

23 Maii Attam az Toronihoz lécszegett négyszázat városét

Ita Latus fr 48 d 35

[636] 26 Maii Attam az Toronihoz öregh szaru szeget hetvenöt városét

Attam az cigányoknak pénzek fr – d 35

29 Maii Lécszegett attam hétszázat városért

30 Maii Attam lécszegett kilencszázat városért

Eodem attam öregh szaruszegért hatvannyolcat városért

Az cigányoknak szénre attam fr – d 35

Eodem attam az cigánoknak hét vasat, hogy lécszeget verjenek belőle, vöttem egyet benne harminchét pénzen teszen pro d 2 d 24

Vertek előle tizenháromszázat az mellybe szeget az Toronihoz, attam az cigányoknak szénre fr – d 35

31 Maii Atta léczszeget az Toronihoz tizenhárom százat városét

Eodem Vöttem az Toronihoz hat héán kétszáz lécet, egyet egyet vöttemt harmadfél pénzen fr 4 d 91

Eodem fűrész deszkát az Toronihoz tizenkettejével egy forinton, ötvenhetet veöttem teszen az ára fr 4 d 56

Eodem az Toronihoz lécszegett 6 százat attam

Ita Latus fr 12 d 76

[637] 3 Septembris Attam az cigányoknak egy darab vasat hogy az Toronihoz szaru szeget

verjenek, vertenek belőle Nro tizenhatot, attam szénre nekik fr – d 5

4 Septembris Smelczernétől vöttem ismét egy darab vasat, harmincöt pénzen lécszeget

vertek belőle az Toronihoz kétszázat, attam szénre is fr – d 5

5 Septembris Az Tanácsháztól az cigányoknak attam egy darab vasat az mely tött két öreg

vasat, vertek belőle szaruzseget negyvenet az toronyhoz, attam szénre nekik fr – d 10

[46] Értsd Gyalu

6 Septembris Attam az Toronihoz 400 lécszeget, vöttem százat pro 23, pénzen teszen fr – d 92

7 Septembris Vöttem az Toronihoz két száz lécszeget, százat huszonhárom pénzen fr – d 46

8 SeptembrisVöttem ismét két száz lécszeget, százat huszonhárom pénzen f – d 46

Eodem Öreg szaruszegett csináltattam ötvennyolcat város vasából. Az cigányoknak szénre

attam tőlle fr – d 15

Ezekre az lécszegeket az gondviselő uraim kezekben attam

Ita Latus fr 2 d 19

[638] Eodem csináltak az Zabók uraim Toronihoz egy öreg ajtótt, attam tőle az asztalosnak Asztalos Istvánnak f 3 d

Czináltak az Toroni ablakát egy rostélyosnak mind felfurásával együtt attam tőle fr 1 d –

Ugyan ott az ajtóhoz csináltátott három öreg bokor pántokat sarkostól, lécesestől felől szegezték attam tőle fr 2 –

Csináltak ismét hatvan öreg fejes szeghet az béllését szegeth is velle az ajtónak váross vasából fr – d 60

Csináltak egy zárt is az ajtóra minden szerszámával együtt az másik vasából attam tőlle fr 2 d 40

Ita Latus fr 9 d

[639] Kádár Tamás Obel az mit az esztendőben míelt, hordott csebreket, küldött mész hordani

valókat az Toronihoz attam az munkájáért neki fr 1 d 80

Ita fr 1 d 80

Az Szabó Tornyának meg héjaztatására mindenféle hozzá való fára, sendelre, szegre, ajtók csináltatására. Item kőmíeseknek és föveny, mész, kő és tégla hordók aprómíeseknek fizetésekre, item az két gondviselő uraimnak való gazdálkodásra költ fr 183 d 83 ½

18a/IV.

[333] Anno Domini 1629 Die 9 10 11 20 Április

Az kik az bányából követ hozatnak az Szabó Tornyához rend szerény így következik

Az Hidelui fertályból

Pogány János hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Katona János hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Gebelj Mátyás hozott követ 4 ökrével három úttal fr – d 48

Hannes Godeott hozott követ 4 ökrével három úttal fr – d 48

Varga Márton hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Pap Ferenc hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Chonka János hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Varga Lukács hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Kekesj Gergely hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Albert Mátyás hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Ferenchi György hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Béll Geely hozott követ 4 ökrével három úttal fr – d 48

Hannes Boom hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Molnár István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Jakob Bromer hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Kis Péter hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Herman András hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Mechel Rodelt hozott követ 4 ökrével három úttal fr – d 48

Kozma István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Kis Deesi István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Beres Mihály hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Vasi György hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Röd Mátyás hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Varga Mihály hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Nagy Miklós hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Varga István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Feyeruari István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Kadar István hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

János deák hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Nagy Mihály hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Vizaknaj András hozott követ 6 ökrével három úttal, attam fr – d 72

Ita Latus facit fr 20 d 40

[334] Anno Domini 1629 Mensa Aprilis

Az kik az Bástyához követ hoztak

Az Közép utzai szekeresek

Tordaj Márton hozott követ 6 ökrével háromszor attam fr – d 72

Török Ambrus hozott követ 6 ökrével háromszor attam fr – d 72

Horuatth István hozott követ 6 ökrével háromszor attam fr – d 72
Török Miklós hozott 4 ökrén háromszor attam fr – d 48
Foris István hozott 6 ökrén háromszor attam fr – d 72
Barla István hozott 6 ökrén háromszor attam fr – d 72
Giepesi György hozott 6 ökrén háromszor attam fr – d 72
Nagy Lukács hozott 4 ökrén hozott háromszor attam fr – d 48
Nagy Péter hozott 4 ökrén hozott háromszor attam fr – d 48
Zehnasi Miklós 4 ökrén hozott háromszor attam fr – d 48
Ratz András hozott követ 6 ökrével háromszor attam fr – d 72
Brodnj Bálint hozott 4 ökrén két úttal attam fr – d 32
Kuudi György hozott 4 ökrén három úttal attam fr – d 48
Az Monostor utzaiak
Nagy István hozott 6 ökrén egy úttal attam fr 24
Török János hozott 6 ökrén egy úttal attam fr 24
Buzai György hozott 6 ökrén egy úttal attam fr 24
Maytini Balázs hozott 6 ökrén egy úttal attam fr 24
Ágoston János hozott 4 ökrén egy úttal attam fr 16
Kutos János hozott 4 ökrén egy úttal attam fr 16
Kutos Márton hozott 4 ökrén egy úttal attam fr 16
Die 20 Aprilis kétt gerendátt hosztak, az Magyar uczajak Lonaj János hozta az gerendátt
tizenkétt ökrét attam fr 1 d –
Aszalos János hozta az másikat attam annak is tőle fr 1 d –
Az kik még is utolszor követt hoztak bányából
Molnár István hozott nyolc ökrén úttal attam fr – d 64
Szasz Miklós hozott ökrén egy úttal attam fr d 8
Correcta Latus Facit fr 12 d 05
[335] Anno Domini 1629 Die 20 Aprilis
Item Zeki Kis Péter négy ökrével hozott egy úttal tt fr – d 16
Sándor István négy ökrével hozott egy úttal fr – d 16
Aszalos János hozott hatt ökrével egy úttal fr – d 24
Szasz Bálint hozott két ökrével egy úttal fr – d 8
Ital Latus facit fr – d 64

Anno 1629 die 21 Április
Az mely kőművesek az kőfaragásba voltak az Toronihoz attam napszámot bíró uram hagyásából
Die 21 Április Első Vytzej Andrásnak egy napra attam fr – d 38
Molnos Mihálynak attam fr – d 28
Nagy Ferencnek attam fr – d 28
Die 23 Április Vytzej Andrásnak attam fr – d 38
Molnos Mihálynak attam fr – d 28
Nagy Ferencnek attam fr – d 28

Ita Latus Facit fr 1 d 88

[336] Anno D[omi]ni 1629 Die 1 Junii Az kőművéseknek az kiknek én fizettem Ezek
Die 1 Junii Az öreg Kőműes Bálint fia fél nap attam fr – d 12
Veres Mihály inassí hárman fél nap mint hogy eső volt fr d 36
Iffjú Horvatt Bálint inassi ketten fél nap attam fr 1 d 24
Die 6 Juny Veres Mihály volt maga az Toroni épületen egy nap attam fr – d 38
Item Kőműves Bálint szolgája is egy nap fr – d 24
Die 7 Juny Zarka Tamás volt egy nap az Toroni élületin tt fr – d 38
Eodem Vitézi András egy inassával együtt voltak az toronynál művelni egy napra attam fr – d 63
Die 9 Junii Vitzej András, Almási István egy inassával együtt attam az Zabók Tornyánál való
művelésekre magoknak d 38 egynek az inasnak d 24 attam fr – d 1
Die 13 Juny Achilles Mihály munkálkodott egy nap az álláson és az csiga igazításon, hogy az
címerkövet felvonták, attam nekik kettőt fr – d 76
Eodem Item Diozeghi Péter az címer követ tötték fel, ErősZayu Jánossal együtt attam nekik
fr – d 76
Eodem Vöttem az grádicshoz gömbelyek fenyőfát karnak valót fr – d 15
Die 19 Junii Bartos András dolgozott két nap az bástyán az gerendát végett is berakta, attam
egy napra d 38, két napszám attam fr – d 76
Ita Latus Facit fr 7 d 4

[337] Anno Dani 1629 die 1 Junii
Következik az bástya mellett való apróművessek, kik az kőművesek és ácsok mellett dolgoztak
Az Óvári fertályból
Die 1 Junii Zgarto Imre tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Matthew Han tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Ladner György tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Isaak György tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Rizler Varga Péter tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Kőházj András tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Vermeser Péter tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Hannes Beyl tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Kannagyártó Ferenc tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Zygyarto Lőrinc tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Achj János tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Kozma András tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32

Wenterer János tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Iffju Timár Benedek tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Ördögh Gergely tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32

A Magyar utzaj fertályból
Die 6 Junii Zeochy Mihály tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Veres Pál tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Karay Bálint tizedéből meszett hordott két ökrén két napra attam neki f – d –
Wayda Pál tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Kádár Simon tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Kerekes Keresztély tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Asztalos István tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Festő György tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Császár Mihály tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Erszenygyartó István tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Telegdi László tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Eottues János tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Schmelczer István tizedéből volt nro 2 attam fr – d 32
Ita Latus Facit f 8 d 64

[338] Anno Domini 1629 Die 7 Junii
Az Toronynál való dolgosok az Közép útzai fertályból
Die 7 Junii Grusz András tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Baka Ferenc tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Kouathj Bálint tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Moldovas István tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Kerekes István tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Die 8 Junii Nyireo Dániel tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Megyesi Bálint tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Iso János tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Zakál János tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Die 9 Junii Paysos István tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Bányaj Péter tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Warga Mátyás tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Die 11 Junii Lakatos János tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Lakatos Menyhárt tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Die 12 Junii Zeochy Lőrinc tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Die 13 Junii Zeochy Péter tizedéből volt nro 2 fr – d 32
Varga Gergely tizedéből volt nro attam fr – d 32
Die 15 Junii Gyulay Mihály tizedéből volt nro 2 attam fr – d 16
Bereakj András tizedéből volt nro 2 attam fr – d 16
ezek csak délig dolgoztak
Die 19 Junii Sörölj Mihály tizedéből volt nro 2 d 32
Die 27 Junii Nyerges István tizedéből volt nro 2 attam d 32
Varga Pál tizedéből volt nro 1 attam fr – d 16
Keoteluerő István tizedéből volt nro 1 attam fr – d 16
Lakatos Gáspár volt nro 1 attam fr – d 16
Tölcséres Tamás volt nro 1 attam fr – d 16
Ferenczi Mihály volt nro 1 attam fr – d 16
Gondos Márton tizedéből volt nro 1 attam fr – d 16
Ita Latus Facit fr 8 d 32
Torony építésre fr 58 /36

4. melléklet

„[Anno Domini 1655 die 1 Junii …] Az téglavetők művüket is az mostani üdőhöz és állapothoz képesst limitálván eggyező akarattal végezik őkegyelmek, hogy az padintumhoz való és rakó téglának ezeret adgyak harmadfél forinton, az boltozó téglának penigh három negyed fél forinton f 3 d, de ollyan conditióval, hogy jó temérdeken csinálják, jó es ép formában s jól megégessék.

Továbbá mivel az itt való céhes ácsok magoktól nem elégségessek arra, hogy ez nagy romlást feléppíthessék minthogy az hetelenségh törvént szokott szegni, az szükséghez képest városul őkegyelmek valamedigh annyera épülhet az város salvo tamen permanente privilegio fabrorum lignariorum az külső ácsmestereket itt munkálkodni admittálják. Es mivel magok is nem ellenzik, concludállják városul, hogyha az éppíttető gazdák afféle külső faragó és ács embereket fogadnak házak és egyéb szükséges építésre, és kéván az itt való céhes ácsok közül eggyet, avagy kettőt az mint az szükségh kévánnja, az kik az külsőköt az éppíttésbe igazgassák illendő fizetésért tartozzék elmenni, az idegen ácsokkal edgyütt az felfogadott munkákat véghben vinni, és az céh abba ellent ne tarcson excluso dolo et fraude legyen ebbeli alkalmatosságh mindkét részről.

Az asztalosoknak supplicatiójára végezik el kegyelmek, hogy az mostani alkalmatossághoz képest az külső helyről bejött idegen asztalosokot az itt való munkálkodástól és mesterséghez való favételtől el nem tiltani az mígh valamenyére éppülhet az város, mert az szükség törvént szokott szegni, de az ő tanítványok, legények és inassok ellenek, hogy munkálkodgyanak az nem lehet, megis ne engedgyék. KvTJk I/7. 84–85.

[1655. július 1. …] Látva őkegyelmek, hogy az cigányok az sendely és lécszeget mód nélkül való drága árron adgyák azért sub poena fr 6 d –, concludállják őkegyelmek, hogy az sendelyszegnek százáért többet ne adgyak hat pénznél, és lécszegnek százát tizenhat pénznél, hogyha penigh az czigány oda úgy

nem akarván adni, vagy felljebb adván, tetessék az kalodába és legyen ott estigh. KvTJk I/7. 87.

[1655. szeptember 11. …] Végezik azt is az ács mesterek dolgából, hogy valami oly épületet elsőbb felfogad, hogyha az gazda miatt fogyatkozás nem leszen fák és egyéb ahhoz való eszközök nem létele miatt, azt közben szakasztás nélkül vigye véghbe, hogyha penigh oly találtatik, hogy azon kívül az ácsok mást is fogattanak, és az elsőt félben hattak, hogyha az gazda miatt nincsen fogyatkozás, ha az első gazda úgy akarja tilthassa el az másik éppületnek csinálásától avagy adhassa szabadosson másoknak fogadhasson rá más ácsokot. KvTJk I/7. 88.

Levéltári források

KmOL = A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Serviciul Judeţean al Arhivelelor Naţionale, Cluj-Napoca)
Kv. = Kolozsvár
KvFasc. = KvLt Fasciculi
KvLt = KmOL Kolozsvár város levéltára – Fond Primăria municipiului Cluj, nr. 1.
KvSzám = KvLt Számadáskönyvek
KvTJk = KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek
Liber–decreta = KvLt Diversa III/1. Liber–Decreta huius civitatis de necessariis ac utilibus negotiis, communibus dominorum senatorum ac centumpatres suffragiis confirmata, perpetuisque semper futurus observanda continens Anno Domini MDLXXXIII. (tartalmazza a Polgárkönyvet is 1584–1614)
Kincses Katalin és Tuza Csilla adatbázisa - http://arrabo.co.hu/cehek/new/ A Magyarországi Céhes Adatbázis (A tanulmány írásakor nem elérhető.)

Irodalom

Balogh Jolán
1985 Kolozsvári kőfaragóműhelyek a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Flóra, Ágnes
2011 Jelkép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): Liber Discipulorum: Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 149–165.
2015 The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Cluj and Sibiu. SEUH Studies in European Urban History (1100–1800) Volume 45. Series Editors: Marc Boone, Anne-Laure Van Bruaene. Brepols, Ghent University, Turnhout.

Jakab Elek
1870, 1888 Kolozsvár története I–II. Kiadja Szabad Kir. Kolozsvár közönsége, Magyar Királyi Egyetemi nyomda, Buda, Budapest.

Jeney-Tóth Annamária
2004 Míves emberek a Kincses Kolozsvárott. Iparos társadalom a 17. századi Kolozsváron. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

Kelemen Lajos
1905 A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez (Első közlemény) Erdélyi Múzeum. 2 füzet 116–120.
1982 Művészettörténeti tanulmányok II. Kriterion, Bukarest, 238–245.
2006 Művelődéstörténeti tanulmányok 1. (Szerk. Sas Péter) Kolozsvár, 238–245.

Kincses Katalin Mária – Tuza Csilla – Rába Endre
2014 A magyarországi céhes adatbázis. Magyar Tudomány 175/7, 860–870.

Kiss András
1994 Egy XVII. századi kolozsvári irodalompártoló polgár (Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté). In: Kiss András: Források és értelmezések, Kriterion, Bukarest, 189–194.
2003 Bethlen fejedelemnek az a házának mesteremberekkel való megépítése. In: Más források – más értelmezések. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 342–357.

Kovács András
2003 A késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720. Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.

Lupescu radu
2012 Mátyás király szülőháza. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Amarylis Társaság, Kolozsvár.

"The Names of the Stonemasons Are as Follows..." Reflections on Urban Construction in Cluj /Kolozsvár/Klausenburg and Master Stonemasons in the First Half of the 17th century

The study examines how the master craftsmen of Cluj/Kolozsvár/Klausenburg participated in urban construction projects. Their work ranged from laying floor foundations to building the city's defensive structures and bastions. Contrary to the often idealized image of continuous urban flourishing, these activities were driven by necessity, as the town suffered severe destruction during the sieges of 1603 and 1611. Nevertheless, the city soon began to recover and entered a new period of development.

What types of construction projects did the town employ master masons for? Sources clearly show

that repairs were made to the Híd-kapu (Bridge Gate), Közép-kapu (Middle Gate), and Monostor-kapu (Monastery Gate) every decade. The most significant construction projects of the period, however, were the Szabók bástyája (Tailors' Bastion) and the town hall. (Sources on the Szabók bástyája/ Tailors' Bastion can be found in the appendix.) I examined in detail the municipal accounts related to building activities, as well as records of bridge and road construction. Among these, the construction on the Main Square in 1615 is particularly interesting, when two houses were joined together and fitted with newly built doorways in order to provide accommodation appropriate to the rank of Prince Gábor Bethlen and Princess Zsuzsanna Károlyi.

The study also considers the impact of the great fire of 1655 on the guilds. Following this disaster, foreign masons, carpenters, and potters who were not citizens of the town had to be admitted without restriction.

One of the town's long-standing responsibilities, inherited from the Middle Ages, was to supply skilled craftsmen for the princes. Accordingly, this study also investigates the masons who participated in such construction projects.

In 1649, the town's tax registers list 32 master masons or their widows, whereas between 1599 and 1614 only three masons appear in the municipal records. Based on the amount of tax paid, they corresponded the town average, with most paying half or three-quarters of the tax. The study presents a table showing the taxes paid by István Diószegi Jr. and János Brassai Kömíves in the first third of the century. Recent archaeological excavations have brought their works to light again, and those findings can be viewed in a renewed exhibition at the Transylvanian National History Museum.

Építőiparos szakmák a 17. századi Győrben

Nemesné Matus Zsanett
Győri Egyházmegye Püspöki Vagyonkezelő

Absztrakt: A tanulmányban az építőiparral foglalkozó szakmák közül a győri asztalosok, ácsok és kőművesek céhének történetét tekintettem át. A kutatás során a prozopográfiai megközelítés módszerét alkalmazva arra kerestem a választ, hogy ezeknek a céheknek a 17. században kik lehettek a tagjai.
Kulcsszavak: kézművesség, kora újkori Magyarország, céhek, ipartörténet

A kutatás

A Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum helytörténeti gyűjteményében nagy mennyiségű tárgyi és írott forrás található, amelyek a győri céhek világába engednek bepillantást. Míg a tárgyi emlékek (ládák, zászlók, pecsétnyomók és szórványemlékek) bemutatására 2010-ben egy látványos kötetben már sor került, az írott források feldolgozása még várat magára.[1] Ennek oka, hogy az egyes céhekhez kapcsolódó dokumentumok időbeni eloszlása, mennyisége, tartalma nem egységes.[2] Emiatt nagyon kevés olyan céh van, melynek története a megalakulásától a megszűnéséig végig követhető, ezért az anyag feldolgozásánál célszerűbb konkrét kutatási irányvonalakat kijelölni.

A múzeumban őrzött céhes dokumentumokkal először 2016-ban kezdtem foglalkozni, és kutatási módszerként a prozopográfiai megközelítést választottam. Ennek során elsőként a csiszár, szíj-, nyereg- és lakatgyártó egyesült céh történetét dolgoztam fel: olyan taglistát állítottam össze, melyből megtudható, hogy a 17. században kik tartozhattak ehhez az egyesült céhhez. Ezenkívül a történeti biográfia műfaját alapul véve sikerült közülük néhány mesterember személyes történetét, mondhatni „pályaképét" is megrajzolnom.[3] Ez a típusú feldolgozás nem egyedülálló a győri céhek kutatásában, hiszen N. Mészáros Júlia és Grotte András három kötetben már összegyűjtötték az 1523 és 1872 között működött győri ötvösökről elérhető adatokat.[4]

A *Kő kövön… A kő mint építőanyag és az építőiparok története Magyarországon* című konferencia kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy áttekintsem ezen vizsgálati metódus mentén az építőiparral foglalkozó szakmák közül az asztalosok, ácsok és kőművesek céhét is. A kutatás kiindulópontja a múzeumban őrzött források vizsgálata volt. Mivel ezek a dokumentumok olykor nagyon szűkszavúak, ezért a kutatásba bevontam a korszak győri felekezeti anyakönyveit, a győri székeskáptalan hiteleshelyi levéltárában őrzött végrendeleteket, felvallási jegyzőkönyveket és iratokat, valamint Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveit is. A csiszár, szíj-, nyereg- és lakatgyártó egyesült céhhez hasonlóan a 17. századot jelöltem ki a vizsgált korszaknak.

A rendelkezésre álló források feldolgozásakor több nehézségbe ütköztem. Egyrészt a múzeumban őrzött iratokból és tárgyi emlékekből kiderül, hogy két asztalos céh is működött helyben: a győri és a győr-szigeti. Másrészt a győri asztalosok céhe a források szerint a puskaágyművesekkel alkotott közös céhet,[5] így az összegyűjtött személyek között ők is szerepelnek. Továbbá önálló kőfaragó céhhel nem találkozni a 17. században, de mivel a kőművesek között felbukkannak, ezért ők is bekerültek a listába.

[1] Kevesen tudják, hogy Győr városa milyen gazdag céhes emlékekben. Ezek egy részét a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Helytörténeti gyűjteményében őrzik, melyek között dokumentumok és gyakran művészi jegyeket is magukon hordozó tárgyak sokasága található. A két forrástípus jól kiegészíti egymást, hiszen általuk lehetséges a céhek történetének rekonstruálása. Az évtizedek óta folyó feldolgozó munka egyik fontos mérföldkövét jelentette a 2010-ben megjelent katalógus, mely a múzeum összes céhes tárgyi emlékét bemutatja: 77 pecsétet, 57 ládát, 77 szórványemléket – köztük szállóhelyjelvényeket, mesterremekeket, korsókat, cégéreket stb. – és 23 zászlót. Nemesné Matus–Szabó 2010.

[2] A legtöbb forrás a 19. századból maradt fenn, melyek főleg központi rendelkezések és bizonyítványok.

[3] Nemesné Matus 2016, 2017.

[4] N. Mészáros 1998, 2001; Grotte 2002–2003.

[5] A céhlevelekből kiderül, hogy Győrben is gyakoriak voltak az egyesült céhek, azaz gyakran különböző mesterséget űzők tömörültek egy érdekvédelmi szervezetbe. Ennek oka, hogy bizonyos céhek olyan kevés tagot számláltak, hogy magukban nem voltak képesek önálló céhalakulásra. Idővel azonban előfordult – nyilván a tagok számának növekedése miatt –, hogy a több szakma közül egyesek kiváltak. Nemesné Matus 2021, 12.

Elfogadtam azt a feltételezést is, miszerint az 1650-es évekig a névadásnál fontos szerepe volt annak, hogy az adott személy milyen foglalkozást űzött. Így a forrásokból előkerült Ács, Asztalos, Kőműves vezetéknevű személyeket szintén a céh tagjai közé soroltam.

A győri céhek története a kezdetektől a 18. századig (történeti áttekintés)

Győr a magyarországi céhek alakulásának időszakában, a 14. században általánosan ismert városa volt az országnak: püspöki és vármegyei székhely, közigazgatási centrum és számottevő kereskedelemmel rendelkező gazdasági központ. Kereskedelme elsősorban a mezőgazdasági árucikkeken alapult, közülük a legfontosabb a szarvasmarha volt. Az iparnak pedig azon ágai fejlődtek, melyek ki tudták elégíteni a földesúri udvart, a helyi piaci körzet igényeit és a szőlőművelést.

A török idők azonban nagyban átalakították a város struktúráját. Amikor 1541-ben a hadszíntér a Veszprém–Győr–Komárom vonalra tolódott, illetve 1543-ban Székesfehérvár elesett, Győr a török megszállás alá nem került magyar területek egyik fontos helységévé vált. Ekkor megnövelték a vár és a város helyőrségét is: 1556-tól kezdődően folyamatosan két német gyalogos zászlóalj, két-három magyar gyalogos század és három-négyszáz magyar lovas alkotta a védőrséget. Ezzel párhuzamosan pedig megkezdődött a vár védelmi megerősítése, erődvárossá alakulása is. Ráadásul az ország török megszállása nagyban átalakította a kereskedelmet. A nyugati kereskedők már nem utazhattak az ország belsejébe, ők Bécsig, vagy legfeljebb a határvidékig jöhettek. Győr így egy olyan határvidéki várossá vált, ahol változatlanul lehetett vásárokat, piacokat tartani és a nyugati iparcikkeket továbbadni. A szarvasmarha-kereskedelem továbbra is az első helyen állt, az ipar pedig azonnal alkalmazkodott az új helyzethez: növekedett a bőrfeldolgozó szakmák (varga, nyerges, szíjgyártó), a ruházati ipar (szabó, szűcs, posztónyíró), a vasipar (kovács, lakatos), a faipar (kádár, pintér) művelőinek száma. Ezenkívül a helyőrség ellátása mellett a török előrenyomulása sürgette a várak kiépítésének fontosságát is, így jelentek meg a főként olasz származású várépítők: kőművesek és téglaégetők.[6]

A látványos fejlődésnek egy időre a török megszállás gátat szabott, de a győri vár visszafoglalása (1598. március) után a régi mesterek újra hamar megjelentek. 1604-ben számos mester kérte vissza házát, melyet 1594 előtt a városban birtokolt. Ez azért nagyon fontos, mert bizonyítja, hogy milyen szakmákat űztek 1594 előtt.[7] Voltak szabók, borbélyok, ötvösök, fazekasok, vargák, kocsisok, mészárosok, csizmadiák, csiszárok stb., és volt köztük az általam vizsgált szakmát űzők közül egy asztalos is.[8] Győrben az első fennmaradt céhes privilégiumnak a szabó, posztónyíró, szűcs legények szociális és vallási jellegű társulása számára kiadott kiváltságlevelet tartjuk, így az 1523-as keletét tekintjük az első ismert céhalakulásnak.[9]

A visszafoglalás után a város hamar feléledt. Újabb nációk jelentek meg Győrben: a vár építési munkálatainak elvégzéséhez olaszok érkeztek, továbbá rác paplan- és zubbonykészítők, valamint délszlávok a fazekasok, mészárosok, kovácsok közé; érkeztek Csehországból, Sziléziából vagy éppen – a török megszállás után – Horvátországból és Szlavóniából is. A legnagyobb számban azonban a német mesterek képviseltették magukat, akik a vár védelmére rendelt katonákkal együtt jelentek meg a városban regiment alattvalóként. Nagyon kis részük tagozódott csak be a magyarok közé, ugyanis idegennek számítottak, és nem szívesen vették fel őket magyar céhbe. Így igyekeztek saját céhet alapítani, ahogy tették ezt például a takácsok,[10] a német szabók (nekik magyar céhük is volt),[11] vagy éppen a kalaposcéh tagjai, akiknek németségéről 1638-as pecsétjük német nyelvű körirata is árulkodik.[12] De német mesterek dolgoztak a vargák, a kötélverők,[13] vagy az általam kutatott asztalosok, ácsok, kőművesek céhében is.

A 17. század a győri céhek életében az újra- vagy megalakulásuk kora, amiről a fennmaradt privilégiumlevelek sokasága tanúskodik.[14] Több céh ekkor kérte el újra a török időkben megsemmisült privilégiumait, erre jó példa a csiszár, szíj-, nyereg- és lakatgyártó céh is.[15] Ekkor léptek fel először a kézművesipar zárt rendszere ellen is. Elsőként a céhek árszabásai – melyek nem voltak egységesek az ország területén – ellen emeltek szót, aminek következményeként 1659-ben az országgyűlés elrendelte, hogy a céhek termékeinek árát és a használatban lévő mértékegységeket a vármegyének kell szabályoznia. Ebben a vármegyéknek együtt kellett működniük, hiszen – legalább az egymás mellett fekvőknek – egységes árszabást kellett kialakítaniuk. Azokat a mesterembereket, akik ezeket az elrendelt

[6] Az erődvárossá alakulásról lásd részletesen: Gecsényi 2008b, 445–452, 1997; Pálffy 1997, 1999.

[7] Morvai 2007.

[8] Morvai 2007.

[9] Gecsényi 2008a, 92–93.

[10] Bedy 1942, 21–22.

[11] Ládájuk 1795-ből őrződött meg. Viszont a legénycéh már 1697-ben rendelkezett legényszabályzattal. RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.56.3. (1697) A források keletkezési dátumát csak az első említésnél jegyzem meg.

[12] Nemesné–Szabó 2010, 18.

[13] Gecsényi 2008a, 96, 98.

[14] Összefoglalását lásd Nemesné Matus 2021, 15–19.

[15] Nemesné Matus 2016.

mértékegységeket és árakat nem vették alapul, komoly büntetéssel sújtották.[16] Győrből árszabások főként 1744-ből és jóval későbbről, 1818-ból vannak.[17]

Az asztalosok, ácsok és kőművesek Győrben

Asztalosok

A múzeumban őrzött iratokból és tárgyi emlékekből kiderül – ahogy korábban már említettem is –, hogy két asztalos céh is működött a városban: a győri és a győr-szigeti.

Győr-Sziget a középkor óta a püspök birtokában állt. Egyrészt téglaégető telep volt: ott gyártották a várbástyák és falak építéséhez szükséges téglát, másrészt a városi lakosoknak alakítottak ki ott kerteket és házakat. A 17. században külön magyar és német (városi) kórháza volt, melyek még a 18. században is működtek.[18] Az 1904. évi XXXVII. tc. csatolta a városhoz. Mivel Győr-Sziget önálló település volt, illetve az ottani asztalos céh működéséhez kapcsolódó források a 18. századból valók, ezért róluk csak említést teszek.

A győr-szigeti asztalosok esetében kései céhalakulásról beszélhetünk, mert legkorábbi forrásuk az 1775. április 10-én a Helytartótanács által kiadott privilégiumlevél 1776. évi kivonata, melyet a győr-szigeti asztalos és lakatos egyesült céh mellett a révfalui[19] asztalos, kádár, lakatos, kovács és ács céh számára is kiadtak. A privilégiumlevél csak az 1–4., a 7., a 9–10., a 15. és a 17. pontokat tartalmazza. Ezek között szerepel, hogy a céh tagjainak patrónusuk ünnepén kötelező templomba menniük. A legények, akik a városba jönnek, igazolják tanulóéveiket. A legények minden negyedik héten tartsanak ülést, ahol vitassák meg a társaságban előforduló vétségeket, és büntessék meg a vétséget elkövetőket.[20] A privilégiumlevél mellett a múzeum őriz két legénykönyvet is, melyekbe a külföldről Győrbe vándorútra érkezett legényeket jegyezték be 1799 és 1861 között.[21] Továbbá a 19. század elejéről négy jegyzőkönyv tanúskodik a ládába befolyt, valamint a ládából kiadott összegekről.[22] Tárgyi emlékeik közül fennmaradt két ládájuk – egyik a 18. századból, a másik 1808-ból –, szállóhelyjelvényük a 18. századból, 1808/1827-ből egy önkannájuk, valamint egy perselyük.[23]

A győr-szigetinél sokkal korábbi alakulású az asztalosok győri céhe. A múzeumban található dokumentumaik közül több is van, mely az általunk vizsgált korszakból, a 17. századból maradt fenn. Ezek közül a legkorábbi egy mesterkönyv,[24] ezt követi időrendben egy legénykönyv,[25] valamint a legénycéhük szabályzata.[26] Tárgyi emlékeik közül korai a pecsétjük is, mely 1651-ből maradt fenn.[27] Egyik ládájuk 1659-ben készült,[28] de két láda megőrződött a 18. századból is.[29] Zászlójuk 1788-ból maradt fenn.[30]

Az asztalos szakmát űzőkről az első ismert forrásaink a 16. századból vannak. Gergely 1522 és 1525 között két ajtót készített a káptalani fürdőhöz,[31] továbbá a káptalan házánál és a nagyvendéglőben ablakokat, padokat.[32] Péter – akinek háza is volt a városban –[33] 1518 és 1520 között a székesegyházhoz épített Szent Ferenc-kápolnában kisebb ládát csinált.[34] 1523-ban a káptalan Bécsből hozatta le Kristóf asztalosmestert, és vele készíttette el a vörösfenyőből való ablakrámákat a nagyvendéglő számára.[35]

Privilégiumlevelük 1622-ből van. Johannes Schloster céhmester, Paulus Vogtt és Johannes Georgius Bachtter asztalosmesterek a pozsonyiak rendszabályait kérték el, melyeket 1628-ban a káptalan megerősített. Rendelkeztek többek között arról, hogy a káptalan számára olcsóbban dolgoznak, a legényeknek három évi vándorútra kell menniük, majd ha mesternek jelentkeznek, mesterremeket kell készíteniük. Továbbá védték őket a nem céhbeli tagoktól, valamint megerősítették, hogy az asztalosok a puskaágyművesekkel alkotnak közös céhet.[36]

Az asztalos és puskaágyműves legények 1663. február 1-jén külön privilégiumot kaptak:[37] a mesterek és a legények közötti vitás esetek kiküszöbölésére állították össze az 1622-ben Pozsonyból kért céhszabályzatuk alapján. Rögzítették például, hogy

[16] 1659: LXXI. tc.

[17] Az árszabások elérhetők: Domonkos–Kiss–Nagybákay 1986. A legkorábbi győri piaci árszabályjegyzék 1593-ból való: Nemes 2011, 104.

[18] Villányi 1882, 120.

[19] Révfalu (régebben Tőkés és Molnárfalu) Győr-Szigethez hasonlóan a győri püspökség birtokához tartozott. 1905. február 1-jén csatolták a városhoz. Villányi 1882, 120–121.; Csik 2010.

[20] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.12.4. (1776. március 31.)

[21] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.12.7. (1799–1844), 52.12.6. (1844–1861).

[22] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.12.3. (1790–1823), 56.12.2. (1776–1799), 56.12.8. (1776–1863), 56.12.5. (1817–1868).

[23] Nemesé Matus–Szabó 2010, 32, 66, 72, 76.

[24] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. (1628–1835)

[25] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. (1673–1734)

[26] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.9. (1663. február 1.)

[27] Nemesné Matus–Szabó 2010, 12, 83.

[28] Nemesné Matus–Szabó 2010, 33, 99.

[29] Nemesné Matus–Szabó 2010, 32, 98–99.

[30] Nemesné Matus–Szabó 2010, 48, 111–112.

[31] Házi–Nemes 2025, XXVIII/208.

[32] Házi–Nemes 2025, XXIX/291., XXX/103.

[33] Házi–Nemes 2025, XXIVB/27.

[34] Házi–Nemes 2025, XXIV/53., XXV/209., XXVI/214.

[35] Házi–Nemes 2025, XXVIII/233–234., XXVIII/240., XXVIII/309. XXVIII/399. XXIX/241.

[36] GyEL GyKHhLt Felv. jk. vol. 7. pag. 807–812. Hivatkozik rá Bedy 1941, 116–117.

[37] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.9.

a vándorlegény szállását az atyamester intézte, majd utána a fogadómester és az öreglegény keresett számára munkát, ezért a legény borral és kenyérrel tartozott. Egy mester kettőnél több legényt csak engedéllyel foglalkoztathatott, bűnök elkövetéséért pedig a legényeknek pénzt kellett fizetniük a ládába. A befolyt pénzösszeg egyik fele felett a legények szabadon rendelkeztek: segíthették egymást betegség, halál esetén.[38]

A három vizsgált céh közül a legtöbb dokumentum az asztalosoktól került be a múzeumba. A források nagy része 18–19. századi bizonyságlevél, illetve keresztlevél. Az asztalosok céhtaglistájának összeállításánál elsősorban a mester- és legénykönyvre támaszkodtam. Ez utóbbival egyszerű volt a dolgom, hiszen Batári Ferenc kigyűjtötte a legénykönyvből a 17. században Győrben megfordult legényeket.[39] A könyv az 1674. évvel indul és 1733-mal zárul.[40] Batári azonban szintén csak a 17. századot vizsgálta: 1699-ig 397 asztalost és 37 puskaágyművest gyűjtött ki a forrásból.

Az asztalosok mesterkönyvének – amellyel Batári nem foglalkozott – felépítése rendkívül komplikált. Egyrészt lapjait valószínűleg utólagosan fűzték egybe, amire nemcsak a különböző fajtájú lapok utalnak, hanem az is, hogy helyenként fordítva kerültek bele a lapok a kötetbe. Másrészt a forrásra nemcsak mesterkönyvként kell tekinteni. Az elejétől a 40. oldalig[41] a céh mestereit jegyezték be 1628-tól 1835-ig, a 41-től a 228. oldalig a 3–4 évet kitöltött, városban megjelent legényeket sorolják fel az 1716. január 25. és 1788. február 10. közötti időszakra vonatkozóan. Majd a 229-től a 274. oldalig az 1682 és 1718 között inaséveiket töltő fiatalok éveit igazolták. Végül a 275. oldaltól az 1650 és 1685 között elszegődött inasokat jegyezték be. Továbbá a 327–329. oldalon az 1771. és 1772. évből ládaszámadások is olvashatók.

A mesterkönyv – a legénykönyvhöz hasonlóan – kutatásunk szempontjából értékes forrás, tekintve, hogy a legénykönyvhöz képest jóval korábbi adatokkal szolgál: az első mestert, Friedrich Schaubot 1628-ban jegyezték be. Mivel azonban a könyv vezetése nem kronologikus, ő csak a hatodik lapon szerepel.[42] Az első bejegyzés viszont 1654-ből van, mely szerint Valentinus Schultent az asztalosmesterek közé választották.[43]

E két forrásban előforduló személyekről a következő adatokat tudjuk meg: vezeték- és keresztnevüket, illetve azt, milyen mesterséget űztek. A győri asztalos céh történetét ugyanis bonyolítja – ahogy a tanulmány elején már említettem –, hogy nem önálló céhként működött. Ezt bizonyítja egyrészt 1622-ben kiadott céhszabályzatuk, melyet az asztalosok mellett a puskaágyművesek is megkaptak, másrészt Martin Börner mester, akit 1631-ben puskaágyműveseként jegyeztek be a mesterkönyvbe.[44]

A céhtaglistába nemcsak az asztalosok, hanem a társult céh tagjai is bekerültek. Azokat a tagokat, akiknél nem jelölték külön, hogy asztalosok vagy puskaágyművesek voltak, az asztalosok közé soroltam. A listában szereplő személyeknél viszont csak a puskaágyműves mesterséget jegyeztem fel. Összesen 72 asztalos és 11 puskaágyműves nevét sikerült összegyűjtenem.

A 17. századi mesterek közül kiemelném Hans Rapolt, Hans Henn, Valentin Schwing, Mathias Friedrich asztalosokat, valamint Martin Börner és Abraham Scholtz puskaágyműveseket. Ők szerepelnek az asztalosok 1659-ben készült céhládáján céhmesterként, de őket sorolják fel a legények számára 1663. február 1-jén kiadott céhszabályzatban is. Közülük legkorábban Hans Rapolt lett asztalos, 1650-ben választották mesterré.[45] Őt időrendben Mathias Friedrich követte, aki 1651-ben lett mester,[46] majd 1654-ben Valentin Schwing,[47] végül pedig a győri származású Hans Henn 1658-ban.[48] A puskaágyművesek közül Martin Börnert 1631-ben,[49] Abraham Scholtzot pedig 1651-ben választották mesterré.[50] Előzetes várakozásainkkal ellentétben róluk ezen túl nem sok információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy Hans Rapolt 1678. január 17-én még a céh tagjai között szerepelt, 1663. február 1-től volt céhmester.[51] De még megtalálható 1664. szeptember 21-én Abraham Scholz,[52] 1661. október 23-án Mathias Friedrich,[53] 1668-ban Hans Henn,[54] 1661. október 23-án Martin Börner is, akik kezességet vállaltak az inasokért. Továbbá 1665. október 4-én Valentin Schwenget is a kezességet vállaló mesterek között találjuk, ő 1663. február 1-től esküdtmester is volt.[55] Mellettük érdemes megemlíteni Michael Mössel asztalost, aki pannonhalmi szertárosként szerepel a legényeknek kiadott szabályzatban, őt 1623-ban választották mesterré.[56] A legényszabályzatban szerepel továbbá Johan Steinweck asztalos is, akit 1656-ban,[57] Georg Gruber puskaágyműves, akit

[38] Batári 1967, 94–95.
[39] Batári 1967, 113–120.
[40] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4.
[41] Az oldalszámozásnál a leltározó muzeológusok által a jobb felső sarokba, ceruzával írt oldalszámot használom.
[42] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[43] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. o. n.
[44] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5.
[45] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[46] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[47] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[48] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 4.
[49] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5.
[50] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[51] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 317., 54.1.9.
[52] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. 291.
[53] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. 287.
[54] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. 296.
[55] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. 287.
[56] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5.
[57] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9.

1657-ben,[58] Mathias Schnatinger puskaágyműves, akit 1659-ben,[59] Paul Egner asztalos, akit 1652. július 19-én[60] választottak mesterré, és 1663-ban a legényprivilégium szerint a céh vezetőségéhez tartoztak.[61]

Ácsok

Az asztalosokkal együtt az ácsok is hamar megjelentek a városban. Az eddig ismert legkorábbi adat szerint Bertalan káptalani jobbágyot 1410-ben Gersei Pető János győri ispán bízta meg kastélya néhány épületének felújításával.[62] 1546-ban ők hozták rendbe a Duna téli áradása során tönkrement abdai hidat, majd 1611-ben újra győri ácsok dolgoztak a hídnál.[63] 1522-ben a káptalan a budai házának javíttatására Lénárd győri ácsmestert küldte.[64]

Az ács céh az asztalosokéhoz képest később, 1696-ban kapott céhlevelet I. Lipóttól, melyet 1697-ben Győr vármegye is megerősített,[65] ezután készülhetett el 1700-ban a pecsétjük.[66] Ládájuk 18. századi.[67] Védőszentjükről, Szent Józsefről – ezt a privilégiumlevelükben külön rögzítették – a 19. században faszobor készült, melyet szintén a múzeumban őrzünk.[68]

Az ácsokkal kapcsolatban a múzeumi dokumentumok között a 17. századból nem bővelkedünk írott forrásokban. Egyedül egyik mesterkönyvük szolgál adatokkal, melyet 1696-ban kezdtek vezetni.[69] A többi dokumentum 18., illetve 19. századi. Ide tartozik egyrészt a III. Károly király által 1722-ben kiadott privilégiumlevelük,[70] másrészt 1718-ban a céh Győr várának parancsnokához, Graf Gundacker Cavaliere von Althannhoz[71] fordult, hogy erősítse meg céhszabályaikat. A parancsnok az artikulusokat nemcsak megerősítette, de a céh tagjait kötelezte azok betartására is, valamint ígéretet tett arra, hogy nem engedi a céhet és a mestereket semmi módon megkárosítani.[72] Fennmaradt továbbá két inas- és legénybeírókönyvük, az egyik vezetését 1753-mal,[73] a másikét 1811-gyel kezdték,[74] a mesterkönyvük 1842-vel indul,[75] néhány 18. és 19. századi tanulólevél,[76] valamint jegyzőkönyv a 19. századból.[77]

Az 1722. évi privilégiumlevelük artikulusai nagyobb részt a legényekre vonatkoztak.[78] Két inasév, majd két legényév kitöltése után a legényeknek két hetük volt arra, hogy a remeket elkészítsék. Ha egy legény egy mesterhez került, két hét alatt eldönthette, hogy megfelel-e számára az a tanulóhely. Ha idegen legény érkezett a városba, akkor bizonyítania kellett, hogy ki ő, hol és mennyi ideig tanult, majd el kellett szállásolni őt egy mesternél. Természetesen büntetés járt a rossz magaviseletért. A mestereknek gondoskodniuk kellett arról, hogy a legény megkapja a heti pénzét. Egy mester csak egy inast foglalkoztathatott. Ha az felszabadult, akkor a mester 5 forintot és három fejszét tartozott adni neki. A mesternek mindig ügyelnie kellett, hogy legénye megfelelő munkát végezzen megbízója számára.[79]

Az ácsok céhtaglistájában jóval kevesebb személy szerepel, mint az asztalosokéban. A forrásokból összesen 30 ácsot sikerült kimutatni a 17. századból. Ha végigtekintünk a neveken, és elfogadjuk azt – amit korábban már említettem –, hogy az 1650-es évekig a névadásnál fontos szerepe volt annak, hogy az adott személy milyen foglalkozást űzött, akkor láthatjuk, hogy az asztalosokhoz képest jóval több a magyar származású ács. Ez azzal magyarázható, hogy a 17. században a házak nagyobb része fából épült, ezért a katonaság mellett a polgársághoz tartozó ácsokra is szükség volt az építkezéseknél, akik minden bizonnyal magyarok voltak.[80] Ezért szerepelnek jóval többen a levéltárakban őrzött forrásokban: az anyakönyvekben, valamint a tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyvekben.

---

[58] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9.
[59] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9.
[60] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. o. n.
[61] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.9.
[62] Horváth–Nemes–Vajk 2019, 191.
[63] Bedy 1941, 117.
[64] Házi–Nemes 2025, XXVII/229. XXVIII/315.
[65] Bedy 1941, 117.
[66] Nemesné Matus–Szabó 2010, 12, 83.
[67] Nemesné Matus–Szabó 2010, 32, 97.
[68] Nemesné Matus–Szabó 2010, 66, 124. Fotó: 5641, 5644. RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.8. (1722)
[69] Mesterkönyv, 56.13.2. (1696–1876), 56.13.3. (1842–1881), inas- és legénybeíró könyv 56.13.4. (1753–1844), inasbeíró könyv 56.13.5. (1811–1854).
[70] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.8.
[71] A vár és a győri végvidék élén hagyományosan a végvidéki főkapitánynak nevezett személy állt, gubernatorként, azaz kormányzóként jelenik meg a forrásokban. Ugyancsak ezzel a titulussal büszkélkedhet Gundaker Althan (1718–1747), aki egyben a vizsgált korszak egyik meghatározó személye. 1719-ben készített hivatali utasítása ugyan még mindig Obrister zu Raab névvel illeti, ám az instrukció címében a Gubernator szó szerepel. Oross 2020, 567.
[72] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.9. (1718. április 20.)
[73] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.4. (1753–1844)
[74] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.5. (1811–1854)
[75] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.3. (1842–1881)
[76] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.10–12. (1790. július 3., 1818. június 9., 1822. április 24.)
[77] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.3. (1842–1881)
[78] Ez részben a 17. század végétől, 18. század elejétől megjelenő központosítási törekvéseknek volt köszönhető. A céhek minden területen igyekezték gátolni a rendeletek megvalósítását, és nehezítették a céhen belüli életet is, minél inkább őrizve a rendszer zártságát. Akadályozták például a legények felvételét, a mesterré válást, és inasaikat nem szabadították fel. A nem mesterek fiait hátráltatták az előrelépésben: drága mesterremeket írtak elő, és nem adtak számukra végbizonyítványt. A betelepülőket pedig a polgárjog elnyerésében hátráltatták. Tuza 2013, 142–162.
[79] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.8.
[80] Bedy 1941, 117.

Kőművesek, kőfaragók

A kőműveseknél elsőként tisztázni kell, hogy a kőfaragókkal együtt dolgoztak, a két szakma tulajdonképpen rokonszakma volt. A források nem is tettek köztük különbséget, hiszen a kőművesek gyakran kőfaragó munkát is végeztek. Külön kőfaragó céhszabályzatról pedig nem tudni, ezért ők is szerepelnek a céhtaglistában.

Kőművesekkel és kőfaragókkal szintén találkozni már a 16. század legelején. Győri Benedek 1520 és 1528 között dolgozott a káptalani fürdőháznál: téglákat rakott a fürdő kemencéjéhez.[81] A vár építési munkálatain akkor főként olasz, spanyol, német, francia kőművesek dolgoztak, akik közül többen véglegesen Győrött telepedtek meg. Köztük van a 16. századból a Ferrabosco testvérpár: Pietro[82] és Martino,[83] akik aktív szerepet vállaltak a győri vár erődítési munkálataiban. A 17. században tovább nőtt az idegen területről érkezők száma. Ez annak is volt köszönhető, hogy a végvárak korszerűsítését a Habsburg-hatalom szinte kizárólag külföldi – főként itáliai, német és francia – építészekre bízta. Ők nemcsak megtervezték, hanem irányították is a munkálatokat.[84]

A kőműves céh privilégiumlevelét Wolf Graf von Mansfeld főkapitány[85] adta ki 1637-ben.[86] Ugyanezeket a szabályokat 1649-ben Fareth Péter céhmester,[87] Koch György, Tóthi Bertalan, Sedendorffer Márton mesterek kérésére a győri káptalan, mint erre illetékes földesúr is jóváhagyta és újból kiadta.[88] Az artikulus többek között kitér arra, hogy miként lehetett a mesterséget megtanulni. Ha a növendék kezdettől fogva együtt tanulta a kőfaragó és kőműves mesterséget, úgy a tanulási idő öt évet tett ki, ha pedig csak kőműves akart lenni, akkor három évet. A vándorlási idő két év volt. Ha valaki mesterré akart válni, akkor természetesen igazolnia kellett törvényes származását és tanulóéveit. A mesterek nem hívhatták át más mester inasát magukhoz dolgozni, és a mesterek nem vállalhattak egymásnak munkát. A céh védőszentje, Szent Rókus napján zajlottak a céhmester- és legényválasztások.

A múzeumba a kőműves és kőfaragó céhtől viszonylag kevés irat került be, a 17. századra vonatkozóan nincsenek is források. Privilégiumlevelük 1847-ből őrződött meg,[89] a 18. századból pedig csupán tanulólevelek kerültek be a gyűjteménybe. Ládájuk 1817-ből maradt fenn,[90] szállóhely-jelvényük 1862-ből,[91] önkannájuk 1650-ből,[92] temetkezési egyletük perselye,[93] valamint Szent Rókust ábrázoló gyertyatartóik 19. századiak.[94]

A kőművesek és kőfaragók céhtaglistájának összeállításánál elsősorban a szakirodalomra kellett hagyatkoznom. Összesen 31 főt sikerült felsorolni. Ha a vezetékneveket megnézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy az ácsokhoz hasonlóan közöttük is szép számmal voltak magyar származásúak. A török pusztítás utáni helyreállítási munkálatoknál vélhetően rájuk is szükség volt.

A szakma képviselői közül egyrészt a Forreti unokatestvéreket emelem ki – Pietrót és Antoniót –, akik fennmaradt végrendeleteik szerint olasz származásúak voltak. Antonióról kiderül, hogy a comói egyházmegyéből, a Stelvio mellől származott. Sőt, testamentumaik szerint maradtak javaik Olaszországban is, melyeket ottani rokonaikra hagytak. De testáltak bizonyos összeget a győri Győzedelmes Mária Kongregációra[95] is,[96] melynek Pietro a tagja is volt.[97] A szakirodalomban a családból feltűnik egy harmadik személy, Giovanni is, aki Újvárosban, a Rábca partján, a káptalan által épített téglaégetőben az első mesterek közé tartozott.[98] Ráadásul a győri jezsuita gimnázium tanulói között 1641 és 1646 között szerepel egy bizonyos Hieronymus Farety/Faroty nevű tanuló, aki szintén olasz származású volt, és a nevéből ítélve feltételezem, hogy ő is a Forreti család tagja lehetett. [99]

A mesterek közül fontos szerepe volt a 17. század elején Győrben tevékenykedő, olasz származású Giovanni Battista Ravának is, akinek működéséről egy vele 1639-ben kötött szerződés tájékoztat. Draskovich György győri püspök 4000 forintban, 60 mérő gabonában és 50 akó borban egyezett meg Ravával arról, hogy felújítási munkákat végezzen a török időkben súlyos károkat szenvedett győri szé-

[81] Házi–Nemes 2025, XXV/278, XXVII/36., XXVIII/74. XXVIII/165., XXVIII/352., XXVIII/403., XXVIII/414, XXIX/103., XXIX/182., XXX/80., XXX/81., XXX/82., XXX/117., XXX/207., XXX/289., XXXI/146., XXXI/321., XXXI/322., XXXIII/301.

[82] Róla lásd a szakirodalom felsorolásával Treccani. Elérhető: https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ferrabosco_(Dizionario-Biografico)/?search=FERRABOSCO%2C%20Pietro%2F (utolsó megtekintés: 2024. 10. 10.)

[83] Hivatkozik rá Bedy 1941, 184.

[84] Gulya 2005, 131.

[85] 1633 és 1638 között volt győri végvidéki főkapitány. Pálffy 1997, 276.

[86] GyEL GyKMLt Th 17, 2727 sz.

[87] Fareth Péter valószínűleg azonos Pietro Foretti (Forrety Petrus) olasz kőművessel.

[88] Bedy Vince a hiteleshelyi levéltárra hivatkozik, a forrás azonban nem található. Bedy 1941, 183–185.

[89] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.5.8. (1847)

[90] Nemesné Matus–Szabó 2010, 37, 103.

[91] Nemesné Matus–Szabó 2010, 68, 125.

[92] Nemesné Matus–Szabó 2010, 72, 128.

[93] Nemesné Matus–Szabó 2010, 77, 130.

[94] Nemesné Matus–Szabó 2010, 79, 131.

[95] Teljes neve „Sodalitas Immaculatae semper Virginis Deiparae Mariae de Victoria" volt.

[96] Erre lásd Horváth 2011, 151; Székely 2017; Horváth 2017b, 294.; Horváth 2017a, 116.

[97] Székely 2017, 351.

[98] Pfannl 1932, 277.

[99] Fazekas–Kádár–Kökényesi 2020, 192.

kesegyházon. Többek között lépcsőt, kapuépítményeket, párkányt, boltozatot kellett építenie.[100]

A 17. században ismert volt Győrben a Torre család is. Bartolomeo Torre az 1630-as években Stájerországból került Győrbe. Egyrészt vezetője volt a győri főkapitányság építési irodájának, másrészt 1637-től megbízást kapott a jezsuita templom és rendház építésére. 1658-ban bekövetkezett halála után fia, Giacomo folytatta a munkát. Majd miután 1669-ben ő is elhalálozott, az építkezést fia, Francesco Torre folytatta.[101]

A céhek megszűnése után több szakma képviselői megtartották hagyományaikat.[102] Így tettek a győri kőműves céh tagjai is, akik 1936-ban jelvényeikkel a győri Szent István-napi körmeneten vonultak.[103] A múzeum fotógyűjteményében őrzött képeken szerepel szállóhely-jelvényük, gyertyatartójuk és céhládájuk, melyeket szintén a múzeum őriz. De látható az 1650-ben készült önkannájuk is védőszentjükkel, Szent Rókussal a tetején. A céh 300 éves születésnapján összegyűlt tagok a következőképpen emlékeztek meg erről az önkannáról: „ úgy látszik, hogy a súlyos korsót többször le is ejtették a nagy elővigyázat mellett, talán valami cingár, gyenge legényke nem bírta sokáig az emelését és kifordult a kezéből. Ezt látszik igazolni a korsón lévő két, termetes forrasztás, amelybe pontosan bele is vésték azt, hogy mikor történt a »baleset«. Az egyik felírás 1725-ből, a másik pedig 1866-ból származik, ugyanebben az időben egy rézcsapot is szereltek a korsó aljára, hogy hordó módjára azon keresztül engedjék ki az életet adó nedűt a mesterek poharába.”[104]

1. kép: Kőművesek az 1936. évi Szent István-napi körmeneten (RFMTM Helytörténeti fotógyűjtemény, ltsz.: 5638. Szerzője ismeretlen.)

2. kép: Kőművesek az 1936. évi Szent István-napi körmeneten (RFMTM Helytörténeti fotógyűjtemény, ltsz.: 5640. Szerzője ismeretlen.)

3. kép: Győri kőművesek 300 éves évfordulója 1937-ben (RFMTM Helytörténeti fotógyűjtemény, ltsz.: 5644. Szerzője ismeretlen.)

Összegzés

E három céh prozopográfiai vizsgálata több szempontból is tanulságos volt számomra. A céhtaglistákból látható, hogy a 17. században a legnagyobb számban az asztalosok képviseltették magukat a városban, őket követték a kőművesek, kőfaragók és az ácsok. Az is megállapítható, hogy az asztalos és puskaágyműves egyesült céhen belül a puskaágyművesek száma jóval elmarad az asztalosokéhoz képest.

Ha megnézzük a vezetékneveket, akkor azonnal szembetűnik, hogy az asztalosok főként német nyelvterületről származtak. Az ácsok és a kőművesek, kőfaragók között azonban már jóval több a magyar, illetve találni köztük olasz és spanyol szárma-

[100] Lévárdy 1970.

[101] Koppány 1993, 344; Voit 1969, 192, 2002, 84.

[102] A megyében a céhrendszer eltörlése után a gartai kőműveslegények is őrizték hagyományaikat. Az augusztus 20-án, István király napján tartott közgyűlést a céh napjának, céhnapnak nevezték. A társaság elnökét céhmesternek hívták. Csiszár 1998, 58.

[103] Ezúton köszönöm Szalai Zsoltnak, a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum muzeológusának, hogy felhívta figyelmemet a múzeumban őrzött fotókra.

[104] A győri kőműves céh ünnepélye 1937-ben. Forrás: Régi Győr, https://regigyor.hu/belvaros/a-gyori-komuves-ceh-unnepelye-1937-ben/ (utolsó megtekintés: 2024. 08. 13.)

zású mestert is. Előzetes elvárásaimmal ellentétben azonban a tagokról nem sikerült olyan élettörténeteket összeállítanom (pl. töltöttek-e be városi tisztséget, milyen ranglétrát jártak be a céhen belül), mint ahogy azt a csiszár, szíj-, nyereg- és lakatgyártó egyesült céh bizonyos tagjainál meg tudtam valósítani. A források sajnos nagyon szűkszavúak.[105] Ez azzal is magyarázható, hogy a vizsgált építőiparos szakmák nem piacra dolgoztak, hanem egyedi megbízásokat teljesítettek, melyek esetlegesek voltak. Nem volt külön műhelyük, az építkezések helyszínén dolgoztak. A mesterek Győrbe egy adott munkára érkeztek, melynek végeztével távoztak is. Előfordult, hogy egy-egy feladatot nem teljesítettek határidőre, mert az építőipari munka szezonális jellegű is volt, jobbára tavasztól őszig tartott. Ráadásul hatalmas fizikai megterhelést jelentett. Az ácsok és kőművesek, kőfaragók alacsonyabb száma mindezekből következően azzal magyarázható, hogy ezek a szakmák a nagyobb kiszolgáltatottság miatt nem lehettek olyan vonzók.[106]

Bízom benne, hogy az így elkészült adattár nemcsak arra világít rá, hogy Győrben a 17. században virágzó kézművesipar létezett, hanem gazdagítja és előrébb viszi a győri céhes kutatásokat is.

Adattár

Asztalosok

Angarano Napa (1615)
Német asztalos.[107]

Assinger Vid[108]

Asztaljártó János, Inesny (1604. június 11.)
Bottka János tiltakozását fejezte ki amiatt, hogy Asztaljártó János nevű szolgája elszökött, huszárnak állt, és 100 forintot érő paripáját is ellopta.[109]

Asztalgyártó György, német (1604)
A török veszedelem előtt Győrben lakott. A török elvonultával, 1604-ben kérte vissza házát.[110]

Bachtter, Johannes Georgius (1628–1646)
1628-ban Johannes Schloster céhmesterrel és Paulus Vogtt-tal elkérte a pozsonyiak rendszabályait.[111] 1646-ban győri kőházát eladta Hieronymus Gersslnek.[112]

Baumann, Hans (1662)
1662. májusban igazolta inaséveit.[113]

Bittig, Hans (1658)
1658. január 20-án igazolta inaséveit.[114]

Börner, Martin (1631–1663)
Puskaágyműves. 1631–1663 között céhmester.[115]

Branneck, Dominikus (1700)
1700. január 2-án lett mester.[116]

Brendel, Johannes (1700)
1700-ban lett mester.[117]

Bürsten, Molesant (1681)
1681. január 20-án lett mester.[118]

Egner, Paulus (1652–1663)
1652. július 19. és 1663 között céhmester.[119]

Feiberich, Gaspar (1668)
Puskaágyműves. 1668. június 20-án lett mester.[120]

Forian Mihály (1698)
Puskaágyműves. 1698-ban győri polgár.[121]

Friedrich, Mathias (1651–1661)
1651 és 1661. október 23. között céhmester.[122]

Glavecs János (1617)
1617-ben Győrben háza volt.[123]

Grimmer, Johannes (1700)
1700. február 27-én legény.[124]

Gruber, George (1657–1663)
Puskaágyműves. 1657–1663 között céhmester.[125]

Hain, Hans (1653)
1653. június 29-én igazolta inaséveit.[126]

Hauster, Michael (1672)
1672. november 1-jén lett mester.[127]

Henn, Hans (1658–1668)
Győrből származik.[128] 1658–1668 között céhmester.[129]

Hildebrant, Hans (1650)
Puskaágyműves legény 1650-ben.[130]

Hildebrant, Andreas (1659)
1659-ben igazolta inaséveit.[131]

[105] Nemesné Matus 2016. Lővei Pál ugyanerre a következtetésre jutott. Lővei 2021, 89.
[106] Ugyanez látható Északkelet-Magyarországon is. Erre lásd Gulya 2005.
[107] Morvai 2007, 166.
[108] Bedy 1941, 116.
[109] Dominkovits 2001, 126. 456. számú ügy.
[110] Morvai 2007, 8.
[111] Hivatkozik rá Bedy 1941, 116–117.
[112] GyEL GyKHhLt Felv. jk. vol. 7. pag. 600.
[113] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 289.
[114] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 280.
[115] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5., 54.1.9.
[116] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 14.
[117] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 15.
[118] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 12.
[119] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. o. n., pag. 9.; 54.1.9.
[120] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 11.
[121] Morvai 2007, 173.
[122] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7., 287.
[123] Szávay 1896, 270.
[124] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 85.
[125] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9., 54.1.9.
[126] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 276.
[127] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 11.
[128] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9.
[129] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9., 296., 54.1.9.
[130] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 275.
[131] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 276.

Hildebrant, Paul (1657)
1657. október 28-án igazolta inaséveit.[132]
Hintenburger, Erhardt (1659)
Puskaágyműves. 1659. augusztus 2-án igazolta inaséveit.[133]
Höllebrant, Andreas (1676)
1676-ban lett mester.[134]
Höllebrant, Paul (1674–1675)
1674-ben lett mester.[135] 1675. szeptember 25-én céhmester.[136]
Jakob György[137]
Jobst, Heinrich (1665)
1665. július 8-án igazolta inaséveit.[138]
Jörg, Hans (1700)
1700. január 10-én legény. Győrből származott.[139]
Karlachen, Adam
1700. június 25-én legény. Landauból származott.[140]
Kindolff, Hans (1686)
Puskaágyműves. 1686. március 4-én lett mester.[141]
Koch, Franz (1700)
1700. január 10-én lett mester.[142]
Kurtensis, Ferdinandt (1700)
1700. január 10-én legény. Győrből származott.[143]
Lahnebank János[144]
Ledler, Frantz (1665)
1665. szeptember 30-án igazolta inaséveit.[145]
Lehner János[146]
Leutenburger, Oszvald (1659)
Puskaágyműves. 1659. augusztus 2-án igazolta inaséveit.[147]
Loda, Johannis (1665)
1665. december 19-én igazolta inaséveit.[148]
Löffler, Jacob (1700)
1700. június 25-én legény. Lipcséből származott.[149]
Manger, Joachim Carolus Valentinus (1700)
1700-ban legény. Innsbruckból származott.[150]
Mäyer, Carolus (1700)
1700. március 6-án legény. Altenburgból származott.[151]
Mezi Mihály (1636)
Győrt megelőzően Pannonhalmán dolgozott.[152]
Müllner, Hans Jörg (1700)
Legény. Mainzból származott.[153]
Morr, Mathias (1692)
Puskaágyműves. 1692. december 19-én lett mester.[154]
Mössell, Michaell (1629–1663)
1629–1663 között céhmester.[155]
Müller, Christian (1700)
1700. november 24-én legény.[156]
Német asztalgyártó (1612)[157]
Pontos neve nem ismert.
Pery, Adam (1651)
Puskaágyműves legény. 1651. február 12-én igazolta kitöltött éveit.[158]
Plebel, Johann (1677)
1677. január 8-án lett mester.[159]
Por, Hans (1700)
1700. május 31-én legény. Schlechingből származott.[160]
Purgel, Christian (1700)
1700. március 6-án legény.[161]
Rapolt, Hans (1650–1677)
1650–1662 céhmester. 1663-tól 1677-ig főcéhmester.[162]
Rinner, Albanius (1695)
1695. szeptember 6-án lett mester.[163]
Risling, Simmon (1673)
1673. június 4-én lett mester.[164]
Ritticht, Simon (1675–1681)
1675. december 25-én igazolta inaséveit.[165] 1681. július 20-án a mesterek között van.[166]
Rochstock, Mathias (1675)
1675. szeptember 25-én igazolta inaséveit.[167]
Ruppert, Adam (1655)
1655-ben igazolta inaséveit.[168]

[132] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 279.
[133] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 282.
[134] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 12.
[135] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 12.
[136] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 317.
[137] Bedy 1941, 116.
[138] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 293.
[139] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 85.
[140] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 86.
[141] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 13.
[142] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 15.
[143] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 85.
[144] Bedy 1941, 116.
[145] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 293.
[146] Bedy 1941, 116.
[147] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 282.
[148] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 295.
[149] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 86.
[150] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 87.
[151] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 88.
[152] Morvai 2007, 61.
[153] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 87.
[154] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 14.
[155] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5., 54.1.9.
[156] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 88.
[157] Morvai 2007, 31.
[158] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 275.
[159] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 12.
[160] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 86.
[161] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 88.
[162] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7., pag. 305. RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.9. pag. 305., 315.
[163] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 14.
[164] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 12.
[165] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 313.
[166] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 51.1.5. pag. 323.
[167] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 317.
[168] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 276.

Sallerger, Christof (1676)
1676. október 25-én igazolta inaséveit.[169]
Schaub, Friedrich (1628)
1628-ban lett mester.[170]
Schloster Johannes (1628)
1628-ban Johannes Georgius Bachtterrel és Paulus Vogtt-tal elkérte a pozsonyiak rendszabályait.[171]
Schnatinger, Mathias (1659–1665)
Puskaágyműves. 1659–1665. szeptember 30. között céhmester.[172]
Scholtz, Abraham (1661–1664)
Puskaágyműves. 1651–1664. szeptember 21. között céhmester.[173]
Scholtz, Franciscus (1651)
1651-ben lett mester.[174]
Schonburger, Christof (1655–1661)
1655-ben céhmester.[175] 1661. január 16-án még a céhmesterek között van.[176]
Schulten, Valentinus (1654–1676)
1654-ben lett mester.[177] 1676. október 25-én céhmester.[178]
Schveng, Vallentin (1654–1665)
1654-ben lett mester.[179] 1663-tól 1665. október 4-ig esküdtmester.[180]
Simon, Hans (1664)
1664. szeptember 21-én igazolta inaséveit.[181]
Sirok, Franz (1700)
1700-ban puskaágyműves legény.[182]
Sper, Bröger (1664–1669)
1664. december 27. és 1669. december 22. között a mesterek között van.[183]
Spetz, Gregorius (1664)
Puskaágyműves. 1664. június 15-én lett mester.[184]
Steiner Gergely (1617)
1617-ben Győrben háza volt.[185]
Steinwech, Johan (1656–1663)
1656–1663 között céhmester.[186]
Stickl, Hans (1658)
1658-ban igazolta inaséveit.[187]

Sturm, Andreas (1656)
1656. október 29-én igazolta inaséveit.[188]
Talinger György[189]
Tallmann György (1623)
1623-ban eladta házát, malmát és birtokát.[190]
Tallmayer György (1617)
1617-ben Győrben háza volt.[191]
Vogtt Paulus (1628)
1628-ban Johannes Georgius Bachtterrel és Johannes Schloster céhmesterrel elkérte a pozsonyiak rendszabályait.[192]
Vörner, Martin (1661)
1661. október 23-án igazolta inaséveit.[193]
Wächter János[194]
Wagner, Nicolaus (1686)
1686. január 20-án lett mester.[195]
Werkmeister, Simon (1667)
1667. július 26-án lett mester.[196]
Weiss, Thomas (1665–1676)
Puskaágyműves. 1665. március 10. és 1676. október 25. között céhmester.[197]
Weiss, Hans (1669)
1669-ben lett mester.[198]
Windsol (?), Paul
1681. január 30-án lett mester.[199]
Zeigler Johannes (1700)
1700-ban legény.[200]

Ácsok

Ács András I. (1679)
Fia, András 1679. május 1-jén született,[201] de 1686. november 20-a előtt elhalálozott.[202] Másik fia, szintén András, 1686. november 20-án született. Felesége Farkas Judit.[203]
Ács András II. (1686)
1686. november 20-án született. Apja Ács András, anyja Farkas Judit.[204]

[169] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 314.
[170] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 5.
[171] Hivatkozik rá Bedy 1941, 116–117.
[172] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9., 54.1.9.
[173] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7., 291., 54.1.9.
[174] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. o. n.
[175] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 276.
[176] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 284.
[177] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. o. n.
[178] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 315.
[179] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 7.
[180] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.9., 54.1.5. pag. 294.
[181] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 291.
[182] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 87.
[183] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 292., 299.
[184] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 10.
[185] Szávay 1896, 264.
[186] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 9., 54.1.9.
[187] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 280.
[188] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 278.
[189] Bedy 1941, 116.
[190] GyEL GyKHHLt Felv. jk. vol. 7. pag. 341.
[191] Szávay 1896, 261.
[192] Hivatkozik rá Bedy 1941, 116–117.
[193] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 287.
[194] Bedy 1941, 116.
[195] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 13.
[196] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 10.
[197] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 10., 317.
[198] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 11.
[199] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.5. pag. 13.
[200] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 54.1.4. pag. 88.
[201] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., IV., pag. 358.
[202] Mivel halotti anyakönyv ebből a korszakból nem maradt fenn, a halálozás pontos dátuma nem állapítható meg.
[203] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 812.
[204] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 812.

Ács András III. (1685)
Fia, János 1685. január 9-én született. Felesége Ács Judit.[205]
Ács Botth Mihály (1683)
1683. augusztus 26-án született. Apja Ács Botth Pál, anyja Hiliga Katalin.[206]
Ács Botth Pál (1683)
Fia, Mihály 1683. augusztus 26-án született. Felesége Hiliga Katalin.[207]
Ács (Acz) Gergely (1622)
Felesége, Zsófia 1622. január 7-én Siey (Seÿ) urat ügyvédnek kérte fel.[208]
Ács Gergely (1616)
Kezességet vállalt Szabó Lukáccsal és Szabó Mártonnal együtt Barbély (Barbel) István Bence nevű szolgálójáért 1616. június 17-én. [209]
Ács György I. (1660)
1660. március 6-án született. Apja Ács János, anyja Fekete Katalin.[210]
Ács György II. (1699)
Fia, György 1699. szeptember 4-én született. Felesége Patrini Katalin.[211]
Ács György III. (1653)
Fia, Pál 1653. január 30-án született.[212]
Ács Jakab (1617)
1617-ben Győrben háztulajdonos.[213]
Ács János I. (1685)
1685. január 9-én született. Apja Ács András, anyja Ács Judit.[214]
Ács János II. (1696)
Lánya, Ács Éva 1696. augusztus 31-én született. Felesége Varga Erzsébet.[215]
Ács Pál I. (1614)
Felesége, Borbála 1614. november 28-án tanúként meghallgattatott Olasz Miklós és Kovács (Kouacz) János özvegye, Zsófia perében. A tanúvallomások szerint először az asszony ütötte meg Olasz Miklóst, azután egymásnak estek és szitkozódtak. Ács Pál felesége azt vallotta, hogy Olasz „…kuruanak…" titulálta az asszonyt.[216]
Ács Pál II. (1653)
1653. január 30-án született. Apja Ács György.[217]
Ács Péter I. (1697)
Fia, Tamás 1697. január 9-én született. Felesége Petes Anna.[218]
Ács Péter II. (1700)
Lánya, Mária 1700. május 1-jén született. Felesége Varga Erzsébet.[219]
Ács (Szallai) Mihály (1698)
1698-ban a győri polgárok között írták össze.[220]
Ács (Ach) Szabó János (1635)
1635. június 22-én ügyvédet választott magának Szombat György felperes és Halastoy (Halastaj) Miklós alperes ellen.[221]
Ács Tamás (1650)
1650-ben feleségével, Kollát Katalinnal Kis-Bajcson földet vásárolt.[222]
Gurowics Pál[223]
Heuraffel Kristóf (1617)
1617-ben Győrben háza volt.[224]
Hofer János[225]
Kőninger Pál[226]
Meissner György[227]
Rinögger, Paul (1696)
Legény. 1696. január 3-án megjelent a fogadómester előtt.[228]
Turner János (1696)
Legény. 1696. január 3-án megjelent a fogadómester előtt.[229]
Weiterhoffer Rudolf[230]
Zechmaister Keresztély (1617)
1617-ben Győrben háza volt.[231]
Zorbel György[232]

Kőművesek és kőfaragók

Bagner, Rolf (1647)
1647. június 16-án lett győri polgár.[233]
Bujnis Farkas (1647)
1647-ben lett győri polgár.[234]

[205] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 733.
[206] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 673.
[207] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 673.
[208] Dominkovits 2008, 17. 19. számú ügy.
[209] Dominkovits, 2003, 148. 1179. számú ügy.
[210] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., I., pag. 294.
[211] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., IV., pag. 481.
[212] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., I., pag. 41.
[213] Szávay 1896, 261.
[214] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., III., pag. 733.
[215] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., IV., pag. 305.
[216] Dominkovits 2003, 85. 1518. számú ügy.
[217] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., I., pag. 41.
[218] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., IV., pag. 325.
[219] GyEL Plébánia lt. Győr-Belváros, Ker. akv., IV., pag. 509.
[220] Morvai 2007, 171.
[221] Dominkovits 2011, 128. 420. számú ügy.
[222] GyEL GyKHhLt Felv. jk. vol. 12. pag. 91.
[223] Bedy 1941, 117.
[224] Szávay 1896, 262.
[225] Bedy 1941, 117.
[226] Bedy 1941, 117.
[227] Bedy 1941, 117.
[228] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.2. o. n.
[229] RFMTM Helytörténeti gyűjtemény, 56.13.2. o. n.
[230] Bedy 1941, 117.
[231] Szávay 1896, 267.
[232] Bedy 1941, 117.
[233] Morvai 2007, 69.
[234] Bedy 1941, 184.

Castellan Mihály (1628)

Spanyol származású. 1628-ban lett győri polgár.[235] Újvárosban, a Rábca partján, a káptalan által épített téglaégetőben Giovanni Forretivel együtt az első mesterek között jelent meg.[236]

Forno Laintner Péter (1666)

1666-ban lett győri polgár.[237]

Forreti, Antonio (1661–1668)

Olasz kőműves.[238] 1661-ben lett győri polgár.[239] 1665. június 6-án kezességet vállalt Feier Tamásért, aki a város polgára lett.[240] 1668. december 24-én született végrendelete szerint győri polgár. Testamentuma szerint testvéreire hagyta Itáliában négyezer forintot érő birtokát. Emellett pénzt hagyott a székesegyházra, valamint egyetlen lánygyermekére, Maria Rosára, illetve a győri Győzedelmes Mária Kongregációra. Továbbá 200 forinttal volt adósa egyik kőművestársának, a szintén olasz származású Giacomo Torrénak.[241] Unokaöccse Antonio Forreti.[242]

Forreti, Giovanni (?)

Újvárosban, a Rábca partján, a káptalan által épített téglaégetőben Castellan Mihállyal együtt az első mesterek között jelent meg.[243]

Forreti, Pietro (1649–1655)

Olasz kőműves.[244] A Stelvio mellől, a comói egyházmegyéből származott.[245] A győri németek Győzedelmes Mária Kongregációjának tagja.[246] 1649-ben céhmester volt. 1649-ben Koch Györgygyel, Tóthi Bertalannal, Sedendorffer Mártonnal együtt kérte a káptalantól a céh privilégiumlevelének megerősítését. 1655. december 26-án végrendelkezett. Pénzt hagyott a székesegyházra, a székeskáptalanra mint földesúrra és Győr városára, valamint a győri Győzedelmes Mária Kongregációra. Továbbá minden ingó és ingatlanvagyonát férfi unokatestvéreire hagyta. Unokaöccse Antonio Forreti. Végrendeleténél a tanúk között szerepel Bartolomeo Torre és Giacomo Torre.[247]

Gengiős Görgy (1647)

1647. június 16-án lett győri polgár, és a város szolgálatába lépett.[248]

Hoffer Sebestyén (1624–1631)

1624–31-ben polgár.[249]

Koch György (1649)

1649-ben Forreti Pietróval, Tóthi Bertalannal, Sedendorffer Mártonnal együtt kérte a káptalantól a céh privilégiumlevelének megerősítését.[250]

Kőműves (1659)

Pontos neve nem ismert. Bényi János nagyprépost 1659. október 27-i végrendelete szerint adósa volt 118 forinttal.[251]

Kőműves András (1668)

Előtte végrendelkezett 1668. december 24-én Antonio Forreti kőműves.[252]

Kőműves Antal (1659)

1659. május 22-én lett győri polgár.[253]

Kőműves Dávid (1627)

1627. július 3-án lett győri polgár.[254]

Kőműves Mátyás (1600)

1600. június 5-én lett győri polgár.[255]

Kont András (1698)

1698-ban győri polgár.[256]

Mayr, Jacobus (1695–1699)

Győri kőműves. Fia Mayr Jacobus, aki 1695 áprilisában Székesfehérváron házasodott meg, 1699-ben Palotán gróf Zichy István számára dolgozott, 1706 tavaszán a Szent István-székesegyház szentélyét renoválta.[257]

Milner Ferencz (1617)

1617-ben háza volt a városban.[258]

Olasz János (1602)

1602-ben lett győri polgár.[259]

Perger, Gregor (1618)

1618-ban lett győri polgár.[260]

Perger Gergely (1698)

1698-ban lett győri polgár.[261]

Perger György (1618)

1618-ban lett győri polgár.[262]

Rava, Giovanni Battista (1639)

1639-ben szerződést kötöttek vele a győri székesegyház felújítási munkálatainak elvégzésére.[263]

---

[235] Bedy 1941, 184.
[236] Pfannl 1932, 277.
[237] Bedy 1941, 184.
[238] Horváth 1997, 88.
[239] Minden bizonnyal azonos a Bedy Vince által azonosított Farsety Antallal.
[240] Morvai 2007, 82.
[241] Horváth 1997, 88.
[242] GyEL GyKHhLt Végr. köt. III. pag. 106.
[243] Pfannl 1932, 277.
[244] Forreti Pietro minden bizonnyal azonos Fareth Péterrel. Bedy 1941, 184.
[245] GyEL GyKHhLt Végr. köt. III. pag.105–106.
[246] Székely 2017, 351.
[247] GyEL GyKHhLt Végr. köt. III. pag.105–106.
[248] Morvai, 2007, 69.
[249] Bedy 1941, 184.
[250] Forreti Pietro minden bizonnyal azonos Fareth Péterrel. Bedy 1941, 184.
[251] Horváth 1997, 55–56.
[252] Horváth 1997, 88.
[253] Morvai 2007, 77.
[254] Morvai 2007, 47.
[255] Morvai 2007, 25.
[256] Morvai 2007, 172.
[257] Schoen 1931, 4.
[258] Szávay 1896, 269.
[259] Bedy 1941, 184.
[260] Morvai 2007, 172.
[261] Bedy 1941, 184.
[262] Morvai 2007, 168.
[263] Lévárdy 1970, 83–109.

Sedendorffer Márton (1649)

1649-ben Pietro Forretivel, Koch Györggyel, Tóthi Bertalannal együtt kérte a káptalantól a céh privilégiumlevelének megerősítését.[264]

Slachtner, Wolffangus (1612)

Német kőműves. 1612. március 13-án lett győri polgár.[265]

Torre, Bartolomeo (1630-as évek – 1658)

Az 1630-as években Stájerországból került Győrbe. A győri főkapitányság építési irodájának prefektusa, vezette és irányította Győr és a hozzá tartozó végvári kerület várainak építését. 1637-ben megbízást kapott a jezsuita templom építésére.[266] 1646-ban a jezsuiták telkén lévő házban lakott.[267] 1652. december 5-én Horváth János, a győri kollégium rektora őt és fiát, Giacomót bízta meg a rendház első emeletének felépítésével.[268] 1655. szeptember 29-én Tischinger János rektortól megbízást kapott a nyugati szárny második emeletének felépítésére.[269] 1658. augusztus 23-án már halott. Ezután fia, Giacomo vette át a munkát 1662-ben.[270] 1653–54-ben az 1652-ben leégett pannonhalmi kolostor újjáépítésén dolgozott.[271] Pietro Forreti 1655. december 26-án kelt végrendeleténél tanú.[272]

Torre, Francesco (1653–1669)

1653-ban Prágában tűnt fel, 1655-ben a comotai jezsuiták Szent Ignác-temploma, 1669-ben a prágai Czernín-palota mesterei között találjuk.[273] Apja, Giacomo Torre 1668 előtt bekövetkezett halála után folytatta a jezsuita kolostor építését.[274] 1675-ben a győri jezsuiták iskolájának kőművesmesterei között szerepel, majd visszatért Prágába és 1687-ben ott halt meg.[275]

Torre, Giacomo (1652–1668)

Bartolomeo Torre fia.[276] 1652. december 5-én Horváth János, a győri kollégium rektora őt és fiát, Giacomót bízza meg a rendház első emeletének felépítésével.[277] 1655. szeptember 29-én Tischinger János rektor megbízást ad a nyugati szárny második emeletének felépítésére.[278] Miután apja 1658. augusztus 23-án már halott, ő vette át a munkát 1662-ben.[279] 1662-ben megbízást kap, hogy a rendház piactéri oldalán egy újabb emeletet építsen.[280] Majd miután 1668 előtt ő is elhalálozott, az építkezést először Christian Fornleiter folytatta, majd Francesco Torre fia, Gaicomo Torre.[281] Antonio Forreti 1668. december 24-én kelt végrendeletéből kiderül, hogy Forreti 200 forinttal volt adósa.[282] Pietro Forreti 1655. december 26-án kelt végrendeleténél az egyik tanú.[283]

Tóthi Bertalan (1649)

1649-ben Pietro Forretivel, Koch Györggyel, Sedendorffer Mártonnal együtt kérte a káptalantól a céh privilégiumlevelének megerősítését.[284]

Tubicz, Wolfgangus (1607)

1607. július 7-én lett győri polgár.[285]

Vica, Simon (1603)

Olasz származású. 1603. július 10-én lett győri polgár.[286]

Források

GyEL = Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára

GyKHhLt = A győri káptalan hiteleshelyi levéltára

Felv. jk. = Felvallási jegyzőkönyvek

Végr. köt. = Végrendeleti kötetek

GyKMLt = A győri káptalan magánlevéltára

Th = Theca

RFMTM = Römer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum

Irodalom

Batári Ferenc

1967 Asztaloslegények Győrött a XVII. században. Adatok Győr városasztalosművességének történetéhez. Arrabona 9, 93–125.

Bedy Vince

1941 Adalékok a győri ipar történetéhez. Győri Szemle 12/3–4, 108–119, 182–188.

1942 Adalékok a győri ipar történetéhez. Győri Szemle 13/1–4, 21–29.

Csik Tamás

2010 Révfalu Győrhöz csatolásának története és az egyesítés utóélete. Győri Tanulmányok 30, 73–84.

[264] Bedy 1941, 184. Forreti Pietro minden bizonnyal azonos Fareth Péterrel.
[265] Morvai 2007, 31.
[266] Kászonyi 1963, 229.
[267] Galavics 2017, 182.
[268] Kászonyi 1963, 229.
[269] Kászonyi 1963, 230.
[270] Kádár 2017, 106.
[271] Koppány 1933, 344.
[272] GyEL GyKHhLt Végr. köt. III. pag.105–106.
[273] Voit 2002, 84.
[274] Kádár 2017, 107.
[275] Voit 2002, 84.
[276] Kászonyi 1963, 229.
[277] Kászonyi 1963, 229.
[278] Kászonyi 1963, 230.
[279] Kádár 2017, 106.
[280] Kászonyi 1963, 229–231.
[281] Koppány 1993, 344.; Voit 1969, 192.; Voit 2002, 84.; Kászonyi 1963, 229–232. Kádár 2017, 107.
[282] Horváth 1997, 88.
[283] GyEL GyKHhLt Végr. köt. III. pag.105–106.
[284] Bedy 1941, 184. Forreti Pietro minden bizonnyal azonos Fareth Péterrel.
[285] Morvai 2007, 28.
[286] Morvai 2007, 27.

Csiszár Attila
1998 Egy kisalföldi kőművesközpont és céhes hagyományai. Ethnographia 109, 47–70.
Dominkovits Péter
2001 Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1600–1605. Városi Levéltári Füzetek 4. Győr.
2003 Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1612–1616. Városi Levéltári Füzetek 6. Győr.
2008 Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái V. 1622–1626. Városi Levéltári Füzetek 11. Győr.
2011 Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái VII. 1631–1636. Városi Levéltári Füzetek 13. Győr.
Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt (szerk.)
2020 A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár 1. 1630–1773. Budapest.
Galavics Géza
2017 A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép. In: Fazekas I. – Kádár Zs. – Kökényesi Zs. (szerk.): Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Győr, 171–239.
Gecsényi Lajos
1997 Vázlat Győr XVI–XVII. századi történetéről. Városi Levéltári Füzetek (Győr), 1, 35–47.
2008a Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás, Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 91–114.
2008b Győr erődváros kiépítése a 16. század második felében. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás, Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 445–452.
Grotte András
2002–2003 Győri ötvösség 1800–1872. Győr. (Győri művészettörténet 3.)
Gulya István
2005 A kőműves- és kőfaragó-mesterség Északkelet-Magyarországon a 16-19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44, 127–153.
†Házi Jenő – Nemes Gábor
2025 A győri székeskáptalan középkori számadáskönyve (1495–1528). A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Győr. (Források, feldolgozások 30.)
Horváth József
1997 Győri végrendeletek a 17. századból III. 1655–1699. Győr.
2017a Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században. Győr.
2017b Végrendeleti adományok a győri jezsuiták és más egyházi testületek javára a 17. században. In: Fazekas I. – Kádár Zs. – Kökényesi Zs. (szerk.): Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Győr, 273–305.
2011 Végrendeleti adalékok a 17. századi győri vallásos társulatok (kongregációk) történetéhez. Alba Regia 40, 145–154.
Horváth Richárd – Nemes Gábor – Vajk Ádám
2019 Győr város polgárai a középkorban 13. sz.–1526. Adattár. Győri Tanulmányok 40. 153–196.
Kádár Zsófia
2017 A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században, 1626–1671. In: Fazekas I. – Kádár Zs. – Kökényesi Zs. (szerk.): Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Győr, 87–131.
Kászonyi Andrásné
1963 Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere. Arrabona 5, 229–234.
Koppány Tibor
1993 Carlo della Torre, a Batthyányak 17. századi építésze. In: Lővei P. (szerk.): Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem 4, 339–354.
Levárdy Ferenc
1970 A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése. Arrabona 12, 83–109.
Lővei Pál
2021 Győri adatok 18. századi építő- és kőművesmesterekről. In: Gulyás B. – Mikó Á. – Ugry, B. (szerk.): Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére I–II. Budapest, 89–100.
Morvai Gyula
2007 Győri Polgárkönyv. Mezővárosi időszak, I. 1600–1743. Városi Levéltári Füzetek (Győr) 10.
N. Mészáros Júlia
1998 Győri ötvösség 1523–1700. Győri művészettörténet 1. Győr.
2001 Győri ötvösség 1700–1800. Győri művészettörténet 2. Győr.
Nemes Gábor
2011 A győri káptalani magánlevéltár törzsanyagának regesztái (1527–1600). Szerk: Nemes Gábor. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Győr. (Segédletek 5.)

Nemesné Matus Zsanett
2010 „…remekdarabjaikat bötsülettel elkészítvén…”. A céhek tárgyi emlékei a Xántus János Múzeumban. Győr.
2016 A győri magyar csiszár-, szíj-, nyereg- és lakatgyártó céh a 17. században. In: Arató Gy. – Nemes G. – Vajk Á. (szerk.): Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Győr, 651–691.
2017 A győri egyesült szíjgyártó céh kapcsolatai Komárommal. Adalékok az észak-dunántúli céhek történetéhez. In: Paluga, L. – Répásová, K. (upr.): Remeslá a Živnosti v dejinách miest. Komárno, 71–86.
2021 Győr kézművesipara a kezdetektől 1872-ig. In: Honvári J. (szerk.): Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig. Győr, 9–26.
Oross András
2020 Egy hagyományos üzlet. A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében. Történelmi Szemle 62/4, 565–575.
Pálffy Géza
1997 Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle, 1997/2, 257–288.
1999 A császárváros védelmében. A győri (fő) kapitányság története 1526–1598. Győr.
Pfannl Jenő
1932 A győri vár és téglái. Győri Szemle 3/10, 276–293.
Schoen Arnold
1931 Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. Székesfehérvári Szemle 1/10–12, 3–6.
Szávay Gyula
1896 Győr monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr.
Székely Zoltán
2017 A győri németek Győzedelmes Mária-kongregációja és annak albuma. In: Fazekas I. – Kádár Zs. – Kökényesi Zs. (szerk.): Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Győr, 355–363.
Tuza Csilla
2013 Céhszabályozási kísérletek, céhes viszonyok III. Károly uralkodásának idején. Levéltári Közlemények 83, 131–176.
Villányi Szaniszló
1882 Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr.
Voit Pál
1969 Martin Wittwer, a győri karmelita templom építésze. Adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz. In: Magyar műemlékvédelem 1963–1966. Akadémiai Kiadó, Budapest, 187–225. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 4.)
2002 A barokk templomépítészet eszméi és stílusai. In: Magyar műemlékvédelem 1991–2001. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–104. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 11.)

Construction Trades in 17th-Century Győr

This study examines the guilds of joiners in Győr—who shared a joint guild with gunsmiths—as well as carpenters, masons, and stonemasons. Using a prosopographic approach, I aimed to identify the members of these guilds in the 17th century. From the sources, I was able to identify a total of 72 joiners, 11 gunsmiths, 30 carpenters, and 31 masons and stonemasons. The evidence suggests that the joiners mainly came from German-speaking regions. However, there are many more Hungarians among the carpenters, masons and stonemasons, although there were also masters of Italian and Spanish origin among them.

Figure captions

Fig. 1. Masons at the Saint Stephen’s Day procession of 1936 in Győr. Rómer Flóris Museum of Art and History, Local History Photo Collection, inv. no. 5638. Author unknown.

Fig. 2. Masons at the Saint Stephen’s Day procession of 1936 in Győr. Rómer Flóris Museum of Art and History, Local History Photo Collection, inv. no. 5640. Author unknown.

Fig. 3. 300th anniversary of the masons of Győr in 1937. Rómer Flóris Museum of Art and History, Local History Photo Collection, inv. no. 5644. Author unknown.

Az iskolarendszerű építészeti szakképzés (mérnökképzés) kezdetei Magyarországon a 18–19. században

Tuza Csilla
Magyar Nemzeti Levéltár

Absztrakt: A tudományos és ipari fejlődés a 18. század végére felébresztette az igényt az önálló természettudományos és műszaki képzés elindítására. Az addig céhes kereteken belül zajlott szakképzést az iskolákba helyezték át. A helytartótanács 1781-ben kidolgozott egy tervezetet a mérnökképzés megindítására. Eleinte a mérnököknek bölcsészeti tantárgyakat is kellett hallgatniuk, csak fokozatosan, évtizedek alatt került előtérbe a fizika, matematika stb. oktatása. Az 1832–36-os országgyűlésen határoztak egy „műegyetemi intézet" felállításáról. Ezt követően még számos probléma felmerült: nem voltak megfelelő tankönyvek, alkalmas épületek, elegendő tanár. Az 1850-es években fokozatosan kiépült a modern műszaki oktatás, majd 1856-ban a József Polytechnicum modern mérnökképző intézményeként nyithatta meg kapuit. A polytechnicum 1872-re igazi, külföldön is elismert műszaki egyetemmé fejlődött.
Kulcsszavak: mérnökképzés, ipartanoda, József Polytechnicum, műszaki oktatás, építész

A mesterség megtanulása, a szakképzés egyidős a kézműiparral. A kézművesek apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre adták át a tudást, az újabb nemzedék finomított, javított, újított a technológián. A szakképzés tehát a műhelyekben, majd később a céheken belül folyt.[1] Jelen tanulmány az iskolarendszerű képzés beindításával foglalkozik, vagyis azzal az időszakkal, amikor a szakképzés kilép a céhből, és az állam veszi kézbe a szakoktatást.

A 18. század közepére a természettudományok fejlődése, a természet jelenségei kutatásának eredményeként egyre gyakrabban kerültek be a közoktatásba a természettudományok, elsősorban a matematika. A kor igényeire, a tudományos fejlődésre a felvilágosult abszolutizmus válasza az oktatás megreformálása volt. Korábban szervezett, állami szintű természettudományos, illetve műszaki oktatás nem volt, a században azonban egymás után jelentek meg az oktatásban a matematika, fizika, és az új tudományág, a kémia tantárgyai, ezekkel összefüggésben pedig igény nyílt ezen tárgyak gyakorlati oktatására is.

Értelemszerűen sor került arra, hogy az addig céhes kereteken belül zajlott szakképzést az iskolákba helyezzék át, már csak azért is, mert ott egyrészt magasabb szintű képzést valósíthattak meg, másrészt szélesebb tömegeket is bevonhattak a képzésbe. Korábban a céheken belül egy-egy mester két, vagy esetenként három inast oktathatott,[2] az iskolában ennél jóval több tanuló egyidejű oktatására nyílt lehetőség. Az állami szintű szakképzés megindulása egyben azt is jelzi, hogy a szakiskolákban végzett tanulók el tudtak helyezkedni, számukra az állam munkát tudott adni, vagyis megnyílt az út a céhen kívüli iparfejlődés előtt.[3]

A szakképzés beindítása csak egy része volt az egész országra kiterjedő oktatási reformnak.[4] A Ratio Educationis az alsó- és középfokú oktatásban is nagyobb hangsúlyt helyezett a természettudományok oktatására: a matematika és fizika oktatása főleg a gyakorlati hasznosítást tekintette előnyösnek, de a gazdasági és honismereti tantárgyak is bekerültek a tantervbe. A nagyobb településeken a matematika oktatása mellett a mértan és a rajz is kötelező tantárgy lett, elsősorban a kézműiparban dolgozók igényeit figyelembe véve.

Magyarországon az államilag szervezett felsőfokú műszaki oktatás előzményének tekinthetjük 1735-ben a selmecbányai akadémiát, amely bányamérnököket képzett, és Európában az első, hosszú ideig egyetlen ilyen intézmény volt. Építészeti stúdiumokat azonban nagyon sokáig csak külföldön lehetett folytatni. Az 1746-ban nyílt bécsi Theresianumot, majd az 1763-ban alapított váci Theresianumot említhetjük még előzményként, ahol polgári építészetet

[1] A céhen belüli képzésre, az inasok és legények helyzetére a teljesség igénye nélkül lásd: Szádeczky 1913; Tuza 2018. vonatkozó fejezetei, Tuza 2019., legújabban erős hiányosságokkal Sanda 2022.

[2] Sok panasz érkezett a mesterekre, mert nem oktatták rendesen az inasokat, például házimunkára fogták őket tanulás helyett, vagy a tanulóidő elteltével nem szabadították fel őket. (Erre nézve lásd Tuza 2018.)

[3] Ehhez a folyamathoz részletesebben lásd: Dóka 1979.

[4] Mária Terézia oktatási reformját már részletesen feldolgozták, és jelen tanulmánynak nem célja, hogy a Ratio Educationist elemezze. A témában a legjobb tanulmány mindmáig: Kosáry 1977.

is oktattak, de ez igen marginálisan hatott a magyar építészeti képzés fejlődésére. Elsősorban ugyanis nemeseket oktattak itt, és mivel az iskola a jezsuita rend kezében volt, a rend feloszlatása után Vácon meg is szűnt a képzés.

A helytartótanács mellett 1773-ban felállított oktatásügyi bizottság, amelynek elsődleges feladata a magyar oktatásügy általános megreformálása volt, tagjai között tudhatta többek között Makó Pál fizikust és matematikust, a budai egyetem bölcsészeti karának igazgatóját, aki tevékeny részt vállalt abban, hogy a Budára költöztetett nagyszombati egyetemen elindulhasson a természettudományos oktatás. A Ratio Educationis hatályba lépése után helytartótanácsi rendelet alapján, 1786-tól a fizikatanárok matematikát és fizikát oktattak vasárnaponként a kézműveseknek, és ez a gyakorlat 1848-ig tartott, ráadásul 1815-től kötelező is volt.

Makó Pál már a matematika és fizika tantárgyak oktatásának bevezetésekor felhívta rá a figyelmet, hogy ezeknek a tantárgyaknak az oktatásához szükséges gyakorlati képzés is, amelyhez mechanikai, fizikai, természetrajzi stb. szertárak, felszerelések is kelleni fognak.[5]

1781-ben a helytartótanács uralkodói utasításra és Makó Pál sürgetésére tervezetet dolgozott ki a mérnökképzés egyetemi szintű beindítására. Végül 1782. augusztus 30-án II. József utasítására felállították a bölcsészettudományi kar keretein belül az Institutum Geometrico-Hydrotechnicumot,[6] amely iskola célja, hogy okleveles mérnököket képezzen. II. József utasítására attól kezdve a vármegyék csak olyan mérnököket alkalmazhattak, akik ebben az intézményben oklevelet szereztek. Az iskola célja ebben a szakaszban azonban elsősorban az volt, hogy képzett földmérőket és vízépítőket adjon az országnak, ez meglátszik például azon is, hogy a matematikaoktatás szinte csak a trigonometriára korlátozódott, amely a földméréshez elengedhetetlen. Habár oktattak polgári építészetet és gazdasági épületek tervezését is, de az építészet csak a mellékes tárgyak közé tartozott. Mivel elsősorban csatornaépítésre, mocsarak lecsapolására, hidak, utak, épületek építésére kellettek mérnökök, az Institutum Geometricumban oktatott tantárgyak is ehhez az igényhez igazodtak.

Az oktatás elindulásakor az intézet mostohagyereknek számított a bölcsészeti karon. Már eleve az egyetem alkalmazásában álló tanárok oktattak itt, a meglévő eszközöket, szertárakat, felszereléseket használva, és pénzt, újabb felszerelést, lehetőséget új tanárok felvételére az intézet nem kapott.

Az elsősorban földmérő és vízépítő mérnöki képzést hangsúlyozták a felvételi tantárgyak is: aritmetika, egyenletek, földrajzi ismeretek, a mechanika és a hidrotechnika alapjai, elemi geometria, trigonometria, a polgári építészet alapjai, gazdasági épületek tervezése, a mezőgazdaság alapjai.

Az első 15 fős évfolyamból kikerült mérnökök 1786-ban kaptak oklevelet, ők elsősorban földméréssel és vízépítéssel foglalkoztak, de építész nem volt közöttük. Az Institutum volt az első olyan intézmény a világon, amely már modern értelemben vett mérnököket bocsátott útjára, és az esemény jelentőségét mutatja, hogy még a *Merkur von Ungarn* is közölte a végzettek nevét és minősítését.[7]

1785-től már oktattak matematikát, geometriát, aritmetikát, földrajzot, mezőgazdaságtant, fizikát, mechanikát – mindez szükséges volt az építészet oktatásához, de elsősorban még mindig a mezőgazdasági épületek tervezését helyezték előtérbe. A földmérés oktatásához ezen felül felhasználták a térképrajzolás, az égboltismeret és a földmérés tantárgyakat is.

A 19. század első felében Európa-szerte megnőtt az igény a műszaki szakemberek képzése iránt, és Magyarországon is egyre többen jelentkeztek mérnökképzésre. Az Institutum Geometricum mellett azonban az egyetemen oktatott matematika és fizika tantárgyak nem a műszaki képzést szolgálták, ezeket csak a bölcsészeti tudományok mellett, önkéntes alapon lehetett választani. Ráadásul egyre inkább problémát jelentett az is, hogy az oktatás nyelve német volt. Valahányszor a tanárok ezt felpanaszolták, a helytartótanács válasza az volt: a kézművesek többsége úgyis német, és az egyetemre jelentkezők mindenképpen tudnak németül.

Ami az építészetet illeti, az alapokat még mindig a céhes képzés adta, a kőműves és kőfaragó céheken belül az inasévek alatt sajátították el a tanulók a szakma csínját-bínját. A felszabadítás után az immár legénnyé vált egykori inas vándorlásra indult, és ez alatt a 3 év alatt általában külföldön, főként Németországban és Bécsben valamilyen műszaki főiskolán tökéletesítette a tudását.

Uralkodói rendeletre azonban 1777-től lehetőséget biztosítottak arra, hogy a fizikatanárok a vasárnapi iskolában oktassák a kézművestanulókat: matematika, fizika alapjai, rajz, gyakorlati geometria szerepelt a kínálatban. 1815-től pedig mechanikát is tanítottak, de az oktatás nyelve még mindig a német volt. Szintén 1815-től az építészettel, építőmesterségekkel kapcsolatos céhek inasainak már nem önkéntesen, hanem kötelezően egy éven át ebben az úgynevezett vasárnapi iskolában kellett tanulniuk, ahol már az Institutum tanárai oktatták a rajzot és a fizikát.[8]

[5] Az egyetemen meginduló természettudományos oktatás, az itt létrejött Institutum Geometricum megszervezéséhez, a tanári karhoz stb. lásd: Szögi 1980.

[6] Az Institutum Geometrico-Hydrometricum történetéhez lásd: Fodor 1954.

[7] Kovachich 1786.

[8] Ehhez adalék: Zelovich 1922.

Az 1830-as évekre egyre nagyobb lett az igény, hogy egy technikai főiskolát állítsanak fel, amely függetlenül a bölcsészeti kartól, önálló intézményként működne. Eddigre már megnőtt a mérnökképzésre jelentkezők létszáma, így ez is indokolttá tette volna az önálló iskolát. Ráadásul ekkor még végzettség és szakértelem tekintetében nem volt különbség a mérnökök és a céhes kézművesek között. Az építészettel kapcsolatos szakmák (kőműves, kőfaragó, ács, asztalos stb.) alapképzése még mindig a céheken belül folyt. A céhek működésének kereteit az 1813-as céhrendelet szabályozta, ez tartalmazott a képzésre vonatkozó szabályokat is.[9]

1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia két osztállyal kezdte meg a működését: a bölcsészeti tudományok mellett a másik osztálya a Matematikai és természettudományi osztály volt. Ezzel elismerték a természettudományok oktatásának és kutatásának szükségességét, és az ezirányú képzés fontosságát is. Ugyanakkor a Tudományos Gyűjtemény hivatalos panaszt nyújtott be a helytartótanácshoz, hogy az építészeti és gépészeti képzés elmaradott, az egyetemen nincs önálló építészeti képzés, nincsenek korszerű tankönyvek, felszerelés, szertár.[10]

Végül a műszaki főiskola felállításának kérdése az 1832/36-os országgyűlésen is szóba került, ahol Lónyay Gábor javaslata egy „műegyetemi intézet" felállításáról szólt. A törvényjavaslatban kérték az uralkodót, hogy állítson fel egy bizottságot, amely dönt az intézet helyéről, szervezetéről, költségvetéséről. A polytechnicumban fizikát, matematikát, geometriát, kémiát, építészetet, hidraulikát, rajzot, mechanikát és fortificatiót oktatnának, Buda város pedig azt is felajánlotta, hogy helyet ad egy ilyen intézménynek.[11] Végül az uralkodó ellenállása miatt a terv ekkor még nem került megvalósításra. A kérdést viszont már nem lehetett lesöpörni az asztalról, egyre sürgetőbbé vált a mérnök-szakemberek képzése.

1841-ben egy alapos tanulmány jelent meg nyomtatásban Vállas Antal matematikus, tanár, lapszerkesztő tollából *Egy felállítandó magyar központi műegyetemről* címmel. Ebben hosszan taglalta, hogy a céhes kézművesek: kőművesek, kőfaragók, ácsok, asztalosok technikailag nem elég képzettek, ezért nem is mernek nagyobb vállalkozásokba fogni, mint amit a műhelyük méretéből kifolyólag képesek elvállalni. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a céhes mestereknek nagyobb építési vállalkozáshoz tőkéjük sem állt rendelkezésre.

Vállas megjegyzi, hogy Magyarországon a mérnök elsősorban földmérőt jelent, alig van olyan, aki építészetre vagy gépekre szakosodna.[12] Ennek oka, hogy nincs elsőrendű matematika-, fizikaoktatás, nincsenek tankönyvek, és ami van, az is németül, illetve az oktatás is főleg németül folyik. Példaként említi a bécsi iparképzőt, ahol gyakorlati oktatás folyik, és a gyakorlatban, azaz a kivitelezésben résztvevő iparosok, gyárosok, vállalkozók bevonásával zajlik az oktatás. A másik probléma Vállas szerint az, hogy az oktatás nyelve még mindig a német.[13]

A tankönyvek hiányának problémája még sokáig fennállt. A József Polytechnicum 1856-ban történt felállításáig mindössze hat olyan tankönyv állt rendelkezésre, amelyet Magyarországon adtak ki, és építészettel foglalkozott. Habár az első építészeti tankönyv Rausch Ferenc egyetemi oktató, fizikus, mérnök tollából már 1799-ben megjelent, az csak a gazdasági épületekkel foglalkozott, három fő témaköre: a gazdasági épületek építőanyagának fajtái, a gazdasági épületek berendezései, pl. kemence, füstölő, illetve hogyan kell elkészíteni az építkezés költségvetését.

Az 1840-es évekre már az építész, mint kivitelező, és az építész, mint tervező egyre inkább kettévált, két különböző szakma lett. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott az 1848 előtt a helytartótanács keretein belül működő Országos Építészeti Igazgatóság, majd 1849-től a helytartósági osztályok mellett működő Építészeti Igazgatóságok. Az Igazgatóság létrejöttekor három nagy csoportba sorolta az építészeti feladatokat: vízépítészet, középítészet, földmérés. 1867-ig az építészeti igazgatóság ebben a felállásban működött, de munkájuk elsősorban a tervezést jelenti. A kivitelezésben még mindig a céhes kézművesek játszottak vezető szerepet. Ez is mutatja, hogy egyre nagyobb szükség volt az építészek felsőfokú képzésére, létszámuk emelésére.[14]

Az 1843/44-es országgyűlésen a rendek már sikeresen keresztülvitték egy műszaki iskola felállítását, igaz, nem főiskolaként, hanem ipartanodaként, 1844-től József Ipartanoda néven. Az iskola ténylegesen 1846. november 1-jén nyitotta meg kapuit, első igazgatója Karácsony Mihály volt. Ekkor az igazgató mellett négy tanszékvezetőt neveztek ki: Arnstein Józsefet (mennyiség- és erőtan), Mihálka

[9] Erről lásd: Sisa 2013.

[10] Az első, mérnököknek szóló tankönyvet Rausch Ferenc matematikus állította össze 1799-ben, de ez a gazdasági épületekre koncentrált, ennek megfelelően részletezve a gazdasági épületek fajtáit, és az ilyen jellegű építkezések költségvetését (Fodor 1954.).

[11] Erről, és a későbbi időszakról lásd: Szentkirályi 2022. https://www.epitesz.bme.hu/files/epk_Pages_file/karunkrol_20131022.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 11. 30.)

[12] Vállas 1841, 12.

[13] Vállas 1841. Vállas Antal az 1850-es években nagyon sok matematikai tankönyvet megjelentetett, amelyek a későbbi években a József Műegyetem magyar nyelvű oktatásában is tankönyvként szolgáltak.

[14] Az építészeti igazgatóság(ok) történetére lásd: Ember 1942–1945. Sajnos, mint azt ő is írja tanulmányában, a helytartótanács iratanyagában ma már csak a vízépítészeti iratok találhatók meg. Így erre a korszakra csak közvetett, más forrásokból származó adataink vannak.

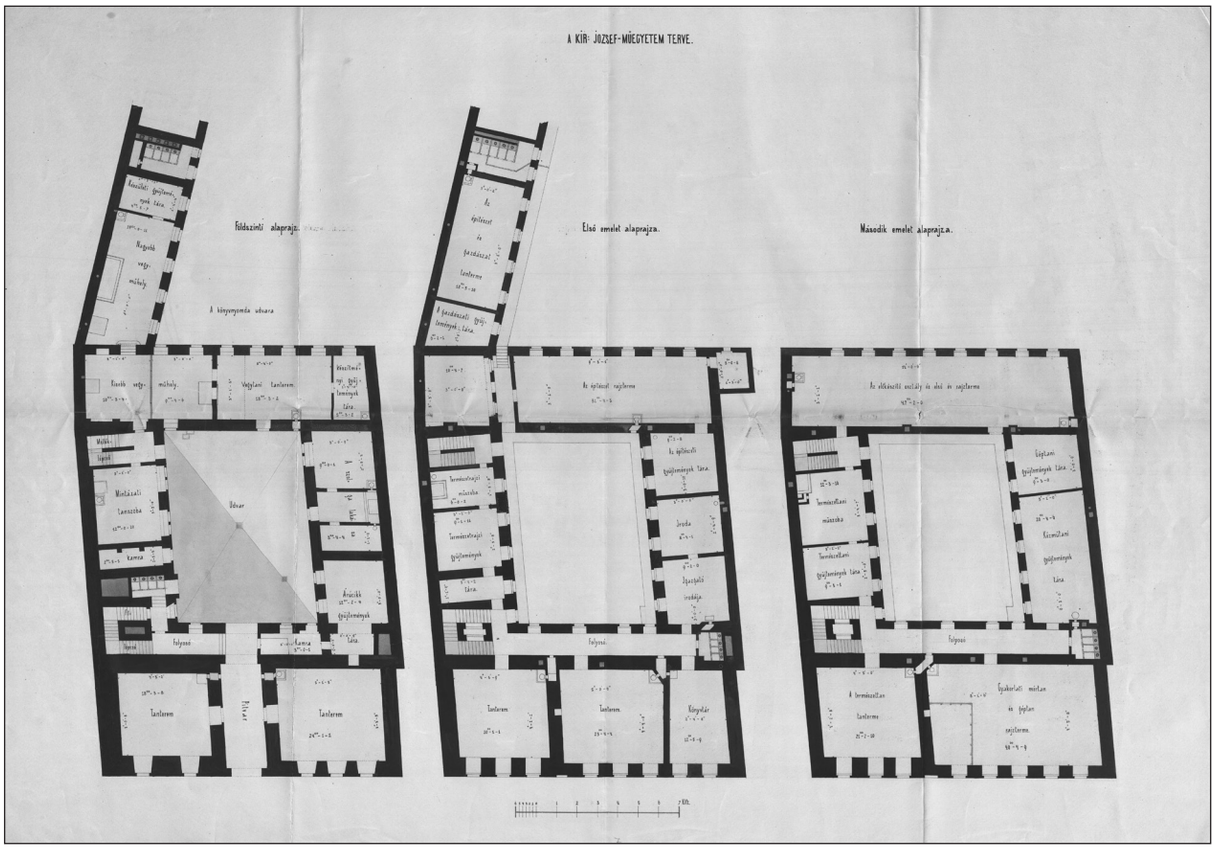

1. kép: Részlet a József Polytechnikum tervrajzából. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Abszolutizmuskori Levéltár – Magyar Királyi Helytartótanács – Közoktatásügyi (VII.) kútfő (D 220) – 13. tétel 1863:1631.

Antalt (természetrajz és kereskedelem), Mayer Frigyest (német nyelv, iparrendtartás, kereskedelmi jog) és Jubál Károlyt (rajztan, geometria).[15] Fenntartását a Tanulmányi Alap biztosította,[16] három osztállyal indult: gazdászati, műtani és kereskedelmi osztálya volt, viszont nem kapott saját könyvtárat, nem voltak gyűjteményei, csak kevés felszerelése, és az oktatás nyelve a német volt. Itt kell megjegyezni, hogy Karácsony Mihály már a kezdetektől fogva szorgalmazta a magyar oktatási nyelv bevezetését.[17] Mivel Bécsben már működött egy hasonló intézmény Összműintézet néven, az uralkodó úgy döntött, ennek igazgatóját, Johann Prechtlt Magyarországra küldi, hogy segítsen az Ipartanoda beindításában, megszervezésében, és mérje fel, mire lenne még szüksége az iskolának.[18] Karácsony Mihály a kinevezett tanárokkal és Johann Prechtllel közösen kidolgozta az Ipartanoda szabályzatát, amely 1846. november 1-jén, az iskola megnyitásával egy időben lépett hatályba. A tanoda célja Karácsony megfogalmazásában: „Ugy hiszem, mint egy is az Ipartanoda növendékei között, ki nem azon szándékból lépett volna be ezen tanintézetbe, mikép minden igyekezetét arra fogja fordítani, hogy olly esmereteket szerezhessen magának, mellyek őt … értelmes, s ennél fogva szerencsés emberré, hasznos polgárrá tegyék, s ennél fogva hiszem azt is, hogy a József Ipartanodának tanítványai a legnagyobb készséggel, s szorgalommal fogják teljesíteni tanítványi kötelezettségeiket, de követelem is egyszersmint, hogy teljesítsék."[19] A betartandó szabályok pedig a következők:

1. Vallásos erkölcsösség, istenfélő magatartás.
2. Elöljárók iránti tisztelet.
3. Az előadások alatti csendes, illendő viselkedés.
4. Az előadások látogatása.
5. A tanoda felszerelésének, bútorzatának, gyűjteményeinek megóvása, védelme.
6. Illendő, kedves viselkedés a többi emberrel szemben, mind az iskolán belül, mind azon kívül.

Az iskola már fennállása kezdetén is helyhiánnyal küszködött. Karácsony Mihály azt kérte a helytartótanácstól, hogy a füvészkertet szüntessék meg, és azon a telken építsenek fel egy új épületet, mivel

[15] BMEL VIII.1. 1846:1. és 1846:10.

[16] Karácsony igazgató nem szerette volna, ha vallási problémák miatt nem lenne biztosított az Alap támogatása, így azt javasolta, egyeztessenek a helvét és ágostai hitvallású tankerületi igazgatókkal és a felvett tanárokkal is. BMEL VIII.1. 1846:6.

[17] BMEL VIII.1. 1846:138.

[18] BMEL VIII.1. 1846:2.

[19] BMEL VIII.1. 1846:48.

„ezen eredetileg rossz anyagból rakott épületnek főfalai, boltozatai nem szilárdak".[20]

A szabadságharc idején az Ipartanoda tanárai hősiesen küzdöttek a tanítás rendes mederben tartásáért, a tanulóknak a forradalomtól való elszigeteléséért. Karácsony igazgató a szabadságharc leverése után, 1850 elején írt jelentésében részletesen beszámol róla, mi és hogyan történt a forradalmi időkben.[21] A forradalom kitörésekor mindent megtett – írja –, hogy a hallgatókat távol tartsa az eseményektől. Sikerült megakadályoznia a hallgatók által megrendezett bankett megtartását. Folytatták az előadásokat, annak ellenére, hogy az utcáról bekiabálásokkal zavarták őket. Erre Karácsony Mihály bezárta az iskolába a diákokat. A diákok száma ekkor 50 volt. A hallgatók március 18-án már követelték, hogy az utcára vonulhassanak, de Karácsony nem engedte ki őket, és három nap múlva sikerült rendben folytatni az oktatást. 1849 májusában a magyar hatóságok felszólították az Ipartanodát, hogy a gyűjteményét nagyobb védelem céljából vigye át a Nemzeti Múzeumba,[22] de Karácsony arról nem ír, hogy ez megtörtént-e. A jelentés szerint a diákok közül senki sem vett részt a forradalomban és a harcokban.

1849-ben, az új tanév kezdetekor Karácsony Mihály amiatt panaszkodott, hogy az épület kicsi, nincs elég tantermük, közelebb kellene költözniük a Lipót- és a Terézvároshoz, mert az iparűző réteg főleg ott lakik. Szükségük lenne bútorokra, tanárokra, tanársegédekre, szemléltetőeszközökre, tankönyvekre.[23] Ráadásul a Disziplinar-Comitee, amely a közalkalmazottak forradalom alatt tanúsított magatartását vizsgálta, három tanárt: Arnstein Józsefet, Lővy Józsefet és Jubál Károlyt felmentett a tanítás alól.[24]

Annál is nagyobb szükség volt szakképzett tanárokra, mivel egyetlen tanárnak sokfélét kellett tanítania, szerteágazóan, és inkább arra lett volna szükség, hogy a tanárok szakosodjanak egy-egy tantárgyra, hogy sokkal mélyebb ismereteket tudjanak átadni. Túl sok volt az egy év alatt leadandó tananyag is, és a diákok nem tudták azt elsajátítani. A diákoknak is szakosodniuk kellett volna érdeklődésük és képességeik szerint. A nyelvoktatás pedig állandóan veszélyben volt, mivel a nyelvtanárok fizetését a tanulók adták össze, nem pedig állandó, állami fizetésért dolgoztak; ezen változtatni kellett.[25]

Karácsony Mihály 1850-ben javaslatot tett Karl Geringer helytartónak a József Ipartanoda és az Institutum Geometricum egyesítésére, és az új iskola szervezeti felépítésére.[26] Tervezetében azt írta, a jelenlegi tantárgyak: elemi matematika, algebra, magyar és német nyelv, üzleti ismeretek, természetismeret, földrajz, könyvelés, váltójog, geometria, mechanika, gazdasági épületek építészete, vízépítészet, kémiai alapismeretek, technológia, mezőgazdasági alapismeretek nem alkalmasak és messze nem elegendőek arra, hogy modern, korszerű mérnököket képezzenek. Ráadásul az épület sem volt megfelelő, kevés a tanterem, a szertárak elégtelen és rossz felszereléssel bírtak, az oktatás nyelve német, és nem voltak megfelelő, magyar nyelvű tankönyvek sem (német nyelvűek sem nagyon).[27] Igaz, hogy az iparosodott réteg német származású volt, vagy tudott németül, de a magyar nyelvű oktatás mindenképpen előnyösebb és kívánatosabb, és szélesebb tömegeket kapcsolhatna be az oktatásba. A megoldást abban látta, ha a képzés idejét öt évre emelnék. A kétéves előkészítő képzés során a különböző iskolákban (reáliskola, gimnázium, céhes képzés, vasárnapi iskola) tanult diákok tudását egységesítik, a hiányokat pótolják. Két év alatt a diákok tanulnának vallástant, magyar és német nyelvet, matematikai alapokat, állat- és növénytant, Magyarország földrajzát, rajzot, szépírást, geometriát, ásványtant. A kétéves előképző után egy 3 éves szakképzés következne, ahol gyakorlati geometriát, mechanikát (praktikus gépészeti ismereteket), építészetet, fizikát, rajzot, és kémiai alapismereteket oktatnának. A tanárok fizetését emelni kellene, ezzel lehetne képzettebb és elhivatottabb tanárokat odacsalogatni.[28]

Karácsony Mihály a problémák forrásaként más tényezőket is megnevezett, ezek „Az ország anyagi és szellemi renyhesége, a példamutatás hiánya és az anyagi források szegény volta, avagy a politikai szándék".[29]

1850. szeptember 29-én Ferenc József végül engedélyezte a pesti egyetemen működő Institutum Geometricum és a pesti Ipartanoda egyesítését, mindazonáltal csak „egy Pesten kívül felállítandó technikai intézetben".[30] Ekkor a tantárgyak között még mindig szerepeltek olyanok, amelyek nem tartoztak szorosan a műszaki oktatáshoz, például föld-

[20] BMEL VIII.1. 1847/48:73.
[21] BMEL VIII.1. 1849/50:55.
[22] BMEL VIII.1. 1849:27.
[23] MNL OL D 25 F. 12. P. 4., F 12. P. 6-7.
[24] BMEL VIII.1. 1849/50:178.
[25] BMEL VIII.1. 1849:24. és 1849/50:31. Az iskolának ekkor az igazgatóval együtt 16 tanára volt, ezen kívül még egy olasz és egy francia nyelvtanára, de angol nyelvtanárt is szerettek volna.
[26] A tervezetet lásd: MNL OL D 91 48. tétel és 67. tétel., valamint BMEL VIII.1. 1849/50:44.
[27] Karácsony nemigen látta értelmét a német oktatási nyelv kötelezővé tételének, mivel a szakkifejezéseket, szerszámokat, munkafolyamatokat stb. a tanulóknak eddig is mindkét nyelven – németül és magyarul is – meg kellett tanulniuk. (Tiltakozása: BMEL VIII.1. 1849/50:34.)
[28] Az ötéves képzés részletezése: MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda.
[29] „…die materielle und geistige Ohnmacht des Landes, die Armuth an Vobildung und financiellen Quellen, oder politische Rücksichten…" MNL OL D 91. 67. tétel
[30] „…in einem außerhalb Pesth zu errichtenden technischen Institute". MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda 1850: 8224.

rajz, mezőgazdasági alapismeretek, könyvelés, de már megjelent az igény a fejlesztésre, és kidolgoztak olyan terveket, amelyek egy modern polytechnicum felé mutatnak. Geringer helytartó azt is javasolta Thun oktatási miniszternek, hogy a József Ipartanoda kapjon egy egyszeri 544 Ft-os juttatást, amelyből felszerelését kiegészítheti, illetve korszerűsítheti, ezután pedig évente 500 Ft-ot dologi kiadásokra. Szorgalmazta továbbá, hogy alkalmazzanak a felszerelések rendben tartására egy laboránst évi 240 Ft-os fizetéssel és 50 Ft lakhatási hozzájárulással.[31]

A tervek szerint a polytechnicumi képzés 3 éves lenne, matematikát, geometriát, mechanikát, építészetet és kémiát oktatnának. Fejleszteni kellene a felszerelést, bevonnák a gyakorlati képzést az oktatásba, a tanárok fizetését pedig megemelnék, ezzel akartak nagyobb létszámú tanerőt biztosítani. Mindez azt mutatja, hogy az igazgató által korábban beterjesztett tervet elfogadták, azt Geringer helytartó támogatta.

Karácsony Mihály a diákok számát legalább tízszeresre akarta emelni (azaz legalább ötszázra), mert szerinte ennyi mérnökre lett volna szükség, és ezek a mérnökök már nem elsősorban földmérők, hanem építészek, modern építőmérnökök lennének. Pártolta, hogy az oktatás és a tankönyvek nyelve a magyar legyen.

Sajnos az 1850-ben egyesített József Ipartanoda még nem adott oklevelet. Újabb lépés volt az intézmény fejlődésében, hogy Ferenc József 1854. január 30-án engedélyezte, hogy az iskola ismét visszaköltözzön Budára, a városfalakon belülre.[32] Az Ipartanoda átalakítása polytechnicummá csak 1856-ban történt meg, és az 1857/58-as tanévtől kezdte meg működését.

Thun oktatási miniszter a József Polytechnicum megnyitásakor javasolta, hogy az új intézet előkészítő évét olyanoknak szervezzék, akik már a gyakorlatban valamilyen ipari tevékenységet folytattak, és most elméleti képzést szeretnének. A jövőben majd engedélyezni lehet azoknak is, akik még nem dolgoznak. Fel kellene venni reáliskolákban végzett, fiatal gyerekeket is. A helytartótanácsi osztály azt javasolta, hogy üzletembereket is képezzenek, egyfajta kereskedelmi főiskola gyanánt, ezt azonban elvetették, sőt, az átszervezéskor az addigi kereskedelmi képzést megszüntették.

Karácsony Mihálynak Thun miniszterhez beterjesztett elképzelései szerint az iskola tananyaga a következő: rajz alapismeretek, alapmatematika, felsőbb matematika, ábrázoló geometria, általános fizika, ipari fizika (az elméleti fizikai ismeretek gyakorlati ipari használata), elméleti gépészet, gépészeti tervezés, mechanikai technológia, mezőgazdasági építészet, víz- és útépítés, geodézia, természettan (anyagismeret, nyersanyagok), általános kémia, kémiai technológia, mezőgazdasági ismeretek, erdészet, kereskedelmi jog, nemzetgazdaság, földrajz-történelem-statisztika a kereskedelemmel kapcsolatosan, számtan, aritmetika, német, áruismeret, olasz-francia-angol nyelvi alapok, modellezés, szépírás. Az iskola működtetéséhez szükséges 12 professzor, 1 rajztanár, 4 tanársegéd, 4 asszisztens. A tervezet intézkedett a fizetésükről is. A szabályzat lefektette továbbá a tanulók jogait és kötelességeit, az egyetemi viselkedés szabályait.

Thun alapvetően csak apróbb változtatásokat eszközölt Karácsony tervezetén.[33] Először is a Technikai Intézet nevet József Polytechnikumra változtatta, amely József nádor főhercegről kapná a nevét, aki Magyarországon igen népszerű volt, és nádorsága idején támogatta az ipari szakképzést és az Ipartanoda felállítását, míg a Technikai Intézet név csak egy népszerűtlen Habsburg-találmányt jelentett.

Thun kisebb módosításaival Karácsony tervezete 1856 szeptemberében került Ferenc József elé, aki így nyilatkozott: „Ich genehmige die Erweiterung der Josephs Industrieschule in Ofen zu einem technischen Institute, das den k. k. Josephs-Polytechnikum zu führen hat, nach dem Mir vorgelegten Organisations-Entwurfe und den übrigen in diesem Vortrage gestellten Anträgen. Schönbrunn, den 30. September 1856."[34]

A polytechnicum az 1857/58-as tanévvel kezdte meg működését, leszögezve, hogy az intézmény célja: „diákjait a/ magasabb ipari és kereskedelmi tanokra, b/ kiterjedtebb mezőgazdasági ismeretekre, c/ továbbá a köz- és magánszektor azon ágaira kiképezni, amelyek magasabb általános, és speciális technikai tudást követelnek."[35]

A József Polytechnicum tantárgyai:

1. alap, vagy előkészítő rajzoktatás: szakrajz oktatás

2. elemi matematika: elemi aritmetika, másodfokú egyenletek, trigonometria alapjai, analitikus geometria

[31] MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda 1850.

[32] MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda 1854

[33] Még azzal is részletesen foglalkoztak, hogy az újonnan alapított brünni Technikai Intézetet a József Polytechnikum mintájára szervezzék meg. A Polytechnikum tanárai részletesen leírták véleményüket, komolyan foglalkoztak a kérdéssel, de végül úgy döntöttek, a dolog a nagyon is eltérő körülmények miatt nem lehetséges. (A tervezetet, a vitát és a véleményezést lásd: BMEL VIII.2. 1850/51:54.)

[34] Mind a tervezetet, mind a végleges működési szabályzatot lásd: MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda 11212/683 1856.

[35] Das technische Institut in Ofen hat den Zweck, seine Zöglinge a/ für den höheren Gewerbe- und Handelsstand, b/ für einen ausgedehnteren Landwirtschaftsbetrieb, und c/ für jene Zweiged es öffentlichen und Privatdienstes auszubilden, welche eine höhere allgemeine oder spezielle technische Bildung erfordern. MNL OL D 4 7. tétel József Ipartanoda 11212/683 1856.

3. magasabb matematika: magasabb fokú egyenletek, differenciálszámítás, integrálszámítás

4. ábrázoló geometria, árnyékolástechnika, a hozzá tartozó szakrajz

5. általános fizika kísérletekkel, bemutatókkal

6. ipari fizika: technikai alkalmazásban, ipari alkalmazásban

7. elméleti mechanika és általános gépészet: gépek alkatrészei, működésük, ábrázolásuk

8. gépészeti szakrajz

9. mechanikai technológia: az iparban használatos szerszámok felépítése, használata, működésének alapjai

10. építészet: lakóházak, gazdasági épületek, gyárak, templomok, iskolák, továbbá építészeti könyvelés, felmérések, költségvetések készítése, rajzok, árnyékolások készítése

11. víz- és útépítés: partrendezés, védművek építése, folyószabályozás, út-, vasút- és hídépítés, hajózási csatornák kiépítése

12. gyakorlati geometria: földmérés, vízszintezés, határmegállapítás, felszíni rajz készítése

13. természetrajz: ásványtan, geológia, paleontológia, zoológia, botanika – az oktatás célja, hogy a mérnökök megfelelően felmérjék a felszínt, kiismerjék jól a terepet

14. általános kémia: szerves és szervetlen kémiai alapismeretek, amennyi az iparban szükséges, kísérletezéssel alátámasztva

15. különleges technikai kémia, avagy kémiai technológia: a kémiai folyamatokra épülő ipari folyamatok, nyersanyagokkal összefüggésben.

A diákok egyéves előkészítő után négy éven át tanulták a fenti tantárgyakat, azonban nem kötelező jelleggel, hanem ők maguk határozták meg, mely tantárgyakat vették fel. Ez mindenképpen a képzés rovására ment.[36]

Azt sem sikerült ekkor elérni, hogy a képzés nyelve magyar legyen. 1860-ban a politikai változások következtében ismét felmerült az oktatás nyelvének magyarrá tétele. Az Októberi Diploma újra hatályba helyezte a magyar nyelv hivatali használatát, így adott volt, hogy az oktatás nyelve is a magyar. Így került a német ajkú igazgató helyére Sztoczek József fizikus. A magyar nyelvű oktatás bevezetése némi nehézségbe ütközött a diákok részéről is. Mint az igazgatóságnak a helytartótanácshoz beérkezett jelentése megjegyzi: a felvett diákok „általában vagy különösen a magyar nyelvtanban is igen hiányos képzettséggel birnak", így 1862-ben magyar nyelvi és irodalmi előadások is indultak a Polytechnicumban.[37]

Az 1860-as években a Polytechnicum apránként tovább fejlődött. Sztoczek József új épületet igényelt könyvtárnak, mivel annak állománya egyre bővült, és a Hatvany utcában, az orvosi kar könyvtárával egy épületben már nem tudott tovább működni.[38] Ezzel egy időben az egyetemnek is új épületet kellett kapnia, mivel az addigiak alkalmatlanok voltak, a termek kicsik, és kevés férőhely volt bennük. Így például az építészeti szakon a hallgatók nem tudtak rendesen rajzolni, mert nem volt elég nagy asztal és elegendő hely a műszaki rajzok elkészítéséhez.[39] 1863-ban, amikor az egyetem a kötelező éves beszámolóját készítette a helytartótanács számára, Sztoczek József nem felejtette el ehelyütt is megjegyezni, milyen nyomorúságos az intézmény elhelyezése a budai várban bérelt épületben, és amíg új épületbe nem költözhetnek, addig a szervezeti átalakítások, szertárbővítések stb. sem lehetnek aktuálisak. „Miután alázatos fölterjesztésekre, melyek a műegyetemi tanártestület részéről, a tanszervezet megváltoztatása, és a műegyetemnek Pestre áttétele ügyében, a magas kormányhoz intéztettek, kegyes válasz meg nem érkezett, és köztudomás szerint ezen ügyek kormányszéki tárgyalása még nincsen befejezve, azért idö elöttinek, és czélszerütlennek mutatkozik, az érintett tárgyak érdemében hozandó, és a műegyetemi tanártestület által várva várt kegyes határozat megérkezéseig, más szervezeti javaslatokkal a magas kormányhoz járulni. Hogy azonban az intézet helyiségei, az e tekintetben teendő intézkedéseknél, minél részletesebben, és világosabban kimutatva legyenek, bátorkodik a mély tisztelettel alulirt az 1862ki Május 23-ról 180 szám alatt kelt alázatos felterjesztéséhez, utólagos mellékletül a kir. József műegyetem mostani helyiségeinek tervét ide csatolni."[40]

A helytartótanács nemcsak új épületet ígért a Műegyetemnek, hanem 1863. június 23-án felkérte az Egyetemi Tanácsot, hogy dolgozzon ki egy állandó, modern működési tervet az egyetem számára.[41]

A tervezet szerint az egyetem mindenképpen egy előkészítő osztállyal indul, és meghatározták milyen előtanulmányok szükségesek a felvételhez. Ebben az előkészítő osztályban mennyiségtant (másodfokú egyenletek, logaritmus alapjai), mértant, trigonometriát, természetrajzot (csak ásványtan és botanika, állattan nem), fogalmazást, műszaki rajzot és szépírást oktatnának. Ezután szakosodnának a hallgatók: világosan elkülönítették már az építészeti szakokat, a vegyészetet és a kereskedelmet. Részletesen felsorolták, mely szakhoz milyen tantárgyak tartoznak, de az Egyetemi Tanács úgy gondolta, az

[36] Erről lásd: Szentkirályi 2022.

[37] MNL OL D 220 13. tétel 1862:1090

[38] MNL OL D 220 13. tétel 1862:5212. Ekkor a könyvtárnak 1247 kötete volt, ezen kívül volt természettani szertár (madártojások, állati csontok, csigák, növénylenyomatok, rajzok stb.), műszerek, műszaki rajzok, tervrajzok, mintázó formák, az iskolának pedig 163 hallgatója volt. (BMEL VIII.2. 1861/62:28.)

[39] MNL OL D 220 13. tétel 1862:32237

[40] MNL OL D 220 13. tétel 1863: 1631

[41] BMEL VIII.2. 1862/63:206.

idő előrehaladtával ezek a szakok is tovább fognak ágazni, így az egyetem mindenképpen nagyobb épületet igényel. Végezetül pedig javasolták a Királyi József Műegyetem elnevezést saját pecséttel és bizonyítvánnyal.[42]

Sztoczek József igazgatósága alatt tehát a József Polytechnicum elindult azon az úton, hogy igazi, Európa-szerte elismert oklevelet adó egyetemmé váljon, ami végül 1872-ben következett be.

Irodalom

Dóka Klára
1979 Die späten Zunftorganisationen des ostmitteleuropäischen Gewerbes und die Übergangsperiode in die Manufaktur bzw. in das kapitalistische Unternehmen. Internationales Handwerkgeschichtliches Symposium 2-4.11.1978., Veszprém, 146–157.

Ember Győző
1942–1945 A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). Levéltári Közlemények 20–23, 345–375.

Fodor Ferenc
1954 Az Institutum Geometricum – az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet. Budapest.

Kosáry Domokos
1977 A kétszáz éves Ratio Educationis. Magyar Pedagógia 77/3–4, 375–387.

Kovachich, Martin Georg
1786 Bisher verspürter Nutzen der geometrischen Schulen. Merkur von Ungarn: oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer. Hrsg. Martin Georg Kovachich, Pest 1786–1787. Heft 3. 263–264.

Sanda István Dániel
2022 A magyar ipari szakképzés története – Különös tekintettel a céhek működésére. Budapest.

Sisa József (szerk.)
2013 A magyar művészet a 19. században. Budapest.

Szádeczky-Kardoss Lajos
1913 Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon I–II. Budapest.

Szentkirályi Zoltán
2022 Adatok a magyar építészképzés történetéhez. Budapest.

Szögi László
1980 Mérnökképző Intézet a bölcsészeti karon 1782–1850 (Institutum Geometrico-hydrotechnicum) Budapest. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 5.)

Tuza Csilla
2018 Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Budapest.
2019 Apprenticeship in the Hungarian Guilds in the 16–18th Centuries: Remuneration and Punishment – III. International Conference of the European Labour Histroy Network: Remuneration and Bargaining. Amsterdam.

Vállas Antal
1841 Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest.

Zelovich Kornél
1922 A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás történetéhez. Budapest.

Levéltári források

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Abszolutizmuskori levéltár
D 4 K. K. Ministerium für Cultus und Unterricht
D 25 Magyarországi ideiglenes közigazgatás – Elemi iskolai osztály
D 91 K. K. Districts-Schulbehörde Ofen
D 220 Magyar Királyi helytartótanács – VII. Közoktatásügyi kútfő

BMEL – Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára
VIII.1. A József Ipartanoda iratai
VIII.2. A József Polytechnicum iratai

The beginnings of formal architectural education (engineering) in Hungary in the 18th and 19th centuries

Learning a craft and acquiring vocational training, are practices as old as the craft industry itself. For centuries, vocational training took place in workshops, and later within the framework of guilds. However, by the middle of the 18th century, as a result of the rapid development of the natural sciences and the research of natural phenomena, natural sciences were increasingly included in public education. It was logical to move the vocational training from the closed world of the guilds to schools, so that a broader segment of society could be involved in the training. However, for a very long time, architectural studies could only be continued abroad.

In 1781, the governor's council, on the instructions of the monarch, developed a proposal to start engineering training at university level. Finally, on August 30, 1782, the Institutum Geometrico-Hydro-

[42] BMEL VIII.2. 1862/63:97.

technicum was established, with the aim of training certified engineers. At that time, engineers were primarily needed for canal construction, swamp drainage, bridges and road constructions, and buildings, so architecture was only one of the secondary subjects. In the first half of the 19th century, the demand for training technical specialists increased throughout Europe, including in Hungary, too, more and more people applied for engineering training.

As for architecture, the foundations were still provided by guild-based training, but by the 1830s, the demand for a technical college was growing. By this time, the growing number of applicants for engineering training alone justified an independent technical school.

The issue of establishing a technical college was also discussed during the Diet of 1832–1836, where they already talked about establishing a "technical institute", and detailed plans were prepared. By the 1840s, the architect as a contractor and the architect as a designer had increasingly become two different professions. The National Architectural Directorate played an important role in this process, which classified architectural tasks into three large branches: hydraulic engineering, civil engineering, and land surveying. During the Diet of 1843–1844, the estates had already successfully carried through the establishment of a technical school, and from 1844 a modern technical school was established under the name of József Ipartanoda. Unfortunately, the József Ipartanoda had not yet awarded a diploma.

The transformation of the Industrial Academy into a polytechnic institute took place only in 1856, and it began operating from the 1857–1858 academic year. Director Mihály Karácsony set up the operating regulations of the polytechnic in his draft, and submitted his ideas regarding both the curriculum and the instructors and equipment to the Minister of Education Leo Thun.

The polytechnic began operating in the 1857–1858 academic year, and developed further in the 1860s. On June 23, 1863, the Royal Governor's Council requested the University Council to develop a permanent, modern operating plan for the university. The József Polytechnicum thus started on the path to becoming a fully-fledged university, awarding diplomas recognized throughout Europe, a status it ultimately achieved in 1872.

Figure caption

Fig. 1. Detail from the blueprint of the József Polytechnic. Hungarian National Archives – Archives of the Absolute Age – Archiv of the Locotenential Council – Fons VII. (D 220) – P. 13. 1863:1631.

A Feszl família három generációja. Egy pesti kőfaragó család a 18–19. században

Nagy János
Budapest Főváros Levéltára

Absztrakt: Egy háromgenerációs, az építőipar más mesterségeihez is kapcsolódó, Pesten élő kőfaragó család, a Feszlök története nemcsak család-, és szakmatörténeti, építészet-, és művészettörténeti, de társadalomtörténeti tanulságokat is hordoz magában. Az egyéni életpályákból az látszik, hogy az építőiparral kapcsolatos rokon szakmák (ács, építész) is jelen voltak a családon belül, a Kauser, Zitterbarth családhoz hasonlóan. A tágabb rokonsággal (például Johann Georg Feszl) való családi szolidaritás valószínűleg növelte a társadalmi felemelkedés és csökkentette a lecsúszás esélyét. A céhes kereteken is túlnyúló családi vállalkozás kezdetben sikerrel alkalmazkodott és használta ki a 18–19. század fordulójának pesti köz-, és magánépítési hullámait. A kőbányai kőfejtő birtoklása a korban az önálló kőfaragó egzisztencia alapjává vált, amit a tulajdonosok közötti rivalizálás is jelez. A tanulás, a külföldi tanulmányutak a céhes keretek között is fontosak voltak a család számára, a harmadik nemzedéknél ez már professzionális képzéssel egészült ki. Például Feszl Frigyes és építésznek készülő fivérei a céhes képzést is megszerezve – az apai útvonalon haladva – a müncheni akadémián is tanultak. A családi tőke és erőforrások diverzifikálása, vagyis a lakóházakba való befektetés, téglaégetők és vendéglő nyitása, az oktatásba való invesztálás jellemezte a Feszlök családi stratégiáját. Részben a tőkehiány, részben a szakmában megmaradó örökös hiánya miatt a céhes korszak végét a Feszlök kőfaragó családként nem érték meg. Helyüket a kapitalista viszonyokhoz jobban alkalmazkodó vállalkozások (Kauser, Gerenday, Zach) vették át.
Kulcsszavak: kőfaragó mesterség, Pest, céhes keretek, diverzifikált családi stratégia, Kőbánya

Bevezetés

Egy többgenerációs, az építőipar más mesterségeihez is kapcsolódó Pesten élő kőfaragó család, a Feszlk története nemcsak család- és szakmatörténeti, építészet- és művészettörténeti, de társadalomtörténeti tanulságokat is hordoz magában. A Feszl Frigyesnek, a magyar romantika kiemelkedő építészének (1821–1884) életrajza kapcsán készült építészettörténeti munkák számos adalékot tartalmaznak a család korábbi történetével kapcsolatban, amelyek hasznos kiindulópontot képeznek jelen kutatásunkhoz.[1] A családtörténeti vizsgálat hátterében igyekszem majd megragadni, hogy az agrárvárosból a 18. század végére népes kereskedővárossá váló Pesten kibontakozó növekvő építkezési kedv milyen felemelkedési lehetőségeket teremtett e szakma művelőinek. Elsősorban arra vállalkozom, hogy társadalomtörténeti aspektusból bemutassam azt, milyen családi stratégiákat igyekeztek kialakítani a família tagjai (pl. házassági, vándorlási/peregrinációs, vagyonbefektetési és diverzifikációs stratégiák) a 18. század második felétől a 19. század közepéig tartó időszakban. Másodsorban számos, Pest város tanácsa és Pest Szépítő Bizottmánya által elindított közérdekű beruházásban kőfaragó munkákra szerződött mesterekként szerepelnek a Feszl család tagjai. Pest város levéltári iratanyaga alapján így lehetővé válik, hogy – ha töredékesen is – fogalmat alkossunk munkáikról, helyi szakmai beágyazottságuk mértékéről.[2]

A pesti kőfaragók a vizsgált korszakban nem alkottak önálló céhet, a kőművesekkel közös testületbe tartoztak. A kőművesekkel szemben kisebbséget képeztek: az 1730-ban megújított céhprivilégium statútumai 2 kőfaragónál nem engedélyeztek többet, ám taglétszámuk a céhen belül hamar megnőtt. A tényleges helyzetet csak megkésve követte a jogi szabályozás megváltoztatása, amikor az 1777. évi új céhprivilégium eltörölte a létszámkorlátot.[3] A gyorsan gyarapodó lakosságú városban az 1780-as évek második felétől a köz- és magánépítkezések is megsokasodtak. Az Újépület építése, a külvárosok rohamos növekedése, különösen a mérnöki tervezőasztalon született városrész, Újváros (a későbbi Lipótváros) kiépülése, majd a napóleoni háborúk konjunktúrája az 1790-es évektől, egyaránt növelték

[1] Komárik 1984, Komárik 1993, Komárik 1993a, Vámos 1981.
[2] A tanulmányban egységesen a 19. század végére véglegessé vált Feszl névalakot fogom használni, annak ellenére, hogy a korabeli forrásokban számos formában bukkant elő a családnév (Fessl, Feßl, Fässl, Fesel, Fessel).
[3] Nagy 1975, 218.

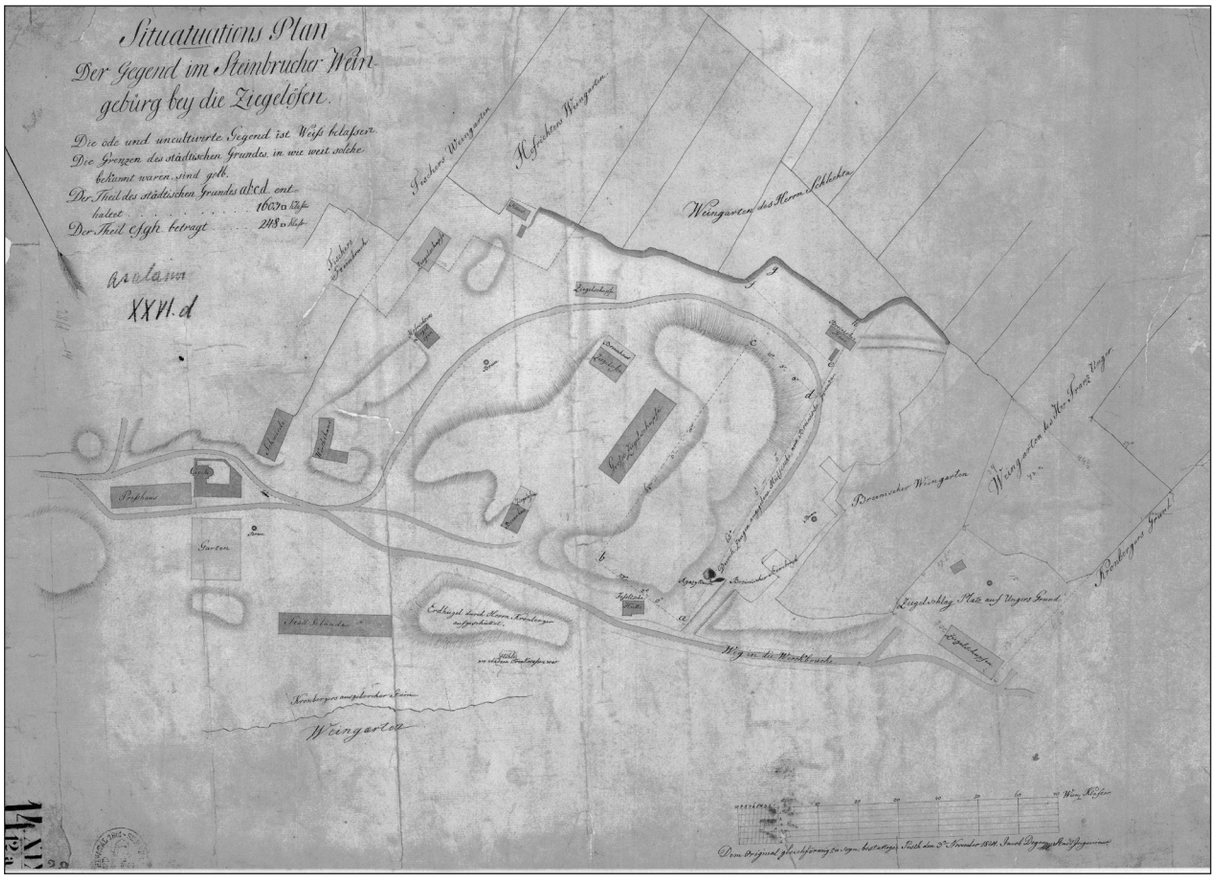

1. kép: A kőbányai Óhegyen fekvő kőfejtők és téglaégetők helyszínrajza, 1824 körül (BFL XV.16. b 228/1.)

a munkaalkalmak számát. Az összeírások szerint a pesti kőfaragómesterek száma 1771 és 1781 között 2 és 4 között ingadozott. 1785-ben és 1803-ban 3-3-an, 1833-ban négyen működtek Pesten ebben a szakmában.[4] A korszak végén, 1858-ból is csak 6 mesterről tudunk.[5] A pesti céhes mesterek – a dekonjunkturális időszakokban – a csökkenő munkaalkalmak miatt különösen szenvedtek a vidéki szaktársaik jelentette versenytől. 1822-ben arról panaszkodott az akkoriban Pesten élő négy kőfaragó (Johann Kronberger, Joseph Kauser, Joseph Feszl, Michael Mayer), hogy noha megbízásaikat tudják teljesíteni, az itteni épületekhez szükséges kemény kőfaragó munkákat ürömi, pilisborosjenői, piszkei, süttői és almási mesterekkel végeztetik. Panaszkodtak, hogy a pénzhiány miatt a házakat komolyabb kőfaragómunka nélkül építik, legfeljebb csak az ablakkeretek és néhány díszítés munkája marad rájuk. A kérvény alapján tudjuk, hogy a szobrászok, mint a rokonszakma képviselői is vállaltak szobrászati rutinmunkákat, amelyeket a kőfaragók is el tudtak volna végezni. Így például a Ferenciek terére 1828-ban kiírt kút pályázatára szobrászok és kőfaragók egyaránt jelentkeztek.[6] Ezekben a pesti műhelyekben közös, hogy már a 18. század végén átlagosan 3 segéddel dolgoztak, és tulajdonosaik többnyire több generáción keresztül megmaradtak a kőfaragómesterségnél (pl. Mayer, Feszl, Kauser, Mahr). A mesterek szerződésben biztosították a munkavezetésért járó „bérüket", illetve a város határában fekvő kőbányai határrészben kőfejtőket bírtak, ahonnan a munkájukhoz szükséges alapanyag egy részét biztosították, valamint egymással összefogva sikerrel akadályozták meg a városban megélhetést kereső idegen legények céhbe való felvételét.

[4] Az 1785-ben is működő mesterek: Mahr Henrik, Mayer János Mihály és Hupf József. Róluk: Komárik 2002, 470. Az 1803. évi lakcímjegyzék szerint ekkor Michael Feszlen kívül Heinrich Mahr és Michael Mayer működtek Pesten (Adressbuch der Stadt Pest auf das Jahr von 1803. 189.). Az 1833. évi adatokra: Berlász 2010, 195.

[5] BFL IV.1303.k 5. kötet. 1858-ban a következő kőfaragómestereket tartották nyilván Pesten: Feszl József, Kauser János, Schlosser Ferenc, Zitterbarth János, Gottgeb Mihály.

[6] Nagy 1975, 533–534., BFL IV.1202.a 179. kötet, 97. 1929/1822., BFL IV.1202.k 34/25. Pest, 1822. április 12. A pesti kőfaragómesterek kérelme a vidéki mesterek tevékenységének eltiltásáért.

Családtörténet dióhéjban

A Feszl család első ismert magyarországi őse, az ausztriai Kirchbergből származó Jakob 1727-ben kötött házasságot és telepedett le Pesten.[7] Ő és idősebb fia, Joseph (1731–1758) a halász mesterséget űzték.[8] Az 1746–47-es pesti adókivetési könyv (Portionsanschlag) szerint Jakob Feszl, a családfő halász mestersége után 3 forintot, háza után 78 dénárt fizetett, két tehenet is tartott, ezzel a kisebb vagyonú, de önálló egzisztenciák közé tartozott.[9] Jakob özvegye, Elisabetha 1761-ben végrendelkezett: neki el kellett temetnie felnőtt fiát, Josephet, akit betegsége alatt hosszan ápolt. Két félárván maradt unokája, Anton és Michael számára szerény készpénzbeli örökséget hagyott, amit 1781-ig az Árvahivatal kezelt.[10] Ezen túl a Belváros szélén, az Újvilág utcában még az elhunyt Joseph szerzett a családnak házat. Anton és Michael anyjáról, Magdalenáról tudjuk, hogy – mivel állítólag alkoholizmusba menekülve eltékozolta a családi vagyont – 1775-ben tisztes ellátásának biztosítása mellett fiai szegényházba akarták záratni, megfosztva ezzel vagyonkezelői jogától. Az egyházaknak tett „kegyes adományai" és a hagyatéki leltárában fennmaradt nagyszámú kegytárgy (faszobrok, festmények, részmetszetek) viszont vallásos buzgóságáról tanúskodnak.[11]

A családban az első, aki az építőiparban dolgozott és ebből gazdagodott meg, Jakob fiatalabb fia, Johann Georg (1737–1795) ácsmester volt, aki szerepet játszhatott abban, hogy unokaöccsei közül Michael Feszl (1756–1806) elhagyva a családi foglalkozást, kitanulta a kőfaragó mesterséget. A közeli jó viszonyt mutatja, hogy az 1795-ben elhunyt és a városban számos házzal, több majorsággal rendelkező, a városi téglaégetőt is bérlő Johann Georg Feszl végrendeletében is megemlékezett unokaöccse ágáról: saját fiainak és közvetlen leszármazottainak kihalása esetére – ami be is következett – vagyona 1/3-át hagyta Michael Feszlre és utódaira.[12] A vagyon teljes felosztására csak az 1850-es években került sor, nagyságát mutatja, hogy terézvárosi majorsága 1855-ös felosztásakor annak területén 24 házhelyet mértek ki.[13] Johann Georg Feszl ácsmester a városigazgatás megbecsült szakembere volt: a pestibelvárosi plébániatemplom 1791-ben megújított új,

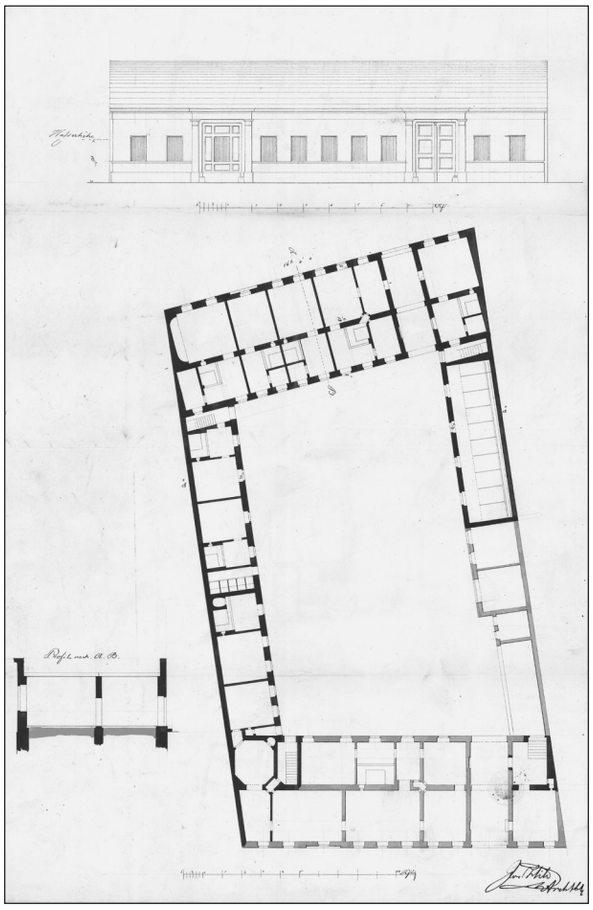

2. kép: Joseph Feszl józsefvárosi Kőfaragó utcában építtetett házának terve, 1824 (BFL XV.17.b 311 SZB 6997)

copf stílusú toronysisakjainak tervezője, 1795-ben a Rókus Kórház építésével megbízott építési igazgató is volt.[14]

Michael Feszlről egy fennmaradt számadáskönyvből tudjuk, hogy 1784-ben a korszak sikeres, de váratlanul fiatalon elhunyt kőfaragómesterénél, Joseph Hupfnál állt szolgálatba legényként. Mestere halálát követően, 1790-ben árverésen megvette annak műhelyét és Kőbányán található kőfejtőjét, így önállósítva magát polgárjogot is szerzett.[15] Hupf számadáskönyvének kutatója, Moess Alfréd szerint Feszl Hupf ügyfélkörét is megörökölte.[16] Ennek és a kisebb-nagyobb városi megbízásoknak köszönhetően meglehetős elismertségre tett szert műhelye, amelyet halála után özvegye, Theresia (szül. Nussbaum) (1759–1833) örökölt és irányított egy tehetséges

[7] Fallenbüchl 1970.
[8] Komárik 1993, 6.
[9] BFL IV.1212.a 1746–47. évi adókivetési könyv, No. 97.
[10] BFL IV.1214.d 1. kötet, 76. fol., 2. kötet 123-125., 3. kötet 81–82. fol.
[11] BFL IV.1202.cc Test.aa. 838. Elisabetha Feszlin (végrendelkezik: Pest, 1761. január 30.) és Magdalena Fesslin (született Helbenbeckin, Joseph Feszl felesége) (hagyatéki leltára: 1775. január 6.) hagyatéki anyaga.
[12] BFL IV.1202.cc Test.am. 593. Johann Georg Feszl hagyatéka, Johann Georg Feszl javainak hagyatéki leltára. Pest, 1834. augusztus 22.
[13] BFL IV.1324.c I. 51/1856.
[14] Horogszegi 2010, 375–376.; BFL IV.1202.c Int.an. 5794.
[15] BFL IV.1202.cc Test. a.m. 1105. Joseph Hupf kőfaragómester javainak hagyatéki leltára. Az 1790. július 5-én tartott tanácsülés jóváhagyta a június 6-i árverés eredményét, miszerint 3612 forint vételi áron átengedte Fesslnek a kőbányai kőfejtőt: BFL IV.1202.a 65. kötet, 236.p., 1773/1790. A polgárfelvételére: uo. 64. kötet, 1790. április 21. 516., 1074/1790.
[16] Moess 1968, 248.

csehországi származású művezető, Johann Szladek segítségével.[17] Nem volt ritkaság, hogy özvegyasszony vezette a családi céget, így például ugyanebben az időben a másik jelentős és egyes megbízásoknál Feszléknek is konkurenciát jelentő műhelynek az ügyeit fia, Matthias kiskorúsága idején az 1805-ben elhunyt Heinrich Mahr özvegye, Klara vitte Johann Sebesta nevű kőfaragó legénye segítségével.[18] Johann Kronberger kőfaragó halála (1832) után özvegye, Anna Mayer (Michael Mayer kőfaragómester lánya) maga adminisztrálta a családi műhely pénzügyeit: férje hagyatéki irataiban fennmaradt a budaörsi kőbányának éveken keresztül az asszony által saját kezűleg vezetett számadása.[19]

Nemcsak a megbízásokért, de a nyersanyag, az építkezéshez használt mészkő kitermelésért is versengés folyt. A 18-19. század fordulóján a Conti-kápolna mögötti óhegyi szőlőkben található bányákat 3-4 konkurens kőfaragó család igyekezett megszerezni. Michael Feszl három ízben vásárolt itt még kisebb területet, de a határvillongások (pl. a meddő föld áthordása a szomszéd bányájába, a bányába vezető út elzárása, a határjelek elmozdítása, az elővásárlási jog körüli viták) végig jellemzőek maradtak a korszakban.[20]

Az 1806-ban fiatalon elhunyt apa, Michael kilenc gyermeket, köztük négy fiút hagyott maga után. Végrendeletében általános örökösévé feleségét tette meg. Jövedelmeit ingatlanokba fektette: a valószínűleg bérbeadással hasznosított négy háza mellett a Városligetben és Kőbányán – potenciálisan újabb kőbánya-nyitási céllal – szőlőt is vásárolt. Kikötötte, hogy a legértékesebb vagyontárgyát, a kőbányai kőfejtőt a családi szakmát kitanuló és mesterjogot szerző fiúk örököljék, akiknek taníttatását különösen fontosnak tartotta. Képzésük anyagi fedezetéről külön is intézkedett. A 22 500 forint értékű teljes vagyonból mindegyik gyermekre 2500-2500 forint jutott, amit nagykorúságuk elérésekor, illetve házasságkötésükkor kaptak meg.[21] Az özvegy a férje végakaratának szellemében nagy figyelmet fordított a fiúk külföldi tanulmányútjára, amelyről a tanácsi iratanyagban fennmaradt útlevélügyeik révén tájékozódhatunk: a legidősebb fiú, Joseph Feszl Joseph Kauserrel 1810–1811-ben München érintésével Franciaországba (Versailles) ment dolgozni,[22] Jakob nevű öccse is követte példáját, ám ő peregrinációja alatt, francia földön, Párizsban halt meg 1813-ban,[23] végül a legkisebb Karl külföldi útjáról is értesülünk (1824).[24] Rajtuk kívül a tágabb rokonság szakmáját is ismerjük. Az ácsmesterséget folytató Franz (1795–1849) külföldi vándorlásáról is tudomást szerezhetünk, ő 1817-ben Alsó-Ausztriából, Bécsből érkezett haza Pestre.[25] Karl Pesten nem szerzett mesterjogot, viszont valószínűleg megmaradt a szakmájában: bátyjáé mellett egy az 1834-ben elhunyt kőfaragómester, Johann Kronberger hagyatékához tartozó kőfejtőt vásárolt meg Kőbánya-Óhegyen.[26]

Theresia nagy gondot fordított a családi vagyon megtartására és gyarapítására. 1811-ben a Szépítő Bizottmánytól a józsefvárosi Városmajor utcában (No. 880) építendő házára kért építési engedélyt.[27] A halálát követően, 1836-ban tartott osztozkodás során vagyonát 58 633 forintra becsülték, amelyen hat örököse (Joseph, Franz, Karl és Johanna Feszl, valamint Theresia Bogner és Magdalena Hajagos, mindketten született Feszl-lányok) osztozott. A négy ház közül kettő a Józsefvárosban, a Sándor, illetve a Kőfaragó utcában, az özvegy által lakott, az Országút felé átjárást biztosító ház a belvárosi Unger (a mai Magyar) utcában, a legnagyobb értékű, 37 000 forintra becsült a Széna téren (a mai Kálvin téren) helyezkedett el. A hagyatékhoz tartozott még egy szántóföld Törökőrön és egy városligeti szőlő is.[28]

A családi ingatlanvagyonról és ennek felhasználásáról jó pillanatképet nyújt az 1828. évi országos összeírás, amely néhány – a hagyatéki anyagokból nem megismerhető – részinformációt is közöl a családról. E szerint a Feszl-örökösök kőfejtőjében egy legény élt, Joseph Feszl józsefvárosi, Kőfaragó utcai lakóházában (No. 1200.) a gyarapodó családon (5 fő) kívül két szolgáló is élt egy viszonylag tágas telken,[29] míg a másik józsefvárosi ház (No. 1207.) lakatlan volt. Az özvegy Theresia belvárosi házában

[17] Személyére lakóháza építési engedélye és polgárfelvételéről szóló bejegyzése: BFL IV.1207.b SZB 518.; BFL IV.1202.a 80. kötet, 187., 3083/1796.

[18] BFL IV.1202.cc Test. 576. Heinrich Mahr és özvegye, Clara hagyatéki ügye és IV.1202.k 34/27. Johann Sebesta mesterfelvételi ügye. 1822. szeptember 7.

[19] A pár gyermektelen volt, Johann Kronberger vagyonát két részre osztotta, amelynek egyik felét az özvegy, a másik felét testvére, Franz Kronberger első házasságából származó gyermekei örökölték. Erre: BFL IV.1202.cc Test.an. 1698. Anna Mayer számadása. Pest, 1838. január 31.

[20] Michael Feszl 1797-ben, 1798-ban és 1801-ben vett itt telkeket a Mayer-örökösöktől: BFL IV.1202.h Rel.am. 4496., IV.1202.c Int.am. 6670. Erre még IV.1215.f 8. kötet, 55. 1801. február 22-én Joseph Pisztorytól (No. 109.), továbbá IV.1215.d 9. kötet, 516., 525.

[21] BFL IV.1202.cc Test. a.m. 1382. Michael Feszl végrendelete. Pest, 1806. július 19., kihirdetve: 1806. augusztus 2.

[22] BFL IV.1202.c Int. am. 9924.

[23] BFL IV.1202.c Int.an. 200. Városkapitányi jelentés Jacob Feszl útlevélügyéről. Pest, 1814. december 12.

[24] BFL IV.1202.g Miss. an. 3280. Tanácsi bizonyságlevél fogalmazványa Karl Feszl számára. Pest, 1824. június 20.

[25] BFL IV.1202.c Int.an. 687.

[26] BFL IV.1202.cc Test.an.1698. Johann Kronberger hagyatéki ügye. 1291–1292. p. A felvallási jegyzőkönyv kivonata. Pest, 1834. szeptember 20. és BFL IV.1215.b 6. kötet, 398.

[27] Sajnos a ház tervei nem maradtak fenn, így építőmestere sem ismert, az építési engedély BFL IV.1207.a 890/1811. 1811. május 5-i ülés. 8.

[28] BFL IV.1202.cc Test. an. 2276. Feszl-családtagok közötti osztálylevél. Pest, 1836. február 2.

[29] Ez a mai Kőfaragó utca 7-tel (36486 hrsz.) azonos, a család tulajdonában 1856-ig megmaradt ház.

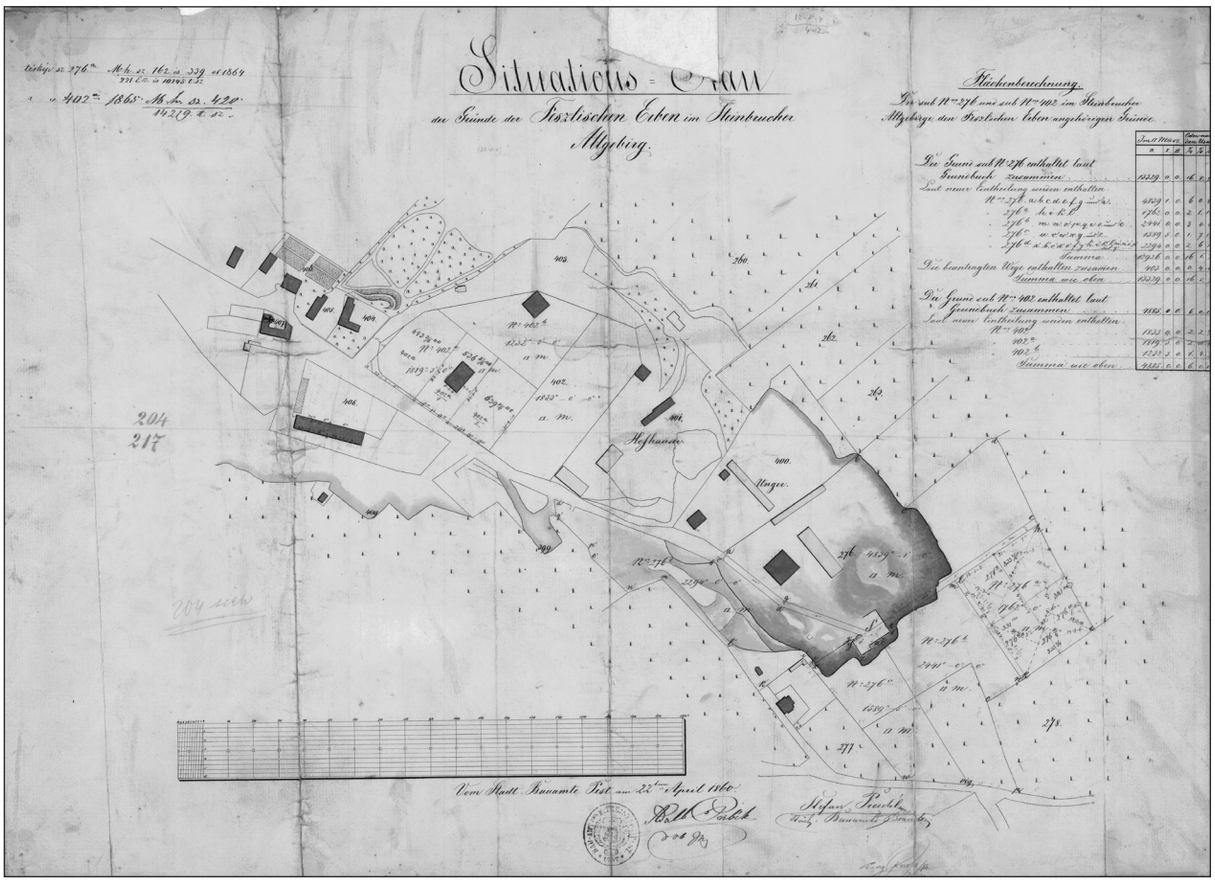

3. kép: A Feszl-örökösök kőbányai telkeinek helyszínrajza, 1860 körül (BFL XV.16. 228/40.)

egy cselédet tartott, a házhoz szántóföld is tartozott öt pozsonyi mérő nagyságban.[30]

A családi műhely és kőfejtő örököse végül az 1821-ben mesterjogot, 1823-ban pesti polgárjogot nyert Joseph (1791–1860) lett.[31] Joseph atyai örökségét 1824-ben kaphatta meg, amikor a Belvárosból lakhelyét és műhelyét áttette a Józsefvárosba, itt a szülői öröksége, vagyis a Sándor és Kőfaragó utcára nyíló két nagy telek tulajdonosaként jegyezték be.[32] A Kőfaragó utcában 1838-ban új házat is építtetett, nem messze Kauserék cégközpontjától.[33] Joseph tevékenységi körét újabb területekre terjesztette ki. Kőbányán megvásárolta a várostól a Conti-kápolna melletti romos vendéglőt a mellette álló kovácsműhellyel együtt és felújította. Az itt élő szőlőmunkások, kőfejtői és téglagyári munkások biztosították számára a fogyasztókat.[34] Joseph Feszl ezen túl a kőfejtés során kitermelt agyagot feldolgozó téglaégető kemencéket és pajtákat állított fel ugyanitt, igazodva Pest-Buda növekvő építőipari nyersanyagigényéhez.[35] A számítások szerint a kőbányai bányaút bal és jobb oldalán 10 733 négyszögölnyi bányát birtokolt a Feszl család. Ehhez járult még a bánya fölött, attól keletre, 5792 öl szőlőskertként hasznosított telek.[36]

Első házasságából származó tizennégy gyermeke közül egy városi tisztviselő, tanácsos (Ágoston), hárman professzionális képzést nyert építészek (ifj. József, Frigyes, János) lettek. A harmadik nemzedék képviselői közül ketten tanultak kőfaragónak: Károly (1825–1862) és Mihály (1838–1916), de sohasem szereztek mesterjogot. Károlyról tudjuk, hogy apja már életében különálló műhelyt juttatott neki, de nem sokkal élte túl őt, mert 1862-ben elhunyt.[37] A

[30] Az 1828. évi országos összeírás digitalizált változata: HU-MNL-OL-W 21-52-N-26-Civitates-55. Online elérhetősége: Az 1828. évi országos összeírás – AdatbázisokOnline (utolsó megtekintés: 2025. 05. 31.).

[31] Feszl Józsefet 1821. február 22-én vette fel a céh tagjai sorába: Jakabffy 1912, 213. polgárjogára: BFL IV.1202.a 183. kötet, 561.p., 3268/1823. 1860. november 24-én hunyt el: BFL IV.1343.i 522/1861.

[32] A Kőfaragó utcai telek Joseph Feszl nevére való átírása 1824-ben megtörtént: BFL IV.1324.a 39. kötet, 5668. No. 1446. és 1848. január 27-i átírással a No. 1456. számú Sándor utcai háztelek: ui. IV.1215.d 20. kötet, 568–659.

[33] BFL IV.1207.b SZB 6997. és XV.17.b 311. SZB 6997.

[34] BFL IV.1203 17. kötet, 1641/1834. 1834. október 21., BFL IV.1207.b SZB 5913.

[35] A család kőbánya-óhegyi érdekeltségeiről jó képet ad az ottani telkekről Joseph Feszl halála után készített helyszínrajz: BFL XV.16.b.228/40. Online elérhetősége: Találat részletei – Elektronikus Levéltári Portál (utolsó megtekintés: 2025. 06. 01.).

[36] Kádár 2006, 320.

[37] Komárik 1993, 129.

számtalan örökös közti családi viszály, az ingatlanokra terhelt nagy adósságok törlesztésének gondjai arra késztették az apát, hogy 1852-ben megossza vagyonát első házasságából származó gyermekeivel és azok örököseivel, kikötve műhelyeinek életfogytiglani használati jogát és a kőbányákból a szükséges mennyiségű kő biztosítását.[38] Az anyagi romlást azonban nem lehetett megállítani: az ingatlanok felbecsülésére és egy részük árverésen történő értékesítésére még az apa életében sor került.[39]

A Feszl családhoz köthető kőfaragó munkák

Végül érdemes áttekinteni, hogy mely jelentős vagy kevésbé jelentős, köz- és egyházi épületeknél kaptak megbízást a Feszl család tagjai. Az azonosítást a Pest város tanácsi iratanyagában, illetve Pest Város Szépítő Bizottmányának levéltári állagaiban megőrződött szerződések és költségvetések, emellett az anyagi követelésekkel, a teljesítetlen munkákkal kapcsolatos levelezések, a városi számadáskönyvek bejegyzései segítették. A 18–19. század fordulójának katolikus templomépítkezései során szerzett megbízásai alapozhatták meg a műhely szakmai presztízsét.

Még Michael Feszl kapott megbízást a józsefvárosi plébániatemplom kőfaragó munkáira 1796-ban, amelyeket özvegye, Theresia vezetése alatt végeztek el kőfaragó legényei 1796 és 1813 között.[40] A Kasselik Fidél által tervezett terézvárosi plébániatemplom kőfaragó munkáihoz is benyújtott 1799-ben egy költségvetést, annak további sorsa azonban nem ismert.[41] Ugyanígy dolgozott a belvárosi plébániatemplomban 1804-ben,[42] számadáskönyveinek tanúsága szerint az itteni (közelebbről nem meghatározott) kőfaragó munkákért 33 forintot fizettek ki neki.[43] Csak feltételezhetjük, hogy az elvégzett munka a templom 1801-től tervezett korai gótizáló átalakítási munkáihoz kapcsolódott, amelynek megkezdését a szakirodalom 1805 őszére datálja.[44]

1804–1805 során kisebb városi megbízásokat is elvégzett (városháza, városi sörház, józsefvárosi Ősz utcai iskola).[45] Michael Feszl már nagybetegen, 1805-ben szerződött le Bács vármegyével a Baján építendő börtön, istálló és pajta kőfaragó munkáira, de betegsége és halála valószínűleg meghiúsította ennek teljesítését.[46] Halála után a megözvegyült Theresia Feszl nyerte el a Szépítő Bizottmány pályázatát a Német Színház kőfaragó munkáira 1809–1810-ben, ebben a díszes márvány főlépcsőház, az ún. Nádorlépcső elkészítésére.[47] 1815-ben a dohányjövedéki,[48] és 1817-ben a sóhivatal munkáit szerezte meg.[49]

Az 1821-től mesteri címmel önállósult Joseph Feszl számára – özvegy anyja nyomán – Pest város hatósága lett az egyik legfontosabb megrendelő. Már működése kezdetén ő végzi az Ördögárok hídjának javítási munkáit (1821–1822), háttérbe szorítva a pályázatot benyújtó versenytársát, Johann Kronbergert.[50] Legismertebb munkája a Ferenciek terén álló Néreidák (máshol Danaidák) díszkútjának alapzata, amelyre 1828-ban írtak ki pályázatot, de végül csak 1835-ben állították fel.[51] A régi pesti Városháza Kasselik Ferenc tervei alapján történő klasszicista stílusú átépítésének kőfaragó munkáit is Joseph Feszl végezte: az 1837–1843 közötti időszakból számos kifizetéséről van tudomásunk.[52] Az 1837 januárjában benyújtott első költségvetésében az épület két szintjének kőből készülő ablak- és ajtókereteinek, lépcsőinek, a külső falak dekorációjának, és a kápolna márvány oltárlapjának elkészítését 7565 forintért vállalta.[53] Az 1842. évi, a tanács által elfogadott végleges költségvetésben 8500 forintért szerződött le ugyanazokra a feladatokra. Felhasznált alapanyagai a pesti (kőbányai), csobánkai, váci, sóskúti kemény mészkő és vörösmárvány voltak.[54] Az 1843 és 1845 között Hild József terve és Kasselik Ferenc irányítása alatt felépült nagyszabású Üllői úti kaszárnyán is rajta hagyta keze nyomát a Feszl

[38] BFL IV.1303.f 8860/1850–1852. Barátságos megegyezés a Feszl-örökösök között. Pest, 1852. január 16. A megnevezett örökösök: Feszl Ágoston, József Frigyes, Anna (Fodor Jánosné), Feszl Károly, Gruber József (mint gyermekei, Gruber Terézia, Katalin és Mihály képviselője), Wenczel Gusztáv történetíró (fia, Wenczel Theodor gyámja, korábban néhai Feszl Alajosné házastársa).

[39] Így a Kőfaragó utcai (No. 1446.) házat 1858-ben adták el: BFL IV.1324.a 40. kötet, 1719.

[40] BFL IV.1203. 575/1812. Theresia Fessl 754 ft-os követelése a józsefvárosi templomnál végzett kőfaragómunkákról; BFL IV.1202.c Int. am. 799. Boráros János tanácsos jelentései a pesti tanácshoz. Pest, 1813. november 24.; 1813. december 15.

[41] Aggházy 1959. 1. kötet, 193.

[42] BFL IV.1203 450/1804.

[43] BFL IV.1216.b 1. csomó, 10. füzet. Belvárosi templom számadásai (1804).

[44] Horogszegi 2010, 376.; Komárik 1977, 297.

[45] BFL IV.1203. 78/1804.

[46] BFL IV.1202.g Miss. am. 6716.

[47] BFL IV.1207.a 1809.12.03.1344/1809., 1810.07.29. 385/1810. és BFL IV.1207.b SZB 274., 359.

[48] BFL IV.1207.b SZB 2073. Szerződés a kőfaragómunkákra. Pest, 1815. július 21.

[49] BFL IV.1207.b SZB 1958. Szerződés a kőfaragómunkákra. Pest, 1817. július 6.

[50] BFL IV.1203. 502/1821., 496/1822.

[51] Buza 1994, 31–32., BFL IV.1202.c Int.an. 4919.; A Ferenciek terén lévő kút 1835–36. évi munkáinak bérével részben még 1842 elejéig adós maradt a város: BFL IV.1213.b 101. füzet, 1841–1842. év, 377.

[52] Marczievicz 1931, 19.; Brunner 2023, 82–83.; BFL IV.1213.b 101. füzet, 1841–1842., 377.

[53] BFL IV.1202.c Int.am. 9714. 319–322.

[54] BFL IV.1202.c Int.am. 9714. 611–627. A városházával kapcsolatos további kifizetésekre: BFL IV.1213.b 22. kötet, 1842–43. év, 360. p.; ugyanott: 23. kötet, 1843–44. év, 372.

család. A városi polgárság költségén épülő Üllői úti laktanyán (a későbbi Kilián laktanya) végzendő kőfaragó munkálatokra benyújtott ajánlatok közül az 1845. február 27-i árverésen a városi tanács, mint a legolcsóbbat, Joseph Feszlét választotta ki.[55] A munkáért való kifizetéseknek az 1845–1847 közötti városi számadáskönyvekben is nyoma van.[56]

Joseph Feszl családi műhelyének általunk ismert utolsó nagyobb vállalásai közé számíthatjuk a lipótvárosi plébániatemplom 1857–1860 közötti kőfaragó munkáit. A szabadságharc alatt, 1849-ben a császári csapatok által lebombázott, eredetileg 1817-re felhúzott kis templom helyére 1851-től Hild József építész vezetésével egy nagyszabású, négy saroktoronnyal, centrális kupolával ellátott templom épült. Úgy tűnik, hogy a tervek újabb módosítása (1858) után vettek a munkálatok nagyobb lendületet.[57] A templomépítési bizottság irataiban található számadásokból kiderül, hogy nemcsak az apa, Joseph Feszl, hanem a Feszl-testvérek (Gebrüder Feszl) elnevezésű cég (valószínűleg Feszl Mihály és Károly) is önállóan dolgozott az épületen, 1858-ban 3850, illetve 3950 forintot fizettek ki külön-külön az apa és fiai számára.[58] A fennmaradt költségvetések és árajánlatok alapján 1857-ben a szentélyben, 1858-ban és 1860-ban a tornyok felépítményén dolgoztak, illetve az utolsó évben az északi főfal magasítására és az itteni tornyok kőfaragó munkáira nyújtottak be költségvetést. Úgy tűnik, hogy Feszlék 1860 júniusában új munkát már nem nyertek el, de a pályázat során befutó Joseph Zach kőfaragómester az építési dokumentáció szerint az alapanyagul szolgáló puhakövet a Feszl-örökösök kőbányai kőfejtőjéből szerezte be.[59]

A Pollack Mihály tervezte és a Szépítő Bizottmány irányítása alatt épülő pesti Redoute (Vigadó) puhakőfaragó munkáit is Joseph Feszl nyerte el (1829–1830). A Redoute-beli munka megszerzésében szerepe lehetett a Pollack és a Feszl család közötti, a régi időkre visszanyúló szakmai együttműködésnek: Feszlék a Német Színház 1809–1812-es építéséhez is hozzájárultak munkájukkal, ott Pollack még építésvezető volt. Az 1831–1832. évi számadáskönyv szerint a következő években is kapott munkájáért fizetést.[60] Feszl József feltehetően Pollack Mihály építésvezetősége idején, az 1830-as évek második felében dolgozott Károlyi György pesti palotájának kőfaragó munkáin, igaz itt két rivális mester, Joseph Kauser és Zitterbarth társaságában.[61]

Joseph Feszl legalább két egyházi megrendeléshez jutott Hofrichter József (1779–1835) építész révén. Az 1819 és 1824 között Hofrichter tervei szerint felépült, ma is álló kiskunlacházi református templom tornyának kőfaragó munkáira Joseph Feszl műhelye kapott megbízást 1824-ben.[62] A pesti reformátusok Kálvin téri (egykor Széna téri) temploma építésekor Hofrichter József volt az építésvezető és kivitelező (a kutatások szerint a tervező a bécsi Hild Vince, Hild József klasszicista építész nagybátyja volt), amelynél Joseph Feszl újabb, viszontagságos sorsú megrendelést kapott.[63] Az építkezés 1816-ban indult, ám az 1830-ban felszentelt templom számos részlete pénzhiány miatt sokáig nem készült el, így elhalasztották a lépcsős, emelt talapzatra helyezett oszlopos-timpanonos főbejárati portikusz megépítését. A gyülekezet erre 1829-ben (más források szerint 1831-ben) tervet készíttetett, amelynek megvalósítására Joseph Feszlt kérték fel. A tervet csak 1833-ban vette elő és bírálta el az egyháztanács, ám ekkor költségesnek találták. Végül 1837-ben szerződtek le Joseph Feszllel, aki 5000 forintért vállalta el a feladatot, de az elkészült oszlopok felállítására nem maradt pénz, majd a következő évben a templomot is megrongáló nagy dunai árvíz ismét évekre elsodorta a reprezentatív bejárat megvalósításának reményét.[64] A templom helyreállítása lassan haladt és a Széna tér rendezésére, kövezésére is csak 1845-ben került sor. A gyülekezet 1848-ban végül a főhomlokzat előtti, még mindig hiányzó bejárati oszlopsor és timpanon terveinek elkészítésére Hild József építészt, a kőfaragó munkákra pedig Joseph Feszlt kérte fel.[65] Érdekesség, hogy a Hild Vince-féle időszakban eredetileg ide álmodott hat oszlop helyett a megvalósult változatban már csak négy maradt.

A Feszl család Pesten kívüli szakmai működéséről a forrásfeltárás eddigi szintjén keveset tudunk. A városi tanácshoz és törvényszékhez más városoktól és vármegyéktől, illetve magánszemélyektől érkezett anyagi követelések között is rábukkanhatunk

[55] BFL IV.1202.c Int.an. 5266. Az Üllői úti laktanya építésére vonatkozó iratok. 1833–1848.

[56] BFL IV.1213.b 25. kötet, 1844–45. év, 162.p., 27. kötet, 1846–47. év, 187.

[57] A Hild-féle bazilika akkori formájában nem látható, a kupola 1868-ban történő összeomlása után Ybl Miklós tervei alapján építették újjá az épületet: Rados-Zádor 1943, 102–103., Bende 2004, 10.

[58] BFL IV.1310 1. nagydoboz. Kimutatás az 1858. évi építési kiadásokról.

[59] BFL IV.1202.c Int.am. 8917. A templomépítési iratanyagban fennmaradt 1860. június 11-i dátumú kötelezvény szerint Theresia Feszl örökösei voltak, akik a nevezett kőbányai puhakő szállítására szerződtek: Anna Fodor (született Feszl), Katharina, Rosa és Michael Feszl.

[60] BFL IV.1207.b SZB 4572., BFL IV.1213.b 90. füzet, 1831–32. évi számadások, Marczievicz 1931, 19.

[61] Bibó 1984, 240.

[62] Bibó 1975, 413; MNL PVML V. 101. b Capsa S., Fasc. 5. Joseph Feszllel kötött szerződés, 1824. május 26.

[63] A templom tervezőjének a Szépítő Bizottmányhoz beadott szignók alapján korábban Hofrichter Józsefet tartották: Bibó 1999, 6–11.

[64] Farkas 1898, 51, 54, 102–103; Schoen 1939, 13; Bibó 1999, 10.

[65] RL D /7. Egyveleg II. 3. doboz. 264/1847. Joseph Feszl és a pesti református gyülekezet közötti szerződés. Pest, 1848. június 29. és ugyanott a templomépítés ügyében kiküldött bizottság jelentése. Pest, 1848. augusztus 27.

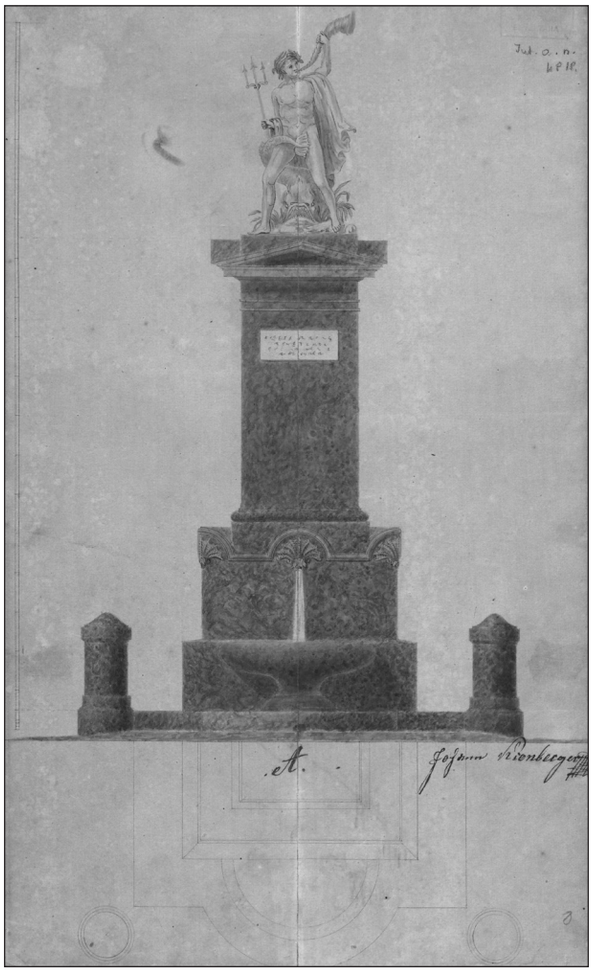

4. kép: Johann Kronberger a pesti Ferenciek terére tervezett kútterve (BFL IV.1202.c Int.an. 4919.)

olyan adatokra, amelyek egy-egy műalkotás szerzőségének felderítésében segíthetnek. Így történt a Tolna vármegyei Szekszárd ma is létező kálvária stációinak esetében. Szekszárd mezőváros tanácsának 1850-ben Pest város törvényszékéhez intézett keresetéből kiderült, hogy Joseph Feszl még 1848-ban elvállalta a szekszárdi kálvária tizennégy stációjának elkészítését, amelyet hiányosságokkal a helyszínre szállított, ám a szükséges javításokat ígéretei ellenére elmulasztotta megtenni. A pesti törvényszék arra intette Feszlt, hogy legényeit küldje Szekszárdra a szükséges utómunkák elvégzésére.[66]

Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Feszl család három generációs kőfaragó családként meghatározta a 18. század végi és 19. század eleji Pest arculatát. Ha az egyéni életpályákat nézzük, akkor azt látjuk, hogy az építőiparral kapcsolatos rokon szakmákba (ács, építész) is volt átjárás, más családokhoz hasonlóan (Kauser, Zitterbarth). Különösen érdekes lenne párhuzamos családtörténetként olvasni a Kauserek és Feszlek 19. századi családtörténetét, hiszen Joseph Feszl és Joseph Kauser a józsefvárosi Kőfaragó utcában, szinte egymás szomszédságában birtokolt kőfaragó műhelyt. Az 1841-ben elhunyt Joseph Kauser Feszllel majdnem egy időben, 1820-ban kapott kőfaragói mesterjogot Pesten.[67] Öt fia közül négyen az építőiparban tevékenykedtek: közöttük volt, aki megmaradt kőfaragónak, tehát a sírkő- és épületszobrászatban alkotott, valamint kőbányát is birtokolt, mint a virilista Kauser János (1817–1871), de akadt, aki az építész szakmában csinált karriert, miként Kauser Lipót (1818–1877). Ő Joseph Feszl fiával, Frigyessel és Gerster Károllyal társulva évekig dolgozott közös cégükben.[68]

A tágabb rokonsággal (például Johann Georg Feszllel) való családi szolidaritás valószínűleg növelte a társadalmi felemelkedés és csökkentette a lecsúszás esélyét. A céhes kereteken is túlnyúló családi vállalkozás kezdetben sikerrel alkalmazkodott és használta ki a 18–19. század fordulójának pesti köz- és magánépítési hullámait. A kőbányai kőfejtő birtoklása a korban az önálló kőfaragói egzisztencia alapjává vált, amit a tulajdonosok közötti rivalizálás is jelez. A tanulás, a világlátás a céhes keretek között is fontos volt a család számára, a harmadik nemzedéknél ez már professzionális képzéssel egészült ki (Feszl Frigyes és építésznek készülő fivérei például a céhes képzést is megszerezve – az apai útvonalon haladva – a müncheni akadémián is tanultak). A családi tőke és erőforrások diverzifikálása, vagyis a lakóházakba való befeketés, téglaégetők és vendéglő nyitása, az oktatásba való invesztálás ellenére részben a tőkehiány miatt, részben a szakmában megmaradó versenyképes örökös hiánya miatt a céhes korszak végét a Feszlek kőfaragó családként nem érték meg. Helyüket a kapitalista viszonyokhoz jobban alkalmazkodó vállalkozások (Zach, Kauser, Gerenday) vették át. A család értelmiségi és tisztviselő tagjai (Feszl Frigyes és Ágoston) viszont a kőbányai ingatlanokon nyitott kőbányával és téglagyárukkal még megmaradtak az építőipar közelében.[69] A meglevő forrásadottságokat figyelembe véve további kutatásokra két irányban nyílik lehetőség: a

[66] BFL IV.1223.b 36700/1850. Szekszárd mezőváros tanácsa és Joseph Feszl ügye.

[67] Jakabffy 1912, 213.

[68] Komárik 1993a, 113; Vörös 1971, 272–273. Idősebb Joseph Kauser végrendelete: BFL IV.1202.cc Test.an. 3133. Pest, 1841. május 10. (kihirdetve: 1841. május 17.).

[69] Komárik 2004, 18. Az egykor kőbányaként és téglaégetőként, illetve szőlőként használt, az apai örökséghez tartozó kőbánya-óhegyi terület Feszl Ágoston kezébe került. Ezen kőbányai telkek (276, 402. számon) kitermelésével és művelésével felhagytak, 1864–1865 során építési telkekként osztották fel őket: BFL IV.1326.a VII. 339/1864., VII. 424/1865.A téglagyáruk további történetével itt nem foglalkozom, erről összefoglalóan: Kádár 2006, 320–321.

többi pesti kőfaragó-dinasztia családi stratégiáinak vizsgálata és egymással való összehasonlítása, továbbá az egyes pest-budai és vidéki megrendelések adatbázisának elkészítése.

Irodalom

Aggházy Mária
1959 A barokk szobrászat Magyarországon 1–2. Budapest.

Bende Csaba
2004 Befejeződött a Szent István Bazilika helyreállítása. Örökségvédelem 8/2, 10.

Berlász Jenő
2010 A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790–1840). In: Buza J. – Meyer D. (szerk.): Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság. (Válogatott írások). Budapest, 184–217.

Bibó István
1975 Hofrichter József. Építés- Építészettudomány. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának közleményei 7/3–4, 369–429.
1984 Az egykori Károlyi-palota (Bp. V. Károlyi Mihály u. 16) építésének története. Építés- Építészettudomány. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának közleményei 16/1–2, 195– 248.
1999 Kálvin téri református templom. Budapest.

Brunner Attila
2023 Magyarországi városházák. Budapest.

Buza Péter
1994 Források és díszkutak (A mi Budapestünk). Budapest.

Fallenbüchl Zoltán
1970 A Pest- belvárosi róm. kat. plébánia házasultak anyakönyvének betűrendes névmutatója: 1687–1770. Budapest. Kézirat.

Farkas József
1898 A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét.

Horogszegi Tamás Pál
2010 A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében. Műemlékvédelem 54/6, 373–382.

Jakabffy Ferenc
1912 A pesti kőműves és kőfaragó czéh tagjai a régi mesterkönyvek szerint. In: Jakabffy F. (szerk.): Budapesti Építő Mesterek, Kőműves-, Kőfaragó és ácsmesterek Ipartestülete VIII. Évkönyve. Budapest, 213.

Kádár József
2006 Kőbányai téglagyárak. Magyar műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet közleményei 13. Budapest.

Komárik Dénes
1977 A pesti belvárosi templom kifestésének 1807-ből származó terve. Művészettörténeti Értesítő 26/3–4, 297–298.
1984 Feszl Frigyes (1821–1884). Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. A kiállítás anyagát válogatta, a bevezető tanulmányt és a katalógust írt Komárik Dénes. Budapest, 307–372.
1993 Feszl Frigyes (1821–1884). Budapest.
1993a Kauser József Feszl-életrajza. Közli: Komárik Dénes. Ars Hungarica 21/1, 113–126.
2002 A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról. In: Bárdoly I. – Haris Andrea (szerk.): Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára tanulmányok. Budapest, 461–476.
2004 Feszl Frigyes életpályája. In: Gerle J. (vál. és szerk.): Feszl Frigyes. Budapest, 13–23.

Marczievicz Erzsébet
1931 A pesti Ferenczieк-terének kútpályázata. Adatok a pesti szobrászat történetéhez a XIX. század elején. Budapest.

Moess Alfréd
1968 Egy 18. századi pesti kőfaragómester munkássága. Adalék a 18. századi magyar építéstörténethez. Művészettörténeti Értesítő 17, 245–249.

Nagy Lajos
1975 Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest.

Rados Jenő-Zádor Anna
1943 A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest.

Schoen Arnold
1939 A pesti Kálvin-téri református templom. Budapest.

Vámos Ferenc
1981 Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához (I. rész) Építés-, építészettudomány. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának közleményei 13, 211–230.

Vörös Károly
1971 Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában 2. Tanulmányok Budapest múltjából 18, 249–308.

Levéltári források

BFL – Budapest Főváros Levéltára

IV.1202.a Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek

IV.1202.c Pest Város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések (Intimata)

IV.1202.g Pest Város Tanácsának iratai. Levelezések (Missiles)

IV.1202.h Pest Város Tanácsának iratai. Jelentések (Relationes)

IV. 1202.k Pest Város Tanácsának iratai. Vegyes céh-, és iparügyek

IV.1202.cc Pest Város Tanácsának iratai. Végrendeletek és hagyatéki leltárak

IV.1203 Pest Város Gazdasági Bizottmányának iratai.

IV.1207.a Pest Város Szépítő Bizottmányának iratai. Jegyzőkönyvek

IV.1207.b Pest Város Szépítő Bizottmányának iratai. Iratok.

IV.1212.a Adókivetési könyv (Portions Anschlag)

IV.1213.b Pest Város Kamarási Hivatalának iratai. Kamarási Hivatal számadásai (Kammeramstsrechnungen)

IV.1214.d Pest Város Árvahivatalának iratai. Árvaszámadások.

IV.1215.b Pest Város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Szőlőösszeírások

IV.1215.d Pest Város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekátírási jegyzőkönyvek.

IV.1215.f Pest Város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekkönyvek

IV.1216.b Pest Város Számvevőségének iratai. Különböző pénztárak számadásai.

IV.1223.b Pest Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok

IV.1303.f Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok

IV.1303.k Pest Város Tanácsának iratai. Pest városi iparjogi nyilvántartások

IV.1310 A Lipótvárosi Templomépítési Bizottmány iratai.

IV.1324.a Pest Város Telekhivatalának iratai. Telek-, és betáblázási könyvek

IV.1324.c Pest Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvi iratok

IV.1326.a Pest Város Mérnöki Hivatalának iratai. Mérnöki Hivatal iratai.

IV.1343.i Pest Város Visszaállított Törvényszékének iratai. Hagyatéki iratok

XV.16.b 228 Térképtár. Pest sz. kir. város térképei. Kőbánya térképei

XV.17.b 311 Tervtár. Pest szabad királyi város tervei. Szépítő Bizottmány tervei

RL – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

D/7. Pesti egyház vegyes igazgatási iratai.

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

W 21-52 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratairól készült digitális másolatok gyűjteménye. Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata (1827-1828). Civitates.

MNL PVML – Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára

V.101.b Kiskunlacháza mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsi iratok

Three generations of the Feszl family. A family of stonemasons in Pest during the 18th and 19th centuries

The history of the Feszl family, a three-generation family of stonemasons living in Pest and also involved in other crafts related to the building industry, is significant not only in terms of family and professional history, architecture and art history, but also in terms of social history.

Individual career paths within the family show that related professions in the construction industry (carpenter, architect) were also represented, similarly to the Kauser and Zitterbarth families. Solidarity among extended family members (such as Johann Georg Feszl) probably increased social advancement and mitigated the risk of decline. The family business, which operated beyond the guild framework, initially adapted successfully and took advantage of the wave of public and private construction in Pest around the turn of the 18th and 19th centuries. Ownership of the Kőbánya quarry formed the basis of an independent stonemason's livelihood at the time, as reflected in the rivalry between owners. Education and study trips abroad within the guild framework played also an important role to the family, and by the third generation, this was supplemented by professional training. For example, Frigyes Feszl and his brothers, who pursued careers in architecture, also obtained guild training and, following in their father's footsteps, studied at the Munich Academy.

The Feszl family strategy was characterized by the diversification of family capital and resources, i.e., investing in residential buildings, opening brickworks and pubs, and investing in education. Partly due to a lack of capital and partly to the absence of successors who remained in the profession, the Feszl family did not survive the end of the guild era as stonemasons. Their place was taken over by other family businesses, such as the Kauser, Zach, and Gerenday families, which proved better adapted to emerging capitalist conditions.

Figure captions

Fig. 1. Site plan of the quarries and brick kilns on Óhegy in Kőbánya, circa 1824 (BFL XV.16. b 228/1.)

Fig. 2. Blueprint of the house built by Joseph Feszl on Kőfaragó Street in Józsefváros, 1824 (BFL XV.17.b 311 SZB 6997)

Fig. 3. Site plan of the Feszl heirs' quarry plots, circa 1860 (BFL XV.16. 228/40.)

Fig. 4. Johann Kronberger's design for a fountain planned for Ferenciek Square in Pest (BFL IV.1202.c Int.an. 4919.)

Kőfaragók és lehetőségeik a 19. században, a céhrendszer megszűnése után

Hutvágner Zsófia
Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Iparművészeti Múzeum, Könyvtár

Absztrakt: A tanulmány a 19. század utolsó harmadában a fővárosban és annak vonzáskörzetében működő prominens kőfaragó műhelyek példáján keresztül keresi a választ arra, hogy a céhrendszer felbomlása után milyen érvényesülési lehetőségek álltak az iparosok előtt.
Kulcsszavak: kőfaragó, építőipar, ipartestület, sírkő, márvány

Bevezetés

Jelen kutatás az Iparművészeti Múzeum Mesterségkutatás projektjének keretében folyó munkám első évének eredményeit foglalja össze, valamint kijelöli a kutatás folytatásának lehetséges irányait. A 2023. év elején létrehozott kutatócsoport az 1870–1920 közötti időszak műipari és építőipari mesterségeit vonja vizsgálat alá fővároscentrikus megközelítésben, közösen meghatározott szempontrendszer alapján.[1] Célunk, hogy az egyes mesterségek megnevezése, tevékenységük értelmezése mellett meghatározzuk a prominens műhelyeket, mestereket, helyszíneket, a műhelyen belüli munkafolyamatokat, a dolgozók közötti hierarchiát, kutatjuk a felhasznált anyagokat és munkaeszközöket is. Ezen kívül fontosnak tartjuk az iparoktatás változásainak vizsgálatát, valamint a szakmai képviseleti szervezetek, különösen az ipartestületek tevékenységének mélyebb megismerését.

Tanulmányom elsősorban a kutatócsoport által vizsgált periódus első két évtizedének jelentős kőfaragó műhelyeivel foglalkozik, természetesen azok teljes tevékenységének ismertetése nélkül. Kísérletet tesz annak megválaszolására, hogy mi emelte ezeket a műhelyeket a korszak építőiparának jelentős tényezőivé abban az időszakban, amikor a céhrendszer már nem, az ipartestületek pedig még nem szabályozhatták a szakmai életet.

[1] Katona 2024, 26.

Kőfaragóipar a kutatások tükrében

A céhes ipar, házipar, kézművesipar évtizedek óta alapos kutatás tárgyát képezi, különösen az MTA VEAB Kézművesipari Munkabizottságának keretében. A Mesterségkutatás munkacsoport által vizsgált időszak (tehát a céhek felszámolása után következő korszak) kőfaragóiparáról, a kőfaragókról és tevékenységükről ez már nem mondható el, elsősorban az építészettörténet-írás melléktermékeként felszínre került adatokból szerezhet ismeretet az érdeklődő, vagy a szakember. Az anyaghasználat, technikatörténet mint kutatási téma régóta a felszínen van, hiszen az épületek kézzelfogható, fizikai valójának, anyagainak ismerete nélkül a művészettörténetben elfoglalt szerepüket is nehéz hitelesen meghatározni. Déry Attila *Öt könyv a régi építészetről* című sorozata jó kiindulópont az építészetben felhasznált kőfajták megismeréséhez.[2] A közelmúltban is születtek tanulmányok a témában. Az MTA HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont által 2022-ben rendezett *Anyaghasználat a dualizmuskori magyarországi építészetben és társművészetekben* című konferencia előadásaiból készült tanulmányok lényeges információkkal gazdagították a kőfélékkel kapcsolatos tudásanyagot is.[3] Jelentős építészeink, épületeink monográfusai nem mulasztják el legalább megnevezni, lehetőség szerint bemutatni az épületen dolgozó iparosokat. Ezek közül kiemelkedik Sisa József *Az Országház építése és művészete* c. nagymonográfiája, mely egészen részletes képet ad az Országház építésében részt vevő kőfaragókról, a munka menetéről, szervezéséről, nehézségeiről.[4] A kőfaragók speciális helyzetükből adódóan az építészethez és a szobrászathoz is kapcsolódnak, kivitelezőként összekötő kapcsot képeznek építészet és képzőművészet között. Jó kiindulópontként használható Déry Attila *Budapest eklektikus épületszobrászata*[5] című kötete, mely nemcsak az épületszobrá-

[2] Déry 2020.
[3] Ars Hungarica 48/3.
[4] Sisa 2021.
[5] Déry 1991.

szok kivitelezőiként dolgozó kőfaragókat tünteti fel az egyes épületek mellett, de az építőköveket, burkolatokat szállító iparosokról is tájékoztat, ugyanakkor nagyon kevés műhelyről született olyan alapos szakmai munka, mint Kemény Mária a Gerenday sírkőgyár történetét feldolgozó tanulmánya.[6]

A művészettörténeti, építészettörténeti munkák mellett a geológusok publikációi is forrásul szolgálnak a kőfaragókutatásban, a korabeli munkák, például Schafarzik Ferenc Bányakatasztere[7] éppúgy, mint a kortárs geológus-publikációk, amelyek fontos építészettörténeti adatokat tartalmaznak.[8] A magyarországi kőfaragók legátfogóbb kutatását néprajzkutatók végzik, Hála József geológusként és néprajzkutatóként is számos publikációban dolgozta fel a háziipar, népi építészet, kőbányászat és kőfelhasználás történetét, a felhasznált anyagok mellett érintve a mesterség kultúráját, szerszámait is.[9]

Ezeket a kutatásokat egészítené ki az MNM KK Iparművészeti Múzeum Mesterségkutatás projektjén belül folyó, fővároscentrikus, dualizmuskori kőfaragókutatás, ami a városépítésben részt vevő vállalkozásokat, kiemelkedő személyiségeinek pályáját dolgozza fel, szervesen építve más tudományterületek eredményeire.

A kőfaragóipar jogi szabályozása a 19. század utolsó harmadában

A korszak vizsgálatát nem kezdhetjük el az ipar gyakorlásának keretet biztosító jogszabályi háttér ismerete nélkül. A céhrendszer merev keretei a 19. század során egyre inkább akadályát képezték az ipar fejlődésének, a céhek jelentősége fokozatosan csökkent, felszámolásukra azonban csak 1872-ben került sor, a VIII. törvénycikk, az ún. ipartörvény által. A törvény első paragrafusa egy új korszak kezdetét jelzi: *„A magyar korona területén minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintettel nélkül, ezen törvény korlátai közt, bármely iparágat, ideértve a kereskedést is, bárhol, önállólag és szabadon gyakorolhat."* Az iparszabadsággal kapcsolatos polémiák, a lehetséges veszélyek már a század közepe előtt megjelentek.[10] Az évek előrehaladtával egyre gyakrabban törtek fel az iparszabadságot az idealizált jövő zálogaként elképzelő gondolatok, amelyek a szabad versenyben látták a gazdasági felemelkedés és korszerűség útját.[11] Az ipartörvény hatályba lépése után az iparosok kilenc hónapot kaptak arra, hogy (különösebb jogkör nélküli) ipartársulatot alakítsanak, mely legalább a céhvagyont átörökölhette, ellenkező esetben ezt közcélokra kellett fordítani. Annak ellenére, hogy egy hosszú időszakot zárt le a jogszabály, előkészítetlensége, pontatlanságai miatt mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és revíziója kezdettől fogva napirenden volt. Bár a céhlegények és mesterek közötti ellentéteket könnyű volt kihasználni a változtatások népszerűsítésére, a képzettségi elvárások megszűnése nem az iparosoknak, sokkal inkább a tőkének kedvezett.[12] Egy szabályozatlan korszakot nyitott meg, amelyben a szabad verseny kontárok seregét szabadította a piacra, az új lehetőségekkel pedig csak a kellően tőkeerős iparosok tudtak élni, akiknek jó vállalkozói vénája, vagy erős családi kapcsolatrendszere volt. A legalább részben megnyugtató szabályozást az ún. második ipartörvény, az 1884. évi XVII. törvénycikk hozta el, ami egyes iparágaknál (így az építőiparnál) képesítési feltételeket írt elő, valamint előírta az iparhatósági szereppel is bíró ipartestületek létrehozását. 1886-ban létrejött a Budapesti építőmesterek, kőműves-, kőfaragó-, és ácsmesterek ipartestülete, így az 1880-as évek utolsó éveiben már az ipartestület tevékenységének eredményei is láthatóak voltak.

A korszak prominens kőfaragó műhelyei

A korszak kőfaragó társadalmának vizsgálatakor látványos szinteződést figyelhetünk meg. Az 1870-es évek elejének névjegyzékeiben 30-40 körüli kőfaragóról olvashatunk, például az 1873-ban kiadott *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen* 35 kőfaragót sorol fel.[13] Az egyes építkezésekről szóló beszámolókban (például a *Bauzeitung für Ungarn, Budapester Bauzeitung*) nem találkozunk ennyi névvel, ahogyan az *Építő Ipar/Építési Ipar* hasábjain sem hirdet számonként 4-5 kőfaragónál több. Az *Építő Ipar* 1887. február 6-i számában mindössze öt kőfaragó hirdeti szolgáltatásait.[14] A különbség feltételezhetően a vállalt munkák típusától függ, hiszen nem minden kőfaragó dolgozott az építőipar jelentős nagyberuházásainál, amelyekről beszámoló születhetett. Kutatás tárgyává pedig elsősorban azok a mesterek válhatnak, akikről kellő mennyiségű forrás rendelkezésünkre áll. A forrásokban leggyakrabban a Kauser, Kelndorfer, Seenger, Weisinger, Andreetti nevek ismétlődnek a jelentős építkezéseken, így joggal élhetünk a feltételezéssel, hogy ezek a műhelyek tudtak a szabályozatlanság két évtizedében sikereket elérni. Az építőiparban vezető szereppel bíró kőfaragó műhelyek mind készítettek síremlékeket is, azonban ezen a területen az időben specializálódott

[6] Kemény 1983.
[7] Schafarzik 1904.
[8] Burján–Török 2016, 188–225.
[9] Hála 2003.
[10] Pesti Hírlap 1841/101. (december 18.) 846.
[11] Budapesti Hírlap 1858/5. (január 8.) 1.
[12] Szulovszky 2024, 157.
[13] Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1873.
[14] Építő Ipar 11/527. (február 6.). 47.

Gerenday cég vált uralkodóvá. Jelen dolgozat ezen műhelyek sikerének okait kutatja.

Kauser

A Kauser család generációkon át játszott meghatározó szerepet a főváros építőiparában, így tevékenységük természetszerűleg a céhes ipar világában gyökerezik. A család első, Pesten tevékenykedő kőfaragója Kauser József (1787–1841). Az ő nevéhez fűződik a família józsefvárosi ingatlanainak megvásárlása,[15] a kőfaragó műhely létrehozása, a kőbányai bánya, a szőlő megvásárlása, illetve annak a személyes kapcsolatrendszernek a kiépítése, amit a későbbi generációk is gyümölcsöztethettek. A századfordulón még nagy becsben tartotta a szakmai közösség az emlékét, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet építészettörténeti kiállítása az ő terveit is kiállította, beszámolójában méltatta szaktudását és művészi érzékét.[16] Fiai, János, Lipót, Jakab és István is az építőiparban helyezkedtek el. Kőfaragóként Kauser János (1817–1871) folytatta apja tevékenységét annak halála után. Felépíttette házát a Gyöngytyúk utcában, melynek tervezője Gerster Károly volt. (Ma VIII. kerület, Gyulai Pál utca 5., 1860.) A Kauser és Gerster családok között többszintű családi és szakmai kapcsolat állt fent. Kauser Lipót már 1845-től együtt dolgozott Feszl Frigyessel és Gerster Károllyal, Kauser János később többször tűnt fel kivitelezőként Gerster Károly épületeinél, Kauser Jakab pedig Gerster Kálmánnal dolgozott együtt az 1880-as években.

Kauser János kőfaragó műhelye széles termékkínálattal tudta folytatni apja tevékenységét. Hirdetése alapján „építészeti és díszítményi tárgyak" egyaránt szerepeltek a kínálatban, továbbá lépcsők, erkélyek, teljes homlokzatok elkészítését is vállalta, de a síremlékek mellett egyszerű határköveket, kereszteket is készített. Büszkén hirdette számos külföldi összeköttetését, melyek segítségével mauthauseni gránittal, carrarai, salzburgi, sziléziai márvánnyal, homokkővel is szolgálhatott megrendelőinek. Vizsgált korszakunk kezdetén, 1871-ben Kauser János meghalt, műhelye azonban nem szállt fiatalabb öccsére, hiszen Kauser Jakab (1833–1893) 1865-ben már önálló műhelyt vezetett a józsefvárosi Borjú (ma Rákóczi) tér 11. alatt (1. kép), így az 1870-es, 1880-as években felbukkanó forrásokban sokszor csak J. Kauserként megnevezett kőfaragó alatt Jakabot kell értenünk.

Kauser Jakab 1865-ben terveztette meg Gerster Károllyal (nővére férjével) kőfaragó műhelyét.[17] A telek közepére helyezett szerény méretű, földszintes épületben előszoba, iroda, kétszobás őrlakás, szerszámkamra, maga a műhely, és a külön terembe helyezett esztergapad kapott helyet. A kőfaragómester alápincézett, földszintes lakóháza a telek Borjú téri frontján állt, melyet szintén Gerster tervezett ugyanabban az évben.[18] 1868-ban bővítésre volt szükség, a műhelyépület kiegészítésének tervét Jakab bátyja, Kauser Lipót és Frey Lajos szignálta.[19] 1872-ben szintén bővült a kőfaragó telep. Egyedülálló módon fotó is rendelkezésünkre áll a műhely udvaráról. A források alapján Jakab kőfaragói működésének egyik alappillére a bátyjától örökölt kapcsolat a Poschacher cég mauthauseni gránitbányájával, melynek ő lett budapesti képviselője. Ennek köszönhetően az 1870-es és 1880-as években ő tudta a legtöbb gránitmunkát elvállalni a fővárosi építkezéseken. Teljes egészében gránitborítással látta el az egykori Haas-palotát (V. kerület, Vörösmarty tér, tervező: Linzbauer István, 1873, elpusztult),[20] ő készítette az Eötvös-szobor gránittalapzatát,[21] de a Hungária hírlapnyomda épületéhez is az ő műhelyében készültek a gránit oszlopok (V. kerület, Bajcsy-Zsilinszky út 34., tervező: Quittner Zsigmond, 1887–1888).[22] Kauser János műhelyét halála után veje, Seenger Béla vette át, aki más irányban fejlesztette a műhely tevékenységét. János fia, az ifjabb Kauser János pedig építőmesterként lépett színre, így a generációváltás diverzifikálással, kapacitásbővítéssel, valamint a családi-szakmai kapcsolati háló szélesítésével is együtt járt. Az egyes szereplők így nem egymással konkurálva, hanem egymást erősítve jelentek meg a piacon, és nyertek el jelentős meg-

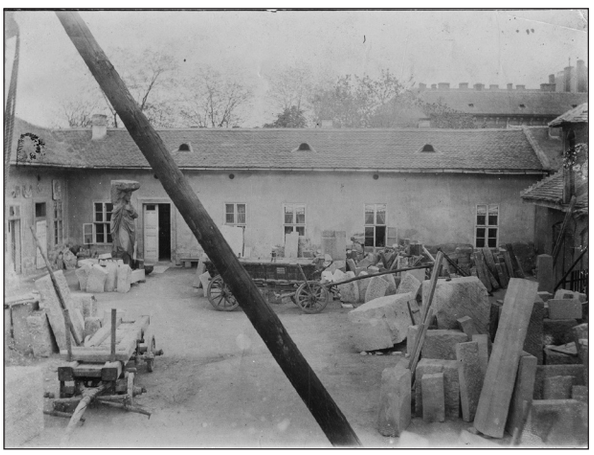

1. kép: Kauser Jakab kőfaragó műhelye a Rákóczi téren (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Budapest Képarchívum: 025290)

[15] BFL IV.1324.a 039 – 05682

[16] A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 18/1, 85.

[17] BFL XV.17.b 312 180/1865.

[18] BFL XV.17.b 312 21/1865.

[19] BFL XV.17.b 312 0968/1868.

[20] Vasárnapi Újság, 1873/27. (július 6.) 321.

[21] BFL XV.17.f.331.b 45/6

[22] Déry 1991, 90.

bízásokat. Ennek az együttműködésnek az egyik látványos példája a MÁV Nyugdíjintézetének Bérháza (VI. kerület, Andrássy út 83-85., tervező: Kauser József, 1883). Az unokaöcs-építőművész által tervezett köröndi épület kőfaragó munkáit a két sógor végezte, Kauser Jakab nevéhez a gránit lábazat, a pátyi mészkő kapuzat, a sóskúti mészkő főpárkányok, tetőablakok, belső udvari árkádok fűződnek, Seenger Béla pedig a karsztmárvány lépcsők és balkonlemezek elkészítését vállalta.[23]

Ez a családi háló sokszor megóvta az egyes szereplőket anyagi krízishelyzetekben is. A Gründerzeit hevében sokan kezdhettek jelentős haszonnal kecsegtető vállalkozásba, azonban nem minden iparos vagy építész rendelkezett kellő pénzügyi ismeretekkel vagy biztos hátteret nyújtó tőkével. A Kauser család szerteágazó építési tevékenységét összekötötte a családtagok vállalkozói szemlélete, több családtag is lelkesen foglalkozott üzlettel, vállalkozással,[24] ami természetesen kockázatokkal járt. Kauser Jakab testvérei, János és Lipót is csődbe jutottak pályájuk során, de a Százház utcai munkáslakótelepet létrehozó mérnök-építész Kauser István is, akiért személyesen Kauser Jakab vállalt anyagi felelősséget.[25] Kauser Jakab maga is csődbe ment 1881-ben, ingóságai, műhelyének kőkészlete árverésre került. Rokona, Gerster Lajos sietett segítségére, aki a három árverési vevőtől azonnal megvásárolta az árverési vagyont, a kőfaragó pedig tőle bérelte azt vissza, így akadálytalanul folytathatta működését.[26]

Egyik legjelentősebb megbízását, a Deák-mauzóleum kőfaragó munkáit szintén a Gerster rokonság révén nyerte el Kauser Jakab (2. kép), hiszen a monumentális síremlék tervezője unokaöccse, a fiatal építész, Gerster Kálmán volt. Kauser 1879-ben szerződésben vállalta a kőfaragó munkák kivitelezését, az építés 1882-ig tartott.[27] Az iparosöntudatot és a mester megbecsültségét jelzi és karikírozza ki a Pesti Hírlapban 1892-ben közölt anekdota, melyben a Deák-mauzóleumba tévedt bámészkodót világosítja fel egy kőfaragó a szerzőség kérdéséről: *„Idegen: A művésznek nevét szeretném tudni. Kőfaragó: Kauzer úr; minden, amit itt látni tetszik, a Kauzer úr műhelyéből került ki. Idegen: De az angyal talán… Kőfaragó: A figura? Azt valami Strobl csinálta!"*[28]

Kelndorfer, Weisinger – jellemző nehézségek

Kelndorfer József neve az egyik leggyakrabban előforduló kőfaragó név az 1870-es évek német nyelvű építészeti szaklapjaiban (helyenként Kelendorfer névváltozattal) személyéről, tevékenységéről azonban nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. Egy Nyergesújfalun megtelepedett olasz kőfaragó, Alio Antal (Antonio Alio) lányát, Paulinát vette feleségül, így örökölte meg apósa műhelyét.[29] Részt vett a Szent István Bazilika kőfaragó munkáiban Kauser János, Slavek Vince, Hauszmann Sándor, Seenger Béla és mások mellett.[30] Egyike volt az Akadémia épületén dolgozó kőfaragómestereknek is. 1864 és 1865 között márvány- és vörösmárvány lépcsőket,

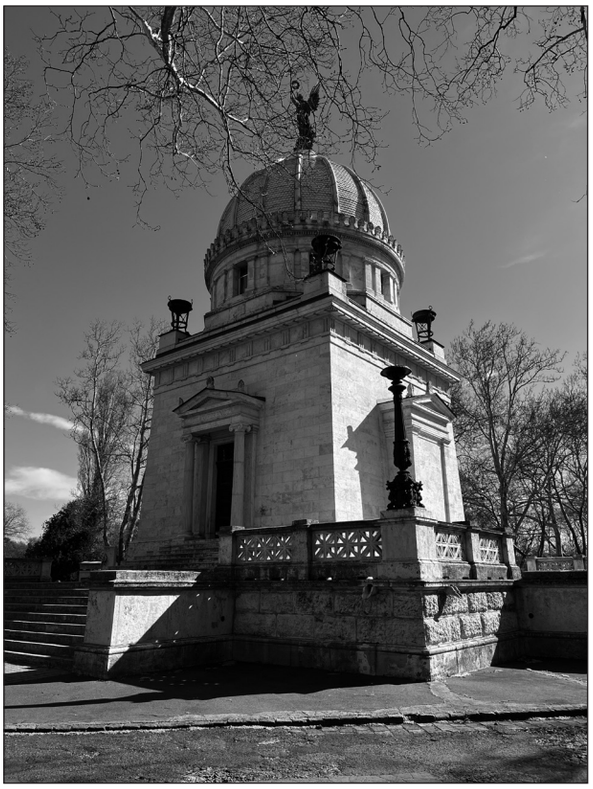

2. kép: Deák Ferenc mauzóleuma, 1879–1887, építész: Gerster Kálmán (A szerző felvétele)

folyosólapokat, pilisszántói homokkövet szállított az építkezéshez.[31] 1876-ban jelen volt a szegedi Országos Ipar-, Termény- és Állatkiállításon, ahol Seenger Bélával ketten képviselték a fővárosi kőfaragóipart.[32] *„Kelendorfer pesti kőfaragó azon külföldi márványlapokat állította ki, melyeket használ. Ezen 34 darab márványlap között találjuk a vestfaliai galet granitot, a svéd granitot, a tiroli giallot, a rosso brocatellot, a spanyol rosso brocatellot, verde anticot, az olasz verde chiarot, a bajor granitot, syenit, a corsicai prezzia d'oratat, sienai giallott, a görög rosso anticot, olasz verde scurot, s a parosi biancot."*[33] A felsorolás lejegyzője láthatóan nem mozgott otthonosan a kőfajták között, egysége-

[23] Az Építési Ipar, 8/25, (június 22.). 248.
[24] Komárik 1971, 397.
[25] BFL VII.2.c – I.1229/1875.
[26] BFL VII.200. – 1053/1881.
[27] BFL VII.173.a – 0355/1879.
[28] Pesti Hírlap, 14/23. (január 23.) 8.
[29] Tóth 1968, 1.
[30] Déry 1991, 36.
[31] Burján–Török 2016, 208.
[32] Egyetértés 10/210, (szeptember 2.) 6.
[33] Uo.

sen márványnak nevezi a gránitot és a szienitet is, de a lista így is képet ad arról, hogy Kelndorfer Európa számos távoli országából importált alapanyagot, válogatásának fő szempontja az lehetett, hogy minél színpompásabb, elegánsabb mintákat tárhasson a látogatók szeme elé. A MÁV Igazgatósága székházának építésében (VI. kerület, Andrássy út 73-77., tervező: Rochlitz Gyula, 1873–1876) Kelndorfer már fiával, ifj. Kelndorfer Józseffel együtt vett részt, nem közös műhely tagjaiként, hanem önálló vállalkozókként. Az idősebb Kelndorfer fő alapanyagát, a gerecsei vörös „márványt", a fiatalabb pedig homokkövet szállított az építkezésre.[34] 1877-ben az ifj. Kelndorfer komoly anyagi krízisbe került, melyet valószínűleg a családapa halála idézett elő. Megbízóinak több alkalommal is fizetési engedményt volt kénytelen adni, hitelezőit kezesként utóbb édesanyja, Alio Paulina fizette ki, aki cserébe átvette tőle Kégl Györggyel szembeni 2000 forint értékű követelését.[35] Ugyanebben az évben, egy másik alkalommal felesége, Pfeifer Paulina fizette meg a kőfaragó adósságát, elzálogosítva saját pilisborosjenői ingatlanát, cserébe férje szintén egy követelést tudott átruházni nejére.[36] Schirmbrand Antal építőmester és Feszl Frigyes is perelte, utóbbival adósságainak részletekben történő kifizetéséről egyezett meg.[37] Nem sokkal ezután már saját édesanyja is beperelte a kőfaragómestert, hogy hozzájuthasson a néhai férje által kiskorú lányára hagyott örökséghez.[38] Férfiruhát, szobabútort is lefoglaltatott fia lakásán, figyelme azonban elsősorban az értékes kőanyagra fókuszált: részben feldolgozott homokkő és gránit, malomkövek, valamint a kintlévőségek fedezték 5400 Ft-os követelését.[39] A nehézségek ellenére Kelndorfer a pályán maradt, de már nem pesti, hanem piszkei kőfaragóként találkozunk vele a forrásokban.[40]

A kortárs Weisinger Györgynek (1836–1898) hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie pályája során. A róla fellelhető adatok arról tanúskodnak, hogy Kauser Jakabbal és Kelndorfer Jánossal együtt ő is többször vált fizetésképtelenné. Feltehetően a kőfaragóipar sajátja volt a nagy anyagi kitettség a drága alapanyag miatt, amelynek a szállítása is nehézséget és nagy költséget jelentett. Ehhez adódott hozzá a biztosíték kifizetése (általánosan a munkadíj 10%-a), melyet a munka megkezdése előtt kellett a kőfaragómesternek rendeznie, így a szerződés teljesüléséig jelentős előzetes kiadásai voltak. Weisingernek, egy többgenerációs kőfaragó család legidősebb képviselőjének is többször voltak likviditási problémái az 1880-as években, ezért többször vett fel kölcsönt

3. kép: Sváb Jakab bérháza, 1887, építész: Freund Vilmos (A szerző felvétele)

Weinszeisz Lajos kocsigyárostól.[41] A kölcsön visszafizetését a VI. kerületi állami tanítónőképezde épületén (VI. kerület, Andrássy út 63-65.) végzett kőfaragó munkák révén, a Magyar Királyi Központi Állampénztárban elhelyezett 600 forintból tervezte megoldani. Emellett hitelezőjére ruházta át a Sváb Jakabtól elvárt, egy körúti bérház építésén (VI. kerület, Teréz körút 7., tervező: Freund Vilmos, 3. kép) 1887-ben végzett kőfaragó munkájának díját is.[42] A nehézségek ellenére Weisinger sikeres pályát futott be, olyan neves építészek művein dolgozott, mint Linzbauer István (I. kerület, Bem rakpart 6-7. Andrássy-palota, 1872–1874, Swoboda Lukács kőfaragóval közösen), vagy Hauszmann Alajos (V. kerület, Váci utca 26. Ádám–Éberling-bérház, 1890). A többgenerációs műhely sikerének egyik alapköve volt a jó kapcsolat Czigler Győző műépítésszel, melyet szintén a legidősebb Weisinger alapozott meg. Szakmai körökben is nagy megbecsülést élvezhetett, hiszen az 1886-ban alapított ipartestület elöljárósági tagja is volt.[43] 1896-ban Weisinger még lépéseket tett a műhely elköltöztetésére, hogy a szülői háztól, a Nagy Fuvaros utca 12-ből a Gyáli út, Üllői út és Vágóhíd utca által határolt területre helyezze azt át.[44] A Fővárosi Pénzügyi és Gazdasági Bizottmány hozzájárult a terület bérbeadásához, a megvalósítás azonban a kőfaragómester halála miatt már a fiára maradt. A műhely így közvetlenül az 1887-ben létrehozott Budapest-Szentlőrinci Helyi Érdekű Vasút indóháza mellé költözött, és ennek az előnyeit könnyen kihasználhatták a teherszállításban. Az ifjabb Weisinger György (1871–1946) kereskedelmi tanácsos, az ipartestület kőfaragó szakosztályának elnöke, nemcsak tovább vitte az 1866-ban alapított családi műhelyt, hanem egyre prosperálóbbá tette, majd 1937-ban átadta a kivételesen hosszú életű

[34] Déry 1991, 109.
[35] BFL VII.151. – 1484/1877.
[36] BFL VII.151. – 1485/1877.
[37] BFL VII.2.c – I.0090/1877.
[38] Budapesti Közlöny 12/113, (május 16.) 3573.
[39] Uo.
[40] Esztergom és Vidéke 4/50, (június 22.) 2.
[41] BFL VII.200. – 1664/1887.
[42] Uo.
[43] Az Építési Ipar 33/502, (augusztus 15.) 356.
[44] Fővárosi Közlöny 7/83, (október 27.) 3.

4. kép: Seenger Béla kőfaragó üzeme a Tavaszmező utcában egy korabeli képeslapon (Martsa Piroska tulajdona)

céget a harmadik Weisinger (Várbiró) Györgynek (1909–1979).[45]

Seenger

Seenger Béla (1852–1905) Kauser János műhelyében kezdte pályáját, és mestere lányát, Kauser Saroltát vette feleségül, majd nagykorúsága elérése után átvette az ekkor már Nagy Stáció utca 75. szám alatt működő kőfaragó műhely vezetését. A Kauser márkanevet az első években még mestere halála után is megtartotta, ahogyan hirdetését is, és a Kausernél bevált illusztrációval hirdetett még 1878-ban is.[46] Az 1870-es években már jelentős megbízásokat tudhatott magáénak, így önnön jogán is gyorsan megkerülhetetlen szereplője lett az építőiparnak és a helyi politikának is. Cége 1874-ben került bejegyzésre,[47] de 1875-ben már elnyerte az Országos Magyar Iparegyesület versenyképességi érmét üzlete korszerű berendezéséért és okszerű ügyviteléért.[48] (A díjat az Iparegyesület azoknak a pályázóknak ítélte oda 1870-től, akiknek termékei versenyezhettek a külföldi árucikkekkel, emellett az egész üzem működését vizsgálat alá vették, a használt gépektől, innovatív munkamódszereken át a munkásjóléti szolgáltatásokig, és a felhasznált alapanyagokig.[49]) Korai időszakáról viszonylag keveset tudunk. Voita Donát két épületén is dolgozott, 1874-ben a mai Podmaniczky tér helyén álló bérház kőfaragó munkáit készítette el,[50] 1876-ban pedig a Belgrád rakpart 19. számú házon tevékenykedett.[51] 1876-ben megvásárolta a józsefvárosi Tavaszmező utca 6. alatti egykori keményítőgyárat,[52] és 1877-ben ide helyezte át az üzemet, melyet folyamatosan bővített és gépesített (4. kép). Valós versenyképességét jelzi, hogy márványmunkáival több esetben is jelen tudott lenni jelentős építkezéseken külföldi cégek mellett. 1877-ben már részt vett az Operaház építésén, olyan jelentős külföldi cégek mellett, mint a trieszti Cava Romana cég.[53] Belső „lépcsőtámokat", balluszterekt, pilléreket készített karsztmárványból.[54] Üzeme folyamatos fejlesztések és egy újabb költözés segítségével a századfordulón érte el a csúcspontját az Országház épületén, a Tőzsdepalotán, a Magyar Nemzeti Bank épületén, illetve a Budavári Palotában végzett munkákkal.

[45] Vállalkozók Lapja 62/13, (március 27.) 4.
[46] Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1878. XVII.
[47] Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 8/153. (július 8.), 3075.
[48] A Hon 13/100, (május 3.) 2.
[49] Anyagi Érdekeink 4/12, (december 24.) 14.
[50] Déry 1991, 150.
[51] Déry 1991, 67.
[52] BFL IV.1324.a – 034 – 06302
[53] Déry 1991, 42.
[54] Építési Ipar 9/61, (március 3.) 74.

Gerenday

Gerenday Antal (1818–1887) az eddig tárgyalt, valamivel fiatalabb pályatársaktól eltérő utat járt be, mivel kívülállóként, kereskedőként került a kőfaragóiparba.[55] 1847-től önálló kereskedőként tevékenykedett, és figyelme már ekkor a sírkőkereskedelem felé fordult. Időzítése nagyszerű, hiszen 1849-ben megnyílt a Fiumei úti köztemető, és a temetkezési kultúra változásnak indult. A céhes kőfaragóipar ekkor már nem elégítette ki a vásárlói igényeket, így komoly létjogosultsága lett a sírkőkereskedésnek is. Gerenday azonban nem elégedett meg a kereskedéssel, az 1850-es évek közepén ingatlant vásárolt Piszkén, hogy a nyersanyag is rendelkezésére álljon.[56] Ezután gyárengedélyt kért, hogy saját maga állíthassa elő a termékeket. A Kemény Mária által feldolgozott alapítástörténet jól példázza, milyen gyengék lettek ekkorra a céhes rendszer keretei, de Gerenday vállalkozói leleményességéről is képet kaphatunk.

„Egy hónap múlva Gerenday gyárengedélyért folyamodik a budai Helytartósághoz. Kérvényére 1855 novemberében elutasító választ kap. Az indoklás szerint a sírkőkészítés az építőiparok körébe tartozik, s ezen a területen csak a szakképzettség igazolása esetén lehet gyárengedélyt szerezni. Gerenday, aki 1847-től önálló sírkőkereskedő, ezek szerint eddig is engedély nélkül állított elő sírköveket. Amennyiben a sírkövek gyártását tovább kívánja folytatni, a céhnek három hónapon belül remekfeladatot kell kitűznie számára. Sírkőkereskedelemmel a pesti céhek érdekkörének megsértése nélkül továbbra is foglalkozhat. Gerenday nem nyugszik bele ebbe a döntésbe, s újabb folyamodványára, melyben hangsúlyozta, hogy sírköveinek anyaga nem kő, hanem márvány, s ezért nem tartozik, s eddig sem tartozott a kőfaragócéh érdekkörébe, hanem szabad iparként tartották számon, kedvező választ kap. Ezt a döntést 1856 januárjában ugyanaz a hatóság hozza, amely néhány hónappal korábban elutasította a kérelmet."[57]

A hatóság nemcsak Gerenday szavakkal folytatott játékának adott zöld utat („nem kő, hanem márvány") de legalizálta az addig engedély nélkül folytatott tevékenységét is, hiszen ekkorra már közel 200 főt foglalkoztatott, és kőfejtőket bérelt Piszkén.[58] Az 1850-es, 60-as években folytatta a dinamikus terjeszkedést, sorra vásárolta az ingatlanokat, 1864-ben pedig megjelentette díszes albumát, melynek célja az volt, hogy országos lefedettséget szerezzen gyárának (5. kép). Ettől kezdve, majd az 1870-es és 1880-as évek során képviselői révén az egész országot ellátta sírkővel és kisebb szobrászmunkákkal. Nemcsak előtte járt a konkurenciának, élénken figyelte a vevők igényeit is, a „közönség igényeinek folyamatos észlelése" megfogalmazás albumának bevezetőjében is szerepelt.[59] Ezen azonban túlmutatva, aktívan alakítani is kívánta a közízlést, megteremtendő azt a keresletet, amit azonnal ki is tud szolgálni.

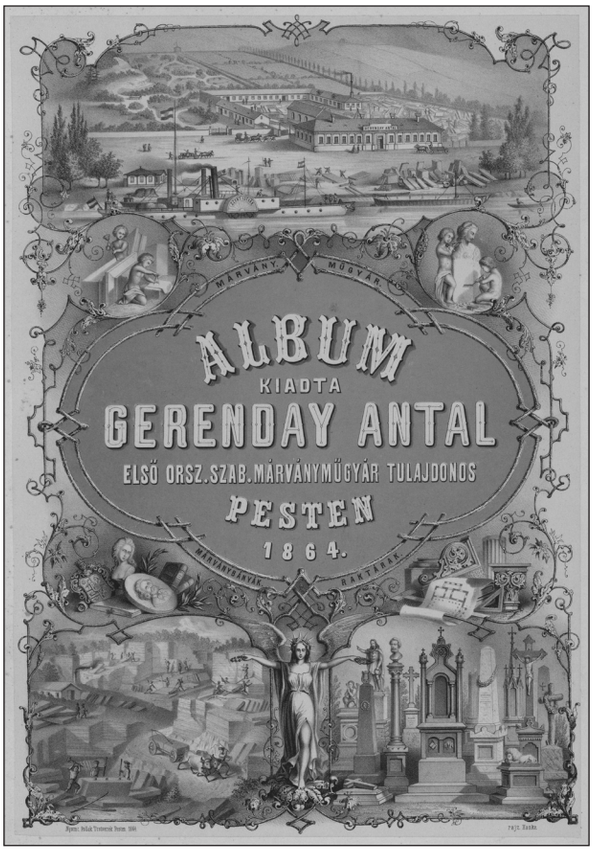

5. kép: Gerenday Antal albumának litografált címlapja (BFL XI.812.7.014.1)

A sírkőgyártásban betöltött egyeduralkodó szerepe mellett az 1870-es években Gerenday kísérletet tett arra, hogy az építőiparban is jelentős szerepet vállaljon. Még 1868-ban beszállt az Első Magyar Építési Anyagtermelő Részvénytársaságba, melynek alapítói között olyan illusztris nevek szerepeltek, mint Ybl, Feszl és Henszlmann.[60] Az 1873-as bécsi tőzsdekrach nyomán kialakuló gazdasági válság azonban tönkretette a részvénytársaságot, így ez a kísérlet nem lett sikeres.

Andreetti

Az Andreetti család egyike annak a számos olasz famíliának, amelyek a 19. század közepén a magyar főváros vonzáskörzetében telepedtek le. Andreetti Antal (Antonio Andreetti) nevéhez fűződik a család Sóskútra telepítése, ahol a székesfehérvári káptalan bányáinak bérlőjeként, majd földbirtokosként vezető szerepet vállaltak a község életében, de a

[55] Kemény 1983, 93.
[56] Lukácsy 2011, 50.
[57] Kemény 1983, 95.
[58] Gerenday 1864.
[59] Gerenday 1864.
[60] Nyír 2/34, (augusztus 22.) 4.

főváros közelsége miatt a budapesti kőfaragóiparban és építési iparban is tevékenyen részt vettek.[61] Andreetti Antal 1865-ben társas céget hozott létre Sóskúton Nolli János kőfaragóval. 1866-tól bérelte a székesfehárvári káptalan uradalmi bányáit, így megkezdődhetett a kitermelés.[62] Andreetti műszaki igazgatója volt az 1869-ben alakult Sóskúti Kőbánya Részvénytársulatnak.[63] A Részvénytársulat már hatékonyan részt tudott venni az 1870-es évek építőipari fellendülésében építőanyag-szállítóként. A következő évtizedben jelentősége csökkent, és 1884-ben a közgyűlés a részvénytársulat felszámolása mellett döntött.[64] Antal ikerfiai, Anselm és Sándor (Anselmo és Alessandro) 1844-ben születtek a Comóhoz közeli Lainóban.[65] Sándort vállalkozóként és kőbánya-tulajdonosként említik a források, sok gyermeke született, azonban fiatalon, 40 évesen meghalt. Andreetti Anselm (1844–1907) a fővárosi kőfaragóipar megbecsült tagja lett. Tevékenysége az 1870-es évektől követhető. Az 1870-es évek első felében Gabler Andrással működött társas vállalkozásban, a kerepesi vámház telkén Gabler saját maga számára, 1865-ben épített műhelyében.[66] A jó közlekedési adottságokkal rendelkező telek a Köztemető közelsége miatt is megfelelőnek bizonyult minden olyan kőfaragó számára, aki sírkőkészítéssel is foglalkozott. Gabler és Andreetti mellett számos más kőfaragó dolgozott a Kerepesi út – Köztemető út – Új vásártér (a mai Rákóczi út – Fiumei út – II. János Pál pápa tér) vonzáskörzetében. 1875-ben Gablerrel együtt vett részt síremlék-pályázatokon,[67] de reprezentatív épületek kőfaragó munkáit is elvállalta a cég, így 1874-ben a Móritz-bérházon (VIII. kerület, Múzeum utca 3.) dolgoztak együtt.[68] Hamarosan önállósodott, 1877-ben jegyezték be egyéni vállalkozását.[69] Ekkor már egyedül bérelte a telket egészen a Mosonyi utca 1. szám alatti saját házába költözéséig, 1888-ig.[70] Budapesti pályakezdését a partneri viszony mellett a sóskúti családi háttér, a család által birtokolt bányák is elősegítették. 1902-ben kelt végrendelete nyolc sóskúti, két biai és egy érdberekpusztai telekkönyvi betétszámot sorol fel, emellett Pátkán (Kőrakás-pusztán) volt birtoka, ahol gazdálkodott is.[71] Az 1880-as években egyre jelentősebb volt közéleti tevékenysége, legtöbb munkáját is a század utolsó két évtizedéből ismerjük. Ilyen például a Terézvárosi Casino épülete (VI. kerület, Andrássy út 39., tervező: Petscahcher Gusztáv, 1884–1885). Pályája időskorában sem ívelt lefelé. A századforduló után olyan kiemelkedő épületek kivitelezésében vett részt a korszak legjelentősebb kőfaragóival együtt, mint a Szépművészeti Múzeum, ahol Kauser Jakab fia, István is dolgozott (XIV. kerület, Hősök tere, 1901–1905),[72] vagy a Tőzsdepalota, ahol a kőfaragók között volt Seenger Béla és Kauser István is (V. kerület, Szabadság tér 17., 1902–1905).[73]

A szakmai arisztokrácia családi összefonódásai, szerepük az Ipartestületben

Az 1884. évi XVII. tc. 122. paragrafusa értelmében megalakuló Budapesti építőmesterek, kőműves-, kőfaragó- és ácsmesterek ipartestülete 1886. február 14-én tartotta alakuló ülését.[74] Az ülésen meghatározták az ipartestület legfőbb feladatait, amelyeket szintén az ipartörvény irányzott elő, és az alapítást megelőző évtizedek legégetőbb problémáit érintették: mint az iparosok és tanoncok, valamit az iparosok és segédeik között fennálló viszony szabályozását, a vitás kérdések békéltető testület általi rendezését, a segélypénztárak létesítését, valamint az iparosok anyagi érdekeinek előmozdítását szolgáló szövetkezetek alakítását. A korábban már létező ipartársulatokhoz képest jelentős változást jelentett, hogy az ipartestületi tagság kötelező volt minden iparos számára, az ipartestület pedig elsőfokú iparhatóságként járhatott el, így az iparosok választott képviselőiken keresztül hatékonyabban képviselhették saját érdekeiket. Az ipartestület 1886. augusztus 8-án tartotta alakuló közgyűlését, ahol már ismertették az egyes iparágakhoz szükséges képesítések rendszerét, az iparágak hatáskörét, az elvégezhető munkákat, amelyeket miniszteri rendeletek szabályoztak (és pontosítottak a következő években). Az ipartestület elnöke Pucher József lett, a kőfaragók elöljárósági tagjai Andreetti Anselm, Kauser Jakab, Seenger Béla és Weisinger György. Az elöljáróság augusztus 12-én tartott első ülésén Kauser Jakabot a kőfaragó szakosztály alelnökévé választották.[75] Az ipartörvény életbelépése után gyorsan változó miniszteri rendeletek kettéválasztották az engedélyhez kötött munkákat a kisebb munkáktól. Előbbieket csak iparengedéllyel rendelkező kőfaragó végezhette el, mivel épületszerkezetet is érintettek, és a kőfaragó itt saját maga is felelősséget vállalt a kő beépítéséért. Ez a szétválasztás intézményesítette a kőfaragó társadalom korábban is megfigyelhető rétegződését, hiszen jelentős kőfaragó munkákat azok a mesterek

[61] Németh 2000, 19.
[62] Sürgöny 5/149, (július 2.) 36554.
[63] Magyar Compass 2, 298.
[64] Budapesti Közlöny 18/278, (november 30.) 16.
[65] Németh 2000, 20.
[66] BFL VII.2.c – I.0183/1875.
[67] Budapesti Közlöny 9/128, (június 08.) 3747.
[68] Déry 1991, 150.
[69] Központi Értesítő 2/18, (október 10.) 2.
[70] Bolond Istók 11/34, (augusztus 19.) 12.
[71] BFL VII.10.d – 027/1907.
[72] Építő Ipar 30/1513, (január 21.) 25.
[73] Építő Ipar 27/2-1357, (január 11.) 8.
[74] Az Építési Ipar 8/477, (február 21.) 71.
[75] Az Építési Ipar 1886. augusztus 15, 356.

vállaltak, akiknek megvolt a megfelelő építőipari beágyazódása, valamint termelési kapacitása.

Az ipartestület tisztségviselői között a fentebb már említett kőfaragó nevekkel találkozunk, bizonyítékaként annak, hogy az iparos társadalom is vezető személyiségként tekintett rájuk, hiszen elöljáróikat maguk választották. Nemcsak szakmai, hanem családi kapcsolatban is álltak egymással, egyfajta szakmai arisztokráciát képezve. Seenger Béla Kauser János lányát, Kauser Jakab unokahúgát, Saroltát vette feleségül. Kauser Weisinger György sógora volt, hiszen egyik fia, Róbert Weisinger György lányát, Máriát vette feleségül. De rokoni kapcsolat volt a Seenger és az Andreetti család között is, Seenger Béla lánya, Ida Andreetti Anselm unokaöccséhez, Andreetti Gézához ment feleségül. Az ipartestület megalakítását követő évtizedekben ezek a vállalkozások megőrizték vezető pozíciójukat, többük jelentős fejlesztéseket tudott végrehajtani, így tevékenyen kivehették részüket a századfordulón újra fellendülő, meghatározó értékeket teremtő építkezésekből is. Mindegyik kőfaragó műhely tevékenysége önálló, monografikus feldolgozást érdemel a jövőben.

Irodalom

Burján Balázs –Török Ákos
2016 Az Akadémia székházához felhasznált kőzetek. Építés – Építészettudomány 44/3–4, 187–225.

Déry Attila
1991 Budapest eklektikus épületszobrászata. Budapest.
2020 Öt könyv a régi építészetről. Budapest.

Gerenday Antal
1864 Album. Kiadja az első országos szabadalmazott márványműgyár tulajdonosa.

Hála József
2003 A kőfaragás és emlékei a székelyföldi Homoródjánosfalván. Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 16, 131–143.

Katona Júlia
2024 Mesterségkutatás. Az Iparművészeti Múzeum kutatási projektje. In: Jánovszki T. (szerk.): Mesterek öröksége. A művészi igényű kézműves szakmák kutatásának és oktatásának kérdései egykor és napjainkban. Budapest, 23–34.

Kemény Mária
1983 A Gerenday-féle sírkőgyár története (1847–1952). Ars Hungarica 11/1, 95–126.

Komárik Dénes
1971 Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században: pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés – Építészettudomány 1971/4, 379–418.

Lukácsy András
2011 Lex Gerenday. Egy polgárcsalád 150 éve. Budapest.

Németh Józsefné
2000 Andreetti Károly élete és munkássága. Sóskút.

Schafarzik Ferenc
1904 A Magyar Korona országai területénlétező kőbányák részletes ismertetése. Budapest.

Sisa József
2021 Az Országház építése és művészete. Budapest.

Szulovszky János
2024 Kézművesipar a tőkés viszonyok kibontakozása idején. In: Szulovszky J. (szerk.): A kézművesipar története Magyarországon. Budapest, 153–180.

Tóth Gábor
1968 Kernstok és Nyergesújfalu. Fórum: A Dolgozók Lapja Vasárnapi melléklete 22/223, 1.

Levéltári források

BFL – Budapest Főváros Levéltára
IV.1324 Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye
XV.17.b Pest szabad királyi város tervei (1786–1873)
VII.2.c Polgári peres iratok (1872–1950)
VII.200 Ökröss Bálint közjegyző iratai (1875–1889)
VII.173 Gászner Béla közjegyző iratai (1875–1919)
VII.151 Rupp Zsigmond közjegyző iratai (1875–1918)
VII.10.d Kihirdetett végrendeletek (1896–1914)

Stonemasons and their opportunities in the 19th century, after the abolition of the guild system

This study presents the results of my first year of research conducted within the HNM PCC Museum of Applied Arts' Craft History Research Group. Using the example of prominent stonemason workshops operating in the capital and its surrounding area in the last third of the 19th century, I explore the question of opportunities available to craftsmen in the unregulated period that followed the collapse of the guild system.

The stonemasonry industry of the period was dominated by a few families with close professional and personal ties, typically spanning several generations, such as the Kausers, Kelndorfers, Seengers, Weisingers, and Andreettis. Several generations of the Kauser family played an important role in the construction of the capital. József Kauser (1787–

1841) founded the family stonemasonry workshop, and after his death, his two sons, János (1817–1871) and Jakab (1833–1893), followed in his footsteps. The latter specialized primarily in granite, although his workshop also created the Deák Mausoleum. János Kauser's workshop was taken over by his son-in-law, Béla Seenger (1852–1905), who rapidly modernized it and supplied a variety of marble to construction sites in the capital, including the Opera House, Buda Castle, and the Stock Exchange Palace.

The Weisinger firm, which specialized in limestone, was led during this period by its founding master, György Weisinger (1836–1898). Although he had the opportunity to work on buildings designed by such renowned architects as Alajos Hauszmann and György Czigler, he struggled with constant financial difficulties (similar to Kelndorfer). By the end of his career, he was able to hand over a reputable company to his son, György Weisinger (1871–1946), who went on to make it truly flourish.

The lives of the Italian Andreettis, who settled in Sóskút, were naturally intertwined with the stone of Sóskút. The career of Anselm Andreetti (1844–1907) in Budapest was facilitated not only by his partnerships, but also by his background in Sóskút and the mines owned by his family. Like his colleagues, he was actively involved in professional and public life.

Antal Gerenday (1818–1887), who was slightly older than the others, had already challenged the guild system in the mid-19th century. As the system weakened, it was unable to prevent him from becoming the sole ruler of the tombstone market at the national level.

The decisive role of these masters is demonstrated by the fact that, upon the founding of the Trade Association in 1886, they undertook to lead the professional representation of interests, which in many cases was continued by their successors with great responsibility.

Figure captions

Fig. 1. Jakab Kauser's stonemasonry workshop on Rákóczi Square (Ervin Szabó Metropolitan Library – Budapest Picture Archive: 025290)

Fig. 2. Ferenc Deák's mausoleum, 1879–1887, architect: Kálmán Gerster (Photo by the author)

Fig. 3. Jakab Sváb's apartment building, 1887, architect: Vilmos Freund (Photo by the author)

Fig. 4. Béla Seenger's stone carving workshop in Tavaszmező Street on a contemporary postcard (Property of Piroska Martsa)

Fig. 5. Lithographed title page of Antal Gerenday's album (BFL XI.812.7.014.1)

Az Alföld kőzete, az édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) geológiai leírása és felhasználása a Nagykőrösi Református Egyházközség főtemplomának példáján

Oláh Róbert
Ceglédi Tankerületi Központ; Nagykőrösi Kolping Katolikus Általános Iskola és Szakgimnázium; Nagykőrösi Arany János Kulturális Nonprofit Kft.

Absztrakt: Az alföldi építkezések sajátos kőzetanyaga volt az édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő). Ezen kőzet részletes, geológiai vonatkozású bemutatása több szerzőnél már megvalósult. Ellenben azt még nem tárgyalták, hogy miként történt meg a kőzetanyag felhasználása egy nagykőrösi épületben. A földtörténeti és diagenetikai központú bemutatásnál törekedtünk a vizsgált terület mind szűkebb fókuszú bemutatására, amelynél fontos kiemelnünk, hogy a kőzetanyag látható épített feltárása legutoljára 2011-ben kerülhetett sor. Ekkor volt egy nagyobb rekonstrukciós beruházás, amely érintette Nagykőrös legrégebbi – és egyben Pest vármegye legmagasabb – fennálló épületét, a református templomot. A tárgyalt épület építéstörténete megkerülhetetlen, ugyanis a vizsgált kőzetanyag felhasználása nem egyidős a teljes épületegyüttessel, köszönhetően a több át- és melléépítésnek. A renoválási munkálatok fotódokumentációjára támaszkodó építőanyag-vizsgálati eredmények még nem kerültek bemutatásra, így ezzel szeretnénk hozzájárulni az Alföld egyedi kőzete és annak felhasználásának minél jobb megismeréséhez.
Kulcsszavak: édesvízi tavi mészkő; réti mészkő; darázskő; vallástörténet; Nagykőrös

Bevezetés

Nagykőrös a Duna-Tisza közén elhelyezkedő kisváros, amelynek történelmi, kulturális, néprajzi, régészeti és természetföldrajzi értékei mind számottevőek, bár ezek közül sajnos keveset ismer a nagyközönség. Ellenben több olyan „kuriózummal" is büszkélkedhet a mezőváros – a teljesség igénye nélkül –, amely országosan, sőt nemzetközileg is ismert, úgy mint az 1368-ban kapott városi rang; Arany János (1817–1882) híres, a városban töltött kilenc évnyi tanársága és ballada-korszaka (1851–1860); de megemlíthetjük az itt talált híres ludasi processziós keresztet a Krisztus korpusszal, vagy egy felbecsülhetetlen értékű, avar korból származó arany fejedelmi (mások szerint vezéri) kardot; illetve joggal nevezhetjük Nagykőröst az „akadémikusok városának" is.

Ezen büszke múltnak számos további kapcsolódó „lenyomatát" láthatjuk nem csupán egy-egy tudományterületre fókuszálva, hanem a hétköznapokban is. A település építészeti jellegének magyarázata annak természethez való kapcsolatában keresendő, ugyanis a mezővárost kiterjedt művelési területek veszik körül. Emellett a városképre erősen hatott az északról szomszédos Cegléd, valamint a délről határos Kecskemét is. Mindezeket summázva a néprajzi szakirodalomban csak Három városként ismert terület további sajátosságokkal bír, ugyanis a török hódoltság időszakában az Alföld bár elnéptelenedett, de a meglévő településeken a reformáció közvetve vagy közvetlenül ennek hatásaként is teret nyert. Ezen hatások évszázados nyomai ma is markánsan befolyásolják Nagykőrös településszerkezetét, utcarendezését, épületeinek korszakokra jellemző ornamentikáját. Ilyen történelmi és társadalmi kontextusokban alakult ki a közel egy évezreddel ezelőtt megkezdett és 1907-ben végleges formáját elnyert református templom épülete, amely Pest vármegye legmagasabb épületeként (1. kép) nem csupán uralja a település sziluettjét, illetve „alapköve" a helvét vallásnak, hanem egyúttal hiteles korrajzként szolgál múltunk és eleink megismerésében is. Érdekességképpen megemlítendő, hogy egy 1975-ös, döntően ismeretterjesztő műben[1] bár részletesen olvashatunk Nagykőrös történetéről, kulturális és gazdasági életéről, de egy légi fotón kívül maga a református templom megemlítésre sem kerül! Ezzel ellentétben napjainkban a releváns kutatások rámutatnak arra,[2] hogy a tárgyalt templom épületének egy része a vizsgált kőzetből épült, amelynek ismerete ezáltal megkerülhetetlen!

Nagykőrösön, mint hegységektől távol eső területen is fokozott igény merült fel a megfelelő építőkövek meglétére – köszönhetően a kiváló mezőgazdasági adottságoknak és kereskedelmi útvonalaknak –, bár a kínálat a keresletet nem minden esetben tudta követni. Ma már igencsak korlátozott

[1] Békés 1975, 22–30.
[2] Kustár–Szarka 2016, 87–130; Sümegi 2015, 59.

1. kép: A Nagykőrösi Református Egyházközség főtemploma 2024. január 29-én. (Fotó: Oláh Róbert, 2024).

annak kutatási lehetősége, hogy a területre jellemző édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) (2. kép) pontosan hol jelenik meg egy-egy épület építőanyagában, ugyanis a városi fennállás évszázadai során ezen kőzettípus iránti kereslet a 20. század elejétől szignifikánsan csökkent. Ennek okai egyrészt abban keresendők, hogy előtérbe kerültek más, jobb mechanikai tulajdonságokkal rendelkező és nagyobb mennyiségben fellelhető kőzetek; másrészt ezáltal a más fejtési, feldolgozási és felhasználási technológiák megjelenésével a lokális kőzettípusok, esetünkben a réti mészkövek kiaknázása fokozatosan háttérbe szorult. Megemlíthető továbbá a térségben ezen kőzet szinte teljes kitermelése is. Ezzel ellentétben elmondható, hogy egy-egy nagyobb feltárás, vagy rekonstrukciós építészeti eljárás során a város épületeinek olyan részletei is előkerülhetnek, amelyek rámutatnak az építészet helyi sajátosságaira, így a felhasznált anyagok milyenségére is. A közel évezredes múltra visszatekintő szakrális központot, a Nagykőrösi Református Egyházközség főtemplomát is részben ezen könnyen hozzáférhető és a térségben elterjedt kőzetből építették. Ennek nyomait ma már nehezen vizsgálhatjuk, ugyanis egyrészt a mészkőtípus kinyerése évtizedek óta megszűnt, továbbá nagyobb rekonstrukciós vagy infrastrukturális fejlesztés nem valósult meg az említett épületen, amely feltárta volna ezen építőkői jegyeket. 2011-ben viszont a tatarozási, az állagmegóvási és a korhű állapotokat célzó munkálatok számos ponton rámutattak a templomos hely építőkőzetének változatosságaira, így elmondható, hogy egy olyan lehetőség kínálkozott ezen munkálatok során, ahol megörökíthettük az épület különböző falazatainak építőanyagát.

2. kép: Édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) a nagykőrösi református templom főbejáratának 2011-es falazatbontásából, mérete 6,9×7,7×2,4 cm (Gyűjtemény és fotó: Oláh Róbert, 2024).

Nagykőrös geológiai háttere

A vizsgált település földtudományi szempontú bemutatása során törekednünk kell a releváns geológiai folyamatok és azok eredményeinek bemutatására, így a tárgyalt téma szűken vett földtani kontextusba helyezését is szem előtt kell tartanunk. A térségben nagyjából 10 millió évvel ezelőtt egy meredek bevágódás színtere kezdett kialakulni, míg a Kárpát-medencét a miocén végétől a pliocén korszakig elöntés fedte. Ezen mintegy 9 millió évig fennálló tengeri kitöltés üledékrétege helyenként megközelíti a kilométeres vastagságot is.[3] Végül az Alpok és Kárpátok kiemelkedése az északi vizes területekkel

[3] Oláh 2019, 145.

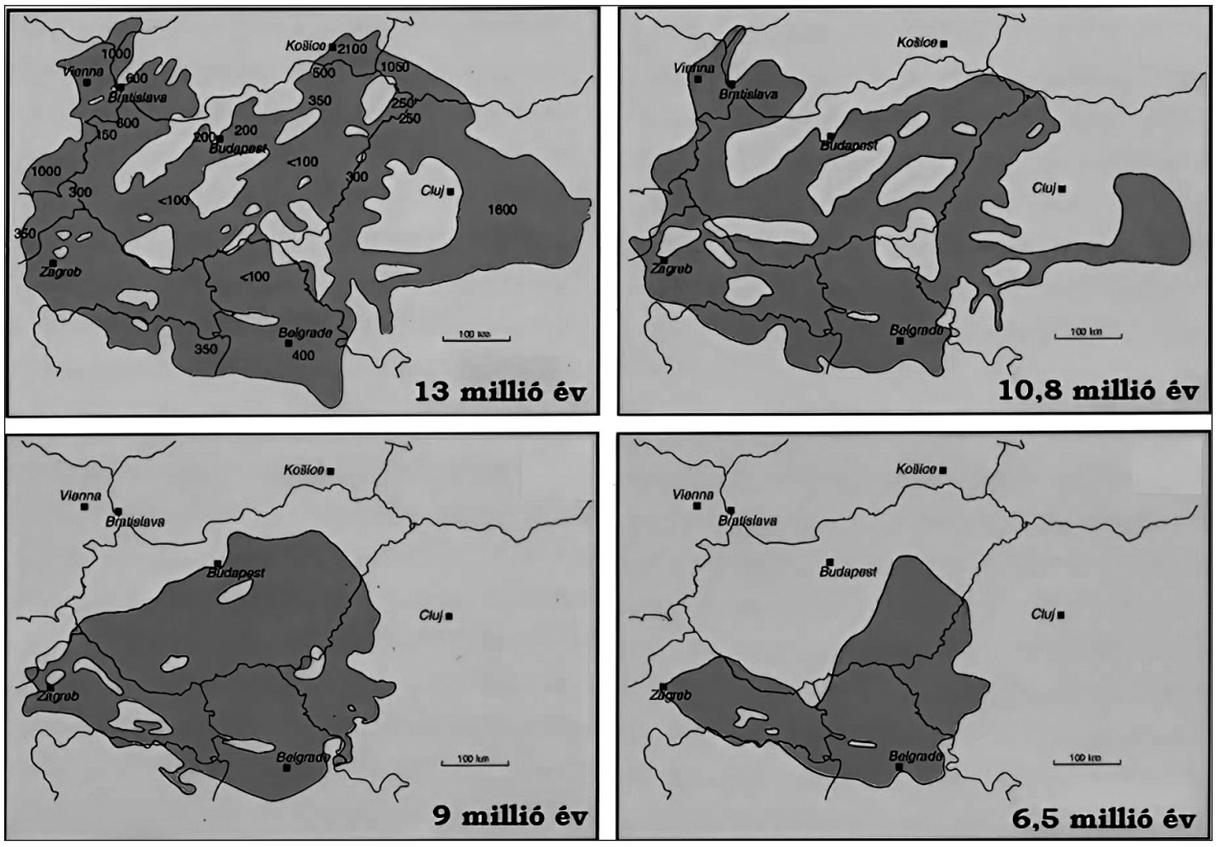

3. kép: A Pannon-medence vízzel borítottságának változása a középső miocén végétől a kora pliocénig (Magyar, 2010 nyomán, részlet).

összeköttetésben lévő kapcsolatot megszüntette, amely egy lefolyástalan, egyre édesebb vizű beltenger, majd tó kialakulását hozta magával (3. kép). A feltöltődés révén az egykori tenger utolsó maradványai is eltűntek (mintegy 600 ezer évvel ezelőtt), amely területet immár nagy ősfolyóink (döntően a Duna és a Tisza) futása és feltöltése alakította a saját képére.

A térségre jellemzően a fent bemutatott medence nem volt egységes, hanem úgynevezett részmedencékre tagolódott, még a fióksüllyedékek intenzívebben süllyedtek, addig a részmedencék mozgása irányította a folyók lefutását.[4] Ennek egyértelmű következménye volt, hogy a folyómedrek követték a leginkább süllyedő részmedencéket, még azok áthelyeződése a folyómedrek új vízhálózat-rajzolatát hozta magával. Ennek kiváló példája a Kiskunság területén található dunai hordalékkúpok kialakulása, valamint azok további eolikus formakincsei. Ezen időszakban a Duna jobb parti folyói jelentős mennyiségű, főleg karbonátokat tartalmazó hordalékot halmoztak fel,[5] majd a jégkorszak utolsó szakaszában – köszönhetően a Paks, Tolna és Sárköz területén kialakult süllyedéseknek – a Duna éles bevágódása volt jellemző. A folyó, mivel a saját hordalékába vágódott be (ezáltal magaspartok létrejöttét eredményezve), azt részlegesen alámosta, ami a Kiskunság relatív kiemelkedését jelentette (bár tektonikailag a terület stabil maradt, így annak abszolút kiemelkedése nem mondható el), ez pedig a környezete erodálódásával magyarázható. A kialakult formakincseken a talajvíz természetesen csökkent, ami a folyóvízi homokra települt eolikus és főleg karbonátos futóhomok lerakódását hozta magával. A 4. képen a kialakító folyómeder áthelyeződések és megváltozott futásirányok láthatók a negyedidőszakban, amelyek jól mutatják, hogy az egykori mederszelvények mellett hol és milyen vastagságban képződött az üledéklerakódás.

V. Faragó Mária (1913–2011) munkája a terület egyik alapművének számít, amelyben a nagykőrösi születésű kutatónő így fogalmazott a vizsgálódásait összegezve: „A legidősebb felszíni képződmény a lösz, de tanulmányoztam összefüggés végett az alatta levő képződményeket is. A lösz kivétel nélkül mindenütt homokra települt, amely sovány futóhomok, finom szemcséket alig tartalmaz és többnyire karbonátmentes. E homok alatt legtöbb helyen mészizapos képződmények vannak…”,[6] ahol a mé-

[4] Sümegi 2023, 19–20.

[5] Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016, 27; Sümegi 2023, 21.

[6] V. Faragó 1938, 144.

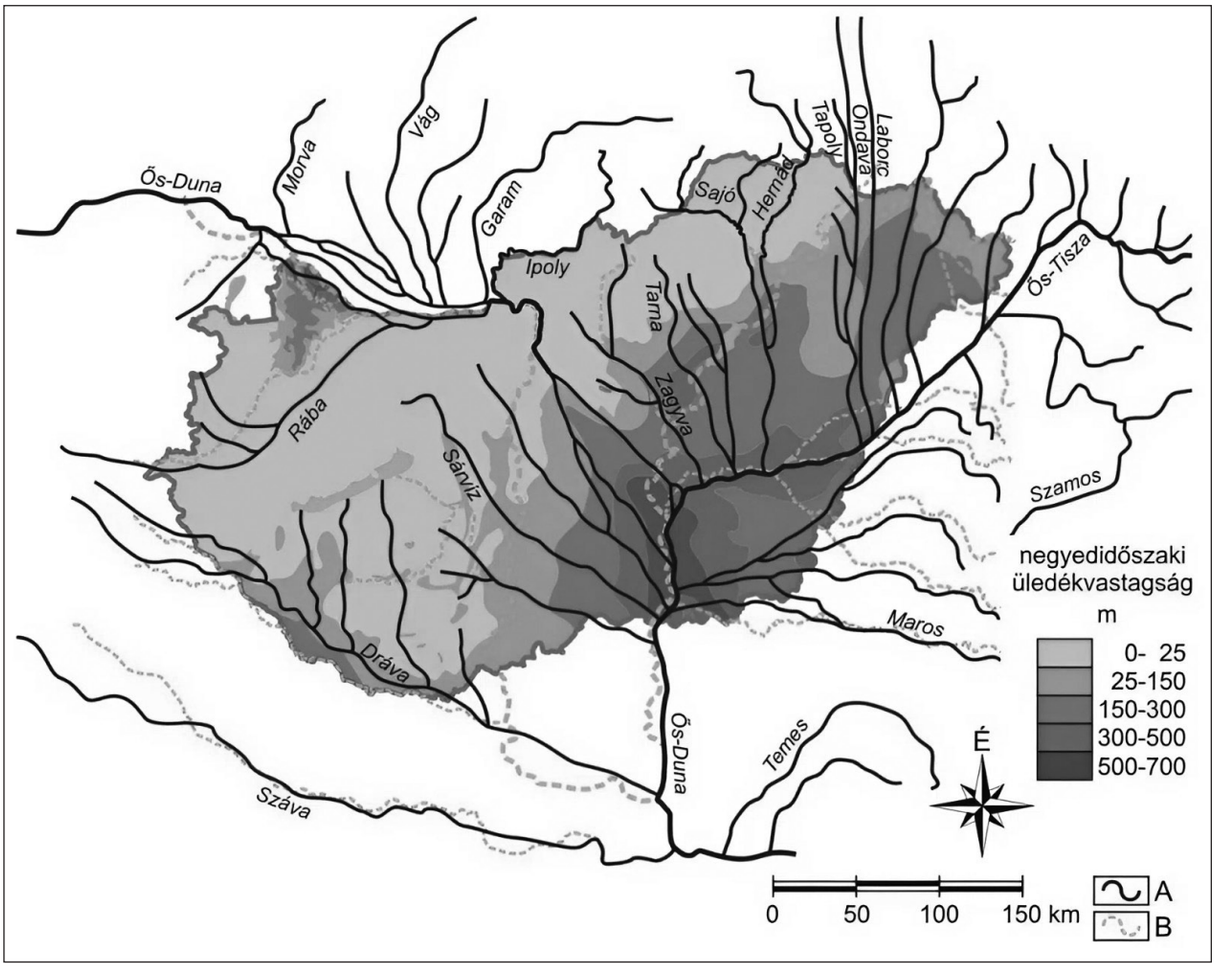

4. kép: A Kárpát-medence vízhálózatának kialakulása a negyedidőszakban, jelmagyarázat: *A – az időszak elején, B – jelenlegi futásirány* (Borsy, 1989 és Gábris–Nádor, 2007 nyomán Mezősi, 2011).

lyebb fekvésű helyeken mésziszap jelleggel lehet találkozni. Ezek megjelenése magának az édesvízi tavi mészkőnek vagy réti mészkőnek (darázskő) a jelenlétét igazolja, amennyiben annak kialakulásához további feltételek álltak rendelkezésre. Ennek részletes bemutatása a diagenezis fejezetben olvasható.

Az édesvízi tavi vagy réti mészkő elnevezése és diagenezise

Az édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) elnevezése igen változatos, míg előbbiek a földtudományi területeken mára elfogadott és kizárólagosan használtak, addig a darázskő megnevezés döntően a korábbi szakirodalmakban, illetve néprajzi és más megközelítésben, így főként a történettudományokban használatos. Sümegi Pál (1960–) munkáiban[7] rendre összegyűjtötte a legismertebb, a kutatási tárgyunkra vonatkozó szinonimaként használt kifejezéseket: „acélaskő, daráskő, darázskő, darázsfészkeskő, morzsakő, gyepkő, sárkő, terméskő, homokkő, pecsmeg, tavi mészkő, édesvízi mészkő, réti mészkő, édesvízi karbonát-üledék". Mindezek mellett gyakran előfordul, hogy „csupán csak" mészkőként írták le ezen kőzetet, illetve fontos megjegyeznünk, hogy a vizsgált kőzetanyagot nevében sem szabad összekevernünk egy másik kőzettel, amelyet ténylegesen édesvízi mészkőnek nevezünk. Az általunk bemutatott anyagnál ugyanezen névnél szerepel a tavi jelző, amely a bepárlódást követő karbonátkiválásra utal, amit a folyó- vagy állóvíz is generálhat, bár előbbi csak a víztömeg pótlására hivatott, míg utóbbi a diagenezis további „résztvevője". Bár általánosságban elmondható, hogy kialakulásuk és annak földrajzi és földtani színterének eltérő jellege miatt mindkét típusra használható az édesvízi mészkő megnevezés.

Az első magyar nyelvű ásványtani kötetben[8] is megjelent a kőzet leírása „DARÁ'SKÖ" címszó alatt: „Tophus, Tuſtein. Fejér, ſzürke, sárgás, könyü, ez okon jó épitö Méſzkö, a' vizet által-ſzüri, jukatos, porló ſpongia forma a' Meſzes és vizenyös helye-

[7] Sümegi 2015, 59, 2023, 27.

[8] Benkő 1786, 8–9.

ken." A Magyar néprajzi lexikon[9] így határozza meg a vizsgált kőzetet darázskő, illetve tavi mészkő címszó alatt: „Az alföldi erek, folyók, vízállások medrében keletkező durva szemcsés, könnyen porladó, viszonylag nagyobb nehézség nélkül kifejthető és megmunkálható építőkő. Egyfelől templomok, közösségi intézmények építkezésénél falazóanyagként használták, másrészt a tehetősebbek lakóépületeik egészét vagy egyes részeit darázskőből készítették el. Különösen a Duna-Tisza közén volt kedvelt a népi építőgyakorlatban. Maga a Kiskunság székkapitánysági épülete is, amely ma a kiskunfélegyházi múzeum otthona, darázskőből épült." Ebből ki kell emelnünk a folyó-, illetve állóvizek fontosságát, ugyanis a jégkorszak végén, 13 ezer évvel ezelőtt Nagykőrös térségében is megváltoztak az őskörnyezeti feltételek. Ilyen új indukáló tényező volt a talajvízszint változása, amely a párolgást és közvetve a szikesedés folyamatát erősítette. Mindezek egy olyan komplex geokémiai folyamat alapjai voltak, amelyek végeredménye az édesvízi tavi mészkő megjelenését okozta azáltal, hogy a dolomit- és mészkőiszap póruskitöltésével további karbonátok beépülése valósult meg. V. Faragó munkájában[10] rámutatott, hogy az úgynevezett „szikesek, tehát a laposok mésziszapos képződményei a löszök felszínén keletkeztek úgy, hogy azokban többkevesebb kalcium- és magnéziumkarbonát vált ki az időszakos vízállásokból, mint oldatokból. Ez a körülmény magyarázza meg e képződmények mechanikai összetételét is." Ezek előfordulását mutatja be egy 2016-os tanulmány,[11] amelyben látható, hogy a vizsgált kőzetanyag fő képződési helyszíne a Duna-Tisza köze, illetve a Tiszántúl északkeleti területe, a Nyírség.

Az adott kőzetképződéshez elengedhetetlen bizonyos éghajlati feltételek megléte,[12] így a folyamatokat generáló forró és száraz nyarat árvízi maximumok követik. Esetünkben három ilyen indukáló pontot kell megemlítenünk: I.) a tavaszi hóolvadás okozta árhullámok, II.) a nyár kezdetén észlelhető atlantikus csapadékmaximum, valamint III.) az úgynevezett őszi szubmediterrán csapadék okozta áradások. Mindezek magas karbonáttartalmú vize a nyári hőmérsékleti maximumoknak köszönhetően bepárlódik, hátrahagyva a kőzet alapanyagát adó vegyületeket. A folyamat végeredménye az 5. képen, egy csólyospálosi földtani szelvényen látható, amelyen jól kirajzolódnak az egyedi diagenezisre jellemző genetikai jegyek.

A 12 ezer éves szelvényen jól látható a késő holocénban talajosodott sötét színű záró felszíni tőzegréteg, amely egy 40–50 cm mélységű, fehéresszürke színű, mintegy 4–8 ezer éves dolomitiszap réteget fed. Ezen réteg kiterjedését vertikálisan jól adták meg, még a d rétegtől való távolsága horizontálisan értelmezhető, hiszen mélységében történő fedőréteg eltávolítására került sor. A d jelzésű, 4–5 cm vastagságú darázskő ez alatt található és a kora „csupán" 1–2 ezer évvel idősebb a fedő rétegnél. A c és b jelzésű szintek további 40 cm vastagságúak, még a fekükőzet jégkorszaki helyben áthalmozódott folyóvízi üledék, azaz futóhomok. Megjegyzendő, hogy az 5. kép mért számadatai (azaz az adott rétegek vastagsága) minimálisan eltérőek, ugyanis az egyik adatközlő művében[13] nem adják meg a d szint kiterjedését, míg a másikban[14] az 4–5 cm vastagságú, 8–9 ezer év közötti darázskőként van definiálva.

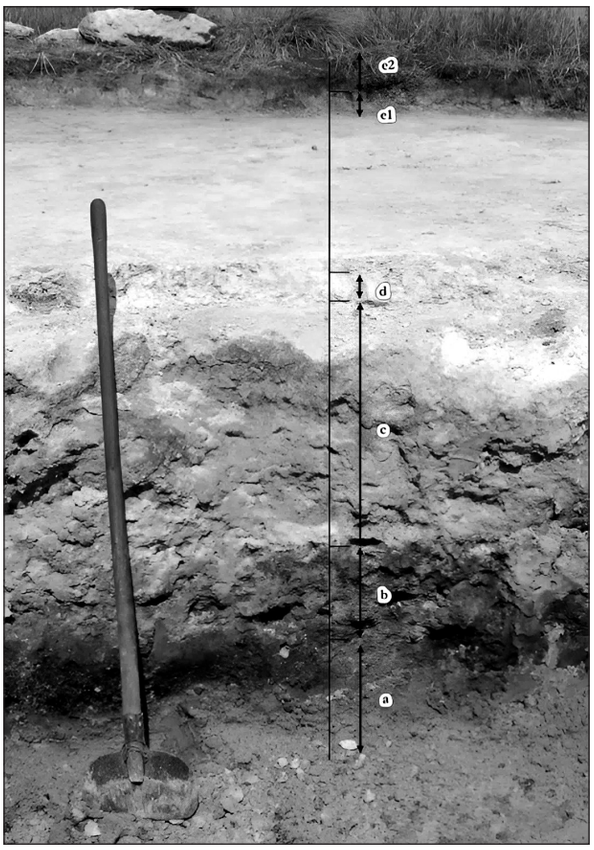

5. kép: Földtani szelvény Csólyospálosból, jelmagyarázat: *e2 – talajosodott tőzeg, e1 – dolomitiszap, d – réti mészkő (darázskő), c – édesvízi dolomit és mészkő, b – vasas homokos dolomit és réti mészkő, a – futóhomok* (Sümegi, 2023).

A 6. képen a bemutatott Duna-Tisza közi karbonátok modellezése látható három fázisban[15] (A, B és C). Az A fázis az őszi és téli időszakban látható, ahol a csapadék lokálisan is megemeli a talajvíz szintjét – abban az esetben, ha az nem szivárog el számottevően azonnal –, valamint a talajvíz szintje emelkedik a környező folyóvizek időszakos áradásaival is. Az

[9] Ortutay 1977, 554.
[10] V. Faragó 1938, 153.
[11] Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016, 153.
[12] Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016, 56–57; Sümegi 2023, 24.
[13] Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016, 181.
[14] Sümegi 2023, 33.
[15] Molnár–Makádi 1995, 127–128.

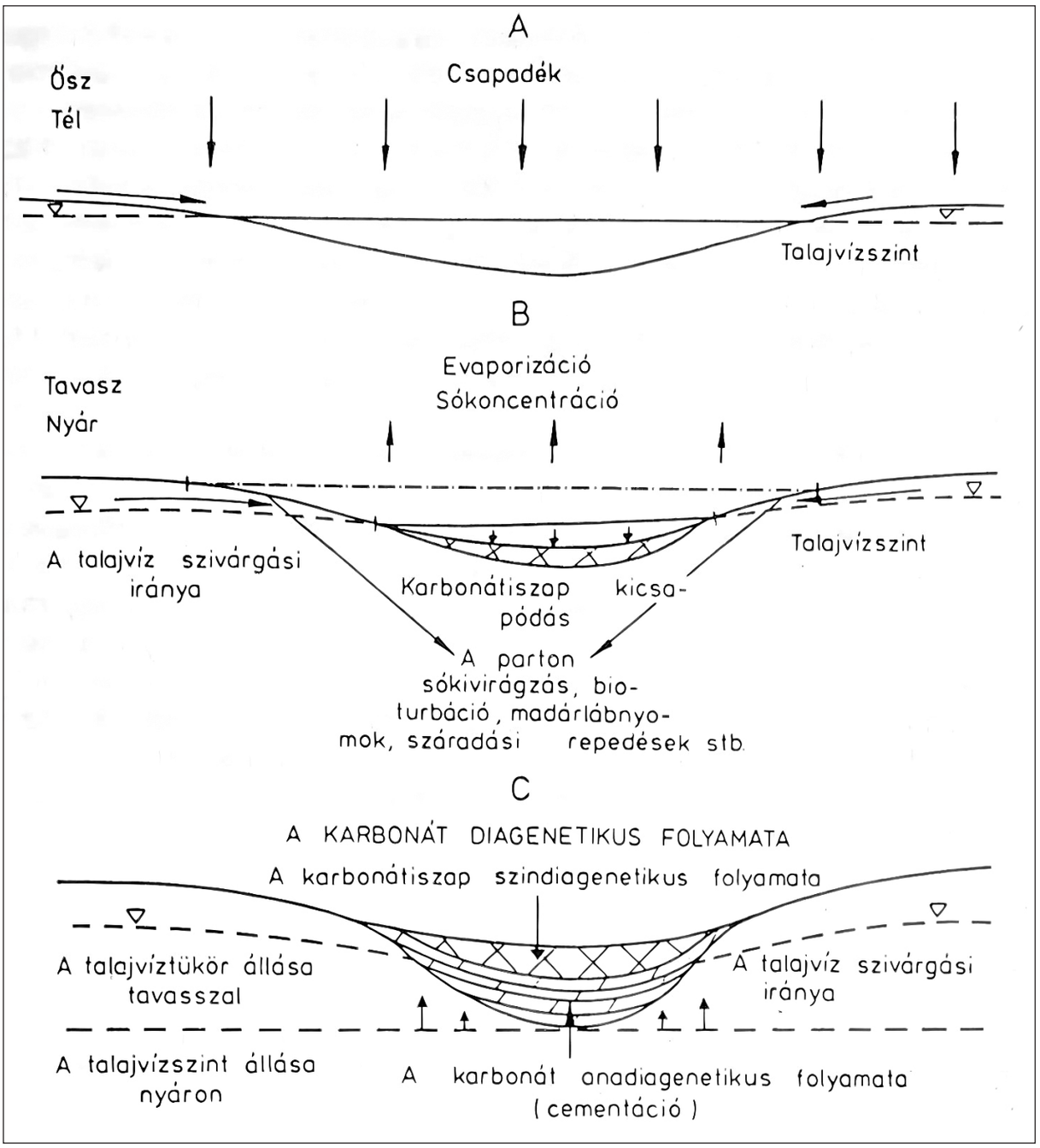

6. kép: A Duna-Tisza közi karbonátok képződési modelljének fázisai (Molnár–Makádi, 1995).

időszakos feltöltődést követi a B fázis – a tavasz és nyár időszaka –, ahol a viszonylagos és igen rendszertelen további feltöltődés ellenére a párolgás miatt igen gyors evaporáció, azaz a talaj (felszíni és felszín alatti) párolgásos vízvesztesége megy végbe, amely tovább fokozza a vízszint csökkenését. Ezáltal a még meglévő vízmennyiség sótartalma koncentrálódik, ezzel arányosan a pH-értéke nő, ami magas Mg/Ca arányt okoz. Az ilyen tavak vizéből magas magnéziumtartalmú kalcitok képződnek, amelyek úgynevezett korai diagenetikus úton dolomittá – végeredményben magnézium tartalmú mészkővé –, illetve magnezitté, azaz magnézium-karbonát ásvánnyá ($MgCO_3$) alakulnak át. Ez egy sor további folyamatot fog generálni (például sókivirágzást). A további kőzetkialakulás kétirányú: I.) a karbonátiszap szindiagenetikus átalakulása, ahol a releváns geokémiai folyamatok elsődleges szabályozója az ásványszemcsék között jelenlévő változatos kötőerősségű, nagy mennyiségű pórusvíz;[16] II.) azon területek, ahol a vízszint a talajszintnél mélyebben van, a kapillárisokon keresztül felemelkedő talajvíz hatására

[16] Molnár–Szónoky–Kovács 1981, 120.

anadiagenetikus kalcitos cementáció jön létre,[17] azaz a betemetődés során megindul a litifikáció (kőzetté keményedés), míg az üledék folyadéktartalma csökken és közben migrál.[18] Ezen folyamatot bővíthetjük azzal, hogy magát a vízborítottságot ciklikusnak nevezzük,[19] illetve megjelöljük, hogy a folyamatok eredményeiben alacsony hőmérsékletű dolomitosodás indul meg. A jelen kőzetképződés időhatárát az alábbiakban határozták meg: „a képződési folyamatok általában időszámításunk előtt mintegy 1200-ig lezárultak".[20]

A nagykőrösi református templom rövid építéstörténete

A tárgyalt templom részletes építéstörténetével azért szükséges megismerkednünk, mivel annak megépítése és több átalakítása, illetve további toldásainak részbeni építőanyaga azon kőzet, amely a térség építkezéseinek egyik fő anyaga volt (például a ceglédi és a kecskeméti templomoknál is felhasználták).

A reformáció térnyerése Nagykőrösön is hamar bekövetkezett. Luther Márton (1483–1546) híres, 95 tételt tartalmazó dokumentumának 1517. október 31-én a wittenbergi Schlosskirche (vártemplom) kapujára történő kiszögezését követően szinte azonnal megjelentek a mezővárosban a katolikus vallás megújítására való törekvések. Ezt erősíti azon tény, hogy egy bizonyos Nagykőrösi Péter (Petrus de Nagchorus) Bécsben (1520), míg Kőrösi Csuda Demeter (Demetrius Cyda de Kewres) Krakkóban és Wittenbergben (1531) folytatott teológiai tanulmányokat. A gyülekezet alapítása is korán megtörtént, ami Szegedi Kis Istvánnak (1505–1572) köszönhetően 1545 körülre datálható.[21] Ennek színhelyeként a mintegy ezer éve templomos helyként szolgáló nagykőrösi református templom tere az évszázadok során több átépítésen ment keresztül, annak függvényében, hogy milyen, a liturgikus színhely melletti funkciókkal bővítették, illetve, hogy milyen további események indokolták (például a határok ellenőrzése, tűzesetek jelzése, a lakosságszám és ezzel párhuzamosan a hívők számának emelkedése stb.) az ebből következő állapotmegóvási és felújítási munkálatok szükségességét. Fontos rámutatnunk arra, hogy a torony egyik csúcsdísze, a kakas a szimbolikájával emlékeztet minket a hűségre és a bűnbánatra, így az igazhitűség Jézus szolgálatára vezet – és nem elárulására! –, míg a másik toronydísz, az evangéliumi csillag vagy buzogány jelentése magában hordozza a Megváltó megszületését, a hit erejét és annak védelmezését.[22]

A ma látható templom képe kilenc fontosabb és nagyívűbb átépítésnek köszönhető, a szakrális tér legrégebbi részeinek maradványai a jelenlegi középhajóban találhatók. Pap Ferenc (1978–) felsorolta a templom legfontosabb építéstörténeti adatait,[23] amelyek röviden a következők:

I.) Az alapítás kora, amely bizonytalan, de mindenképp a 12–13. századra tehető. Más forrás az ősi templom építését a 11–12. századra teszi,[24] az épületet Szent László [I. László (1040 körül–1095)] tiszteletére szentelték fel és északi oldalán a támpillérekkel megtámasztott falazat román stílusú volt. Ezzel szemben elfogadott a 12. századi építés is amellett, hogy a román-gótikus alapok megőrzésével az átépítések elsősorban nem a lakosságszám emelkedésével magyarázhatók, hanem azon egyháztörténeti változásokkal, amelyek során a lakosság szinte kizárólagosan református vallásúvá vált.[25] A román stílus hazai elterjedésével is magyarázható az alapítás 12. századi időpontja,[26] amelyet megerősítenek az 1876. évi templomfelújítás során előkerült téglák jegyei, illetve az egykori harcosok a főbejárat lépcsője alatt talált maradványainak vizsgálata is. Előbbi esetében az 1101. évét, utóbbi esetében mindenképp a tatárjárás előtti időszakot kell megadnunk az építkezések kezdő idejének.

II.) A toronylábazat belső falazata a 14–15. századi első kőtemplom maradványa lehet.

III.) Az 1516-os első nagy átépítés, amelynek során gótikus elemekkel díszítették a templomot, ennek nyomai ma is láthatók a főbejáraton, a fölötte lévő nyugati ablakon, továbbá az előcsarnok kialakításában. Mindezen utólagos építkezéseknek köszönhető, hogy az eredetileg a 14–15. századra tehető, sokszögben záródó tér egységes, letisztult, egyfajta „modern" képet kapott több, mint fél évezreddel ezelőtt.

IV.) A reformáció időszaka, amikor a katolikus és református felekezet közösen használta a templomot, majd 1560 körül a protestánsok saját oratóriumot építettek a templom északi falához, amely ma a szentély legrégibbi, látható része. Ezen 16. századi hozzáépítés az 1967-es felújítást követően vált megismerhetővé eredeti alakjában.

V.) A két templom összenyitásának az időszaka, amely 1696–1698 körülre datálható. Ekkor még két-, majd közel 100 év múltán (1784–1788) már

[17] Molnár–Makádi 1995, 127–128.
[18] Molnár–Szónoky–Kovács 1981, 134.
[19] Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016, 72; Sümegi 2023, 25.
[20] Kustár–Szarka 2016, 87.
[21] Erdélyi 2006, 81–82.
[22] Oláh 2017, 64.
[23] Pap 2009, 149–150.
[24] Novák 1989, 110.
[25] Erdélyi 2006, 81.
[26] Galantai Fekete 1927, 6–7, 176.

háromhajós volt a templom épülete.[27] Ezt megelőzően, 1693-ban Bécsben toronyórát vásároltak, amelynek óramutató tábláit ekkor alakították ki.[28]

VI.) 1752–1753-ban toronyépítés, majd 1758-ban új toronysisak építése[29] kezdődött (az utóbbit egy 1711-es és egy 1741-es súlyos villámcsapás megrongálta); az új sisakos díszítőelemet egy városkép is megörökítette. 1784 és 1788 között a déli hajó megépítése indult el. 1815-ből fennmaradt egy stilizált céhes oklevél rézbe metszett képe,[30] amelynek díszítésén megjelenik a református templom egyszerűbb, de jól kivehető ornamentikája. Ekkorra fonódott össze Nagykőrösön a világi és vallási irányítás és hatalom, amelynek példája, hogy a „magisztrátus tagjai részt vettek a consistorium munkájában, így a városi költségvetésből fedezték a vallási kiadásokat,"[31] azaz lényegében a templom felújítási és bővítési munkálatait is. Mindezek értelmében a helyiek kizárólagosan a várostól, közvetlenül és engedéllyel vásárolhattak építőkövet, amire példa, hogy 1801-ben „84 öl kő került értékesítésre, ölét számítva: kettő forinttal […] Kővágó Andrásnak 1803. május 11-én 51 öl vágásért 81 forintot fizetett a város. Ez év augusztus 14-én 36 ölet, október 28-án pedig 15 öl mennyiséget tett a Nyársapáton »ki vágott kű«."[32]

VII.) Az 1854–1855 közötti orgonaépítés miatt a felső ablaksor megmagasításra került. A mintegy három méteres emelés során a tetőszerkezetet le kellett bontani, majd a ráfalazás után újra felépíteni. Érdekesség, hogy erről Arany leveleiben nem számolt be,[33] márpedig a tanári ablakból ezen munkálatok testközelből nyomon követhetők voltak. A költő 1857. augusztus 2-i keltezéssel (ugyanezt a dátumot máshol hibásan 1856-nak írták, bár a használt forrásmunkát helyesen adták meg)[34] így számolt be a református templom tornyának munkálatairól sógorának, Ercsey Sándornak (1827–1898) Szalontára: „Ha téged nem érdekel azon újság, hogy most húzzák fölfelé a kőrösi torony gombját csak egy szót irok. Megyünk."[35] Barátjának, Tompa Mihálynak (1817–1868) a poéta Hanvára bővebben írt: „Mi ugyan nem ettünk, ittunk, de néztük a mi ezermesterünket, ki a kőrösi tornyot – állás nélkül – csupán egy szál kötélen lógva, mint pók a fonalán, egész' ujra zsindelyezte, festette, a gombot, kakast lehozta s megint felvitte. »Terem az ember« ugy-e?"[36] A Vasárnapi Ujság egy 1858-as tudósításában[37] látható a korabeli városkép, azon balról az 1811-ben épült városháza tornya, mellette a nagykőrösi gimnázium – ma átépítve általános iskola és óvoda.

VIII.) 1876–1877 között a belső tér átrendezése, így az orgona és a szószék áthelyezése, karzat építése, valamint toronyépítés folytatása valósult meg a feljárók kialakítása mellett. A vélhetően első nagykőrösi fénykép, amely a város főterét és ezzel együtt a református templomot is ábrázolja, 1885 és 1890 között készülhetett.[38] Ezen fotográfián láthatók – még a toronyóra számlapján mutatott idő is kivehető! – a templom akkori építészeti jellemzői (7. kép), ám alig másfél évtized múlva átépítették a mai ikonikus állapotába. A kép további érdekessége, hogy annak felső részén Halaváts Gyula (1853–1926) geológus aláírása olvasható, aki az 1869–1870-es tanévben a helyi főgimnázium tanulója volt pár hónapig, majd később kutatóként is számos ponton kapcsolatba került a mezővárossal.[39] Egy 1904-ben megjelent és a torony átépítése előtt kiadott képeslapi ábrázolás is ismert, amelyen a református templom tornyának kialakítása, illetve annak egyszerű, protestáns szellemű ornamentikája igen közeli felvételen látható. A képen az előző ábrázolásokhoz képest igen fontos különbségként figyelhető meg, hogy a hagymaszerű kupola alatt korlátot alakítottak ki.

7. kép: Nagykőrös város vélhetően első fényképe, készült 1885 és 1890 között (Gyűjtemény és fotó: Rácz Péter, 2024).

IX.) A templomnak ugyan a 17. század második fele óta van kőtornya, de az többszöri átépítésen ment keresztül, köszönhetően többek között a „villámok sűrű látogatásának". Egy 1988-as kutatásban így írtak erről: „A század elején a

[27] Pap 2006b, 61.
[28] Pap 2006a, 55.
[29] Pap 2006a, 55.
[30] Novák 1994a, 441; Rácz 2017, 62.
[31] Novák 1994b, 670.
[32] Novák 1994b, 627.
[33] Rácz 2024, 60.
[34] Erdélyi 2017, 55–56.
[35] Korompay 2004, 89.
[36] Korompay 2004, 92.
[37] Zombory 1858, 580.
[38] Rácz 2017, 64.
[39] Oláh 2021, 123–124.

templom tornyának árbócfája meghajlott, korhadóban volt. Sisakjának fedélzete elrongálódott. Az eső beleesett. Ennek következtében az egész észak felé dőléssel fenyegetett. Az ács-szakértők a korhadt gerendák kicserélését ajánlották. Többen pedig a bádoggal való beburkolást."[40] Végül a ma is látható torony 1907-ben épült meg erdélyi mintára, a régi 51 méter helyett 62 méter magas lett.[41] A mai mérések a templom magasságát 62,5 méterben állapították meg, ám több helyen, sajnos tévesen, 70–75 méterrel szerepel.

Napjaink legnagyobb építési beavatkozása 2011-ben valósult meg, ennek bemutatása a további fejezetekben olvasható. A 8. képen a fenti korszakokra jellemző, az alapterületet érintő átalakítások vázlatos ábrázolása látható.[42] Ezen megfigyelhető, hogy a már meglévő templomtér átalakításai során időrendben először a kelet–nyugati irányú bővítések, majd az északi és végül a déli építkezések következtek amellett, hogy a torony építése az 1600-as évektől folyamatos volt.

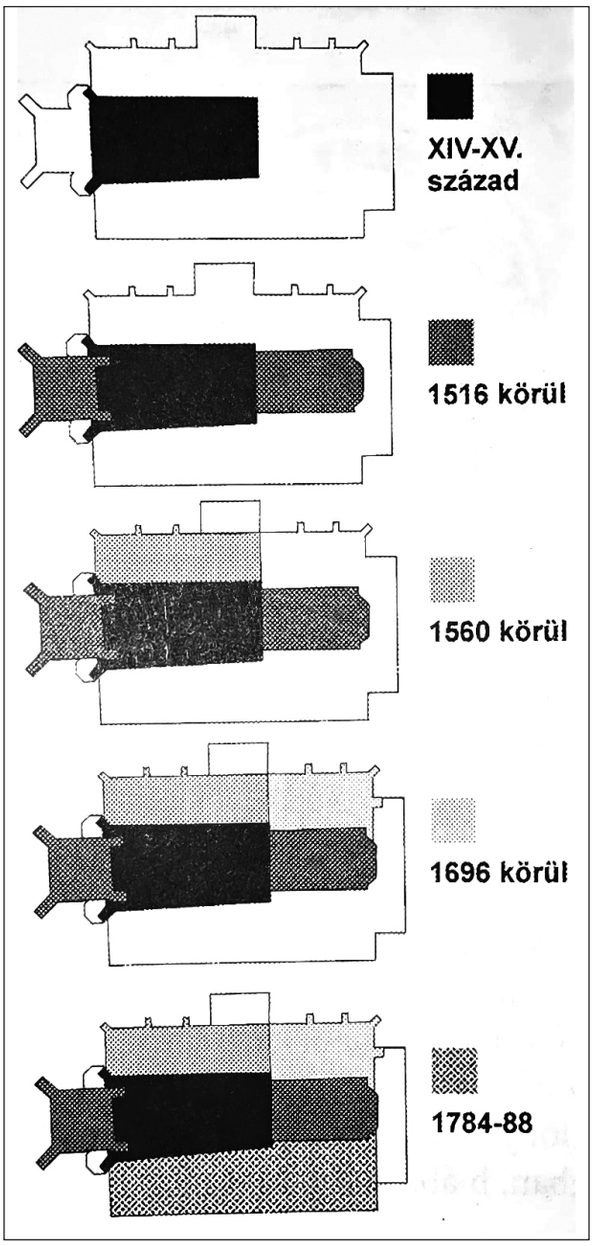

8. kép: A nagykőrösi református templom bővítési fázisai a korszakok megadásával (Erdélyi, 2006).

A kőkinyerés és feldolgozás története röviden Nagykőrös példáján

A sajátos földtani és hidrológiai viszonyokból adódóan a kővágás a térség egyik fontos építőanyag-kitermelési módja volt. Nagykőrös esetében a szomszédos Nyársapát területein (amely a városhoz tartozott egészen 1954-ig, amikor is önálló községként tagozódott be a hazai településhálózatba) bányászták a vizsgált kőzetanyagot. Novák László (1947–2023) munkájában[43] erre több példát is hoz a teljesség igénye nélkül, úgy, mint az 1768. április 5-én kelt magisztrátusi határozat, amely szerint „Torma Mihálynak a' Kő Vágó mellett Kaszálónak való föld resolváltatott. N. Bajomi Péter Uramnak is ugyanott adatott egy darab kaszálónak való föld." Példának okáért ki kell emelnünk, hogy a nagykőrösi katolikus templom építéséhez (1782–1788 között) a város egyszer száz öl, valamint a további igények miatt újra ugyanennyi követ ajánlott fel Nyársapátról.[44]

A kőbányászat a vizsgált térségben kimerülés miatt a 19. században megszűnt, de a Dél-Alföldön a kinyerés folytatódott. A bányászathoz különösebb szakértelemre nem volt szükség, csupán a környezet jobb ismeretére, valamint erős fizikumra. A felszíni anyagok eltávolítása után egy lyukat fúrtak a kőzetbe, amelyet annak alsó szintjéig mélyítettek. Majd ezt követően a repedések mentén egy vasrúddal felfeszítették a kőzeteket.[45] A kitermelt kövek mérete változatos volt (négyzetölenként rakták), de a felhasználás során azok az ismert nagyobb vályogtéglák méretét is meghaladták. A két világháború között a csökkenő kereslet (mivel más építőanyagok elérhetőbbé váltak), a kifogyó területek és a termelő személyek számának csökkenése miatt ezen kitermelés gyakorlatilag megszűnt, csupán a kevésbé tehetősek foglalkoztak ezzel a továbbiakban.

[40] Rácz 1988, 99.
[41] Rácz 1988, 101.
[42] Erdélyi 2006, 81.
[43] Novák 1989, 63.
[44] Novák 1989, 63.
[45] Novák 1989, 64.

A nagykőrösi református templom 2011. évi építészeti rekonstrukciója

A 2011-ben végrehajtott rekonstrukciós építészeti beavatkozásoknak köszönhetően nem csupán bizonyos történeti jegyek helyreállítása valósult meg, hanem számos olyan változtatás is bekövetkezett, amely a korábbi állapot sok évtizedes megszokása után igencsak újítólag hatott, de a vallási és történeti hagyományoknak mégis hűen megfelelt. Ilyen volt a régi sárga falazat törtfehérre történő átfestése, amellyel „régi-új köntösbe bújtatták a templomot". A színváltoztatás pontos dátuma nem ismert, határai ellenben jól kijelölhetők, ugyanis egy 1907. június 14-én közölt cikkben így olvashatunk erről: „a vakolatot az egész torony hosszában lefejtik s lábától a fejéig mű-malterrel vonják be, mely a természetes kő szinével hat a szemlélőre."[46] Emellett Rácz Péter (1977–) helyi műgyűjtő kollekciójában szerepel egy Kladács Alajos (1904–1972) helyi festő által 1942-ben készített kép, amelyen a templom már sárga színű. Mindezeket egybevetve a sárga színre meszelés 1907 és 1942 között valósulhatott meg. Erről így olvashatunk: „A torony vakolva volt és a templom torony-sarok kövei és a támpillérek faragott kövei sem voltak vakolatlanok – mint azt most egyesek állitják. Ez az évszázados vakolat sötétszürkés-barnás szineződésével, néhol mohásodva is, nagyon jól illett a gótikus torony ódonságához. Igy tartotta azt szépnek Filó Lajos főtiszteletü ur, a tapasztalt H. Kiss Kálmán igazgató ur és dehogy engedték volna az évenkénti reparátio alkalmával a templom falaival együtt bemeszeltetni. Ezért e régi patinás vakolat leverése méltán volt sok müértő ellenére. Az uj cementes müvakolat nem is bizonyult időállónak. Már 1950 körül rétegesen levált szemünk láttára az épületről."[47]

A kivitelezés a templom teljes külső részét érintette, így a vakolás és festés felújítását, amely mellett a fiatornyok (fiálék) is helyreállításra kerültek – ezeket ugyanis balesetveszélyes állapotuk miatt korábban elbontották –, új ajtók és az ehhez kapcsolódó fémművek kerültek beépítésre, a főbejárat körül neogót keretezést hoztak létre, az északi homlokzat középkori jellegének restaurálása is befejeződött, így annak jellege egyúttal kiemelt és konzervált lett, feltártak egy gótikus körablakot, továbbá az eredeti vakolási technika megőrzése mellett új óraszámlap és mutatók kerültek kivitelezésre. Mindezen munkálatok során az építőanyagok vizsgálatára is lehetőség nyílt, így az épület jelentős részén leírhatóvá vált más kőzetanyagok (9. kép) mellett az édesvízi tavi mészkő vagy réti mészkő (darázskő) felhasználása is.

9. kép: A templom főbejárata melletti falazat változatos anyaghasználata, jobbra a tengerszint feletti magasságot jelző vasöntvény látható 2011. július 26-án (Fotó: Rácz Péter, 2011).

A falazati feltárások során a „leglátványosabb" vizsgált kőzetfelhasználás a főbejáratnál (10. kép), illetve a déli épületszakasz ablakok közötti, régebbi falmaradványainál figyelhető meg. Érdekesség, hogy az ablakok alatt téglázás volt, amely a helyi építőanyag készítés aranykorát hivatott őrizni egészen a 19. század első harmadától.

10. kép: A nagykőrösi templom főbejáratának falazati feltárása 2011. április 11-én (Fotó: Rácz Péter, 2011).

A torony első (vagy alsó) erkélyének tartóelemeinél látható mészkőtípus (11. kép) nem sorolható a vizsgált anyagok közé, ez ugyanis sokkal tömöttebb textúrával rendelkezik, felülete kevésbé lyukacsos, illetve szálas megjelenésű, továbbá más porozitási tulajdonságokkal bír. Mindez érthető, ugyanis ezen felhasználási ponton való alkalmazása során az adott mészkőnek sokkal jobb környezeti ellenállósági értékekkel és más fizikai tulajdonságokkal kellett bírnia, mint a falazásra alkalmas édesvízi tavi vagy réti mészkőnek (darázskő). Mindezek mellett további kutatást igényel, hogy ezen kőzet oolitként (12. kép) határozható-e meg – amire Novák munká-

[46] Takács 1907, 3.
[47] Kovács 1964, 37.

11. kép: A templom kelet felé néző erkély alatti tartó oromzata, háttérben a református gimnázium épületével 2011. május 9-én (Fotó: Rácz Péter, 2011).

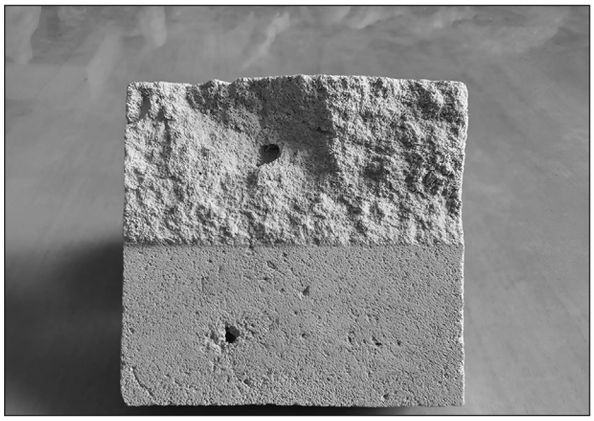

12. kép: Kistétényi-árokból (Budatétény) származó oolitos mészkő tört és vágott felülete ex Felker Győző (1926–2008) hagyatékából, méret 6,9×4,9×4,6 cm (Gyűjtemény és fotó: Oláh Róbert, 2024).

iban tévesen mutatott rá,[48] ugyanis a réti mészkővel azonosan határozta meg az oolitot és nevezte azt darázskőnek, illetve terméskőnek –, mivel ugyanezen genetikájában hasonló kőzet az édesvízi tavi vagy réti mészkő (darázskő) képződési környezetében is megtalálható. Sajnos a renoválási munkálatok során ezen kőzet megvizsgálására nem volt lehetőség, továbbá a későbbi meghatározásokhoz mintavétel sem történt.

Összefoglalás

Jelen munkámban célul tűztem ki, hogy eddig nem tárgyalt módon bemutassam a nagykőrösi református templom építéstörténetét, annak lényeges építőanyagára, az édesvízi tavi vagy réti mészkőre (darázskő) fókuszálva. A vizsgálatom tárgyát földrajzi, földtani, részben hidrológiai és kőzettani szempontból is elemeztem, külön kitérve annak kialakulására, illetve a diagenezis, a litifikáció és a mineralizáció kapcsolatának környezetre gyakorolt változásaira is. Kutatásomban foglalkoztam a reformáció helyi vonatkozásai mellett a főtemplom kezdetektől napjainkig ismert átalakításaival, illetve továbbépítéseivel is. Emellett hangsúlyt fektettem a történeti összefoglalásra, illetve az építészeti korszakok képekkel történő szemléltetésére is. Külön fejezetben, történeti megközelítéssel mutattam be a térség kőzetkinyerését és feldolgozását a keretek adta lehetőségek mellett. Végül arról szóltam, hogy a 2011-ben megvalósult nagyívű rekonstrukciós munkálatoknak köszönhetően sikerült képet alkotni az épület azon részeiről, ahol potenciális és nagyfokú kőzetanyag található a falazatban. Mindezek mellett természetesen meg kell említenünk, hogy a fenti építészeti munkálatoknak nem volt célja a kőzetanyagok vizsgálata, bár az ezen időszakban szerzett fotódokumentációs ismereteinket eddig nem tárgyalt és kutatott módon sikerült bemutatnom. A jelen munka alátámasztja azon véleményemet, hogy a jövőben hasonló munkálatok alkalmával a falazat földtudományi szempontú vizsgálatát is szem előtt kell tartanunk!

A választott témám bemutatásával hiszem, hogy értékes és kölcsönös, gondolatébresztő és jövőbe mutató további kutatási témák merülhetnek fel. Ezen erős interdiszciplináris folyamat során az építészeti, néprajzi és történettudományi kutatások révén – építve a természettudományokon belül főleg a földtudományok adta eredményekre – további képet alkothatunk elődeink építkezési szokásairól, azok technológiájáról, illetve az ezáltali közös örökségünkről. Mindezeken túl az építészet alapjait, így a kőzetek számunkra megkerülhetetlen világát jobban megismerhetjük egy olyan épület kapcsán, amely történelmi és kulturális szempontból is Magyarország egyik ékköve.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni feleségemnek, Oláhné Gulácsi Évinek a munkám során nyújtott türelmét és támogatását; Rácz Péternek, a Nagykőrösi Református Egyházközség főgondnokának a tanulmányomhoz nyújtott fotódokumentáció rendelkezésemre bocsátását és a gondos lektori munkásságát, valamint Prof. Dr. Sümegi Pálnak, a Szegedi Tudományegyetem Geológia Tanszéke egyetemi tanárának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a 2023. szeptember 16-án Nagykőrösön elhangzott előadásának munkaanyagát.

[48] Novák 1989, 62, 1994b, 626.

Irodalom

Benkő Ferentz
1786 Magyar mineralogia, az az a' kövek' 's értzek' tudománya. Réformátus Kollégium, Kolo'svár.

Békés István
1975 Pest megyei barangolások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Borsy Zoltán
1989 Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete (Quartare Entwicklungsgeschicte der Schwemmfacher acher von Alföld). Földrajzi Értesítő, 38/3–4, 211–224.

Erdélyi Erzsébet
2006 Kőrös körül körös-körül. Nagykőrös Város Önkormányzata, Nagykőrös.
2017 A torony gombja. A 200 éve született Tompa Mihály nagykőrösi élményei. In: Szigeti M. (szerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2018. Nagykőrös, 49–56.

Galantai Fekete Béla
1927 Magyar városok monográfiája II. – Nagykőrös. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal, Budapest.

Gábris Gyula – Nádor Annamária
2007 Long-term fluvial archives in Hungary: response of the Danube and Tisza rivers to tectonic movements and climatic changes during the Quaternary. Quaternary Science Reviews 26/22–24, 2758–2782.

Korompay H. János
2004 Arany János összes művei XVII. – Arany János levelezése (1857–1861). Universitas Kiadó, Budapest.

Kovács Gyula
1964 A nagykőrösi református templom építésének története 1963-ig. Kézirat, Nagykőrös.

Kustár Rozália – Szarka József
2016 A réti mészkő felhasználása a Duna–Tisza közén (The Utilization of Freshwater Limestone). In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): Talpalatnyi kő – Elveszett emlékeink nyomában – a darázskő (Rocks Under Our Feet – In The Trail of Our Lost Treasures – Honeycomb Rock). Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét, 87–130.

Magyar Imre
2010 A Pannon-medence ősföldrajza és környezeti viszonyai a késő miocénben. GeoLitera Kiadó, Szeged.

Mezősi Gábor
2011 Az Alföld természeti képének kialakulása. In: Rakonczai J. (szerk.): Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 15–24.

Molnár Béla – Makádi Mariann
1995 A Duna-Tisza köze földtani fejlődéstörténete. Iskolakultúra 5/8–9, 119–129.

Molnár Béla – Szónoky Miklós – Kovács Sándor
1981 Recens hiperszalin dolomitok diagenetikus és litifikációs folyamatai a Duna-Tisza közén (Modern hypersaline dolomites in the Danube-Tisza Interfluve: diagenetic and lithification processes). Földtani Közlöny 111/1, 119–144.

Novák László
1989 A három város építészete. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
1994a Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
1994b Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig II. Arany János Múzeum, Nagykőrös.

Oláh Róbert
2017 A szögelt kutyától a lőtt kakasig – A nagykőrösi reformáció ötszáz éve. Lyukasóra 8, 64–69.
2019 A „nagykőrösi Grand Canyon" története, avagy időutazás a pannóniai üledék rétegeiben. In: Szigeti M. (szerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2020. Nagykőrös, 145–147.
2021 Nagykőrös és a geológia II. – Híres geológusok Nagykőrösön. In: Szigeti M. (szerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2022. Nagykőrös, 123–125.

Ortutay Gyula (főszerk.)
1977 Magyar néprajzi lexikon I. A–E. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pap Ferenc
2006a 100 éves a református templom tornya. In: Barna E. (főszerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2007. Nagykőrös, 55–58.
2006b Graduáltól diktálásig. Változások és következmények a nagykőrösi források alapján. Magyar Egyházzene 14/1–2, 57–74.
2009 A templom, mint szakrális tér – A nagykőrösi református templom története. In: Barna E. (főszerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2010. Nagykőrös, 146–150.

Rácz Lajos
1988 Fejezetek a Nagykőrösi Református Egyházközség történetéből. Ráday Kollégium, Nagykőrös.

Rácz Péter
2017 Nagykőrös legrégibb ábrázolásai. In: Szigeti M. (szerk.): Nagykőrösi Kalendárium 2018. Nagykőrös, 62–64.
2024 Milyen volt Nagykőrös Arany János tanársága idején? In: Szigeti M. (szerk.): Nagy-

kőrösi Kalendárium 2025. Nagykőrös, 58–60.

Sümegi Pál

2015 A kiskunsági édesvízi mészkő és dolomit képződmények kialakulásának genetikai és kronológiai keretei. In: Rakonczai J. – Blanka V. – Ladányi Zs. (szerk.): Tovább egy zöldebb úton. Szegedi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 57–66.

2023 Nagykőrösi templomok építési anyaga, az édesvízi mészkő. Előadás a Kulturális Örökség Napja alkalmából, 2023. szeptember 16., Nagykőrös, Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Nagykőrös, 1–34.

Sümegi Pál – Gulyás Sándor – Törőcsik Tünde

2016 A kiskunsági édesvízi mészkő és dolomitképződés folyamata a geológiai, a geokémiai és a környezettörténeti elemzések tükrében (The Formation Process of Freshwater Limestone and Dolomite in the Kiskunság in the Light of Geological, geochemical and Environmental Historical Analyses). In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): Talpalatnyi kő – Elveszett emlékeink nyomában – a darázskő (Rocks Under Our Feet – In The Trail of Our Lost Treasures – Honeycomb Rock). Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét, 25–86.

Takács Béla (szerk.)

1907 A toronyépítés. Nagykőrösi Hirlap 30/28, 3.

V. Faragó Mária

1938 Nagykőrös környékének felszíni képződményei (Die oberflächlichen Gebilde der Umgebung von Nagykőrös). Földtani Közlöny 68/4–6, 144–167.

Zombory Gusztáv

1858 Nagy-Kőrös. Vasárnapi Ujság, 5/49, 578–580.

Geological description and use of the rock of the Great Plain, freshwater lake or meadow limestone (honeycomb rock), using the example of the main church of the Reformed Church Parish in Nagykőrös

The characteristic rock material used in construction projects in the Great Plain was freshwater lake or meadow limestone (honeycomb rock, or in Hungarian "darázskő"). Detailed, geologically oriented descriptions of this rock have already been provided by several authors, but not in a way that directly compares the rock material itself with its use in the building in Nagykőrös. The value of our research lies in the fact that, until now, only very rarely (primarily due to earlier renovation works carried out in the first half of the 20th century, as well as in the mid-to-late 19th century) and only covering a small area in connection with the building of Pest County's tallest structure, a sacred space with a history spanning nearly a millennium. In the presentation focused on geology and diagenesis—which covered the settlement's geological environment, its formation, the most recent marine inundation and sedimentation, changes in the Quaternary river network, and an explanation of sediment deposition—we sought to present the studied area with an even narrower focus (including the phases of the formation model of the carbonates between the Danube and Tisza, taking into account climatological changes), and it is important to note that the last visible exposure of its rock material occurred in 2011. We identified the occurrences of freshwater calcite and dolomite mudstone within the context of the study area, providing a historical explanation of the rock material itself within the history of Hungarian science. In addition to bibliographic data, we also used a geological cross-section taken during an excavation. The reconstruction project carried out in 2011, on the threshold of the third millennium, involved the extensive sections of the building presented in this study—the Reformed church—during which the entirety of the masonry materials and their interrelationships were successfully documented. The construction history of the building in question is indispensable, as the use of the examined stone material is not contemporaneous with the entire building complex, due to multiple reconstructions and additions. In this study, we sought to present every period documented through architectural drawings, graphics, or photographic records in such a way that not only the altered appearance of the building could be compared, but also the fundamental changes in its structure could be traced in greater depth. Thanks to the photographic documentation of the renovation work, the results of the church's building material analysis have not

yet been presented; thus, we hope to contribute to a better understanding of the unique rock of the Great Plain and its use. In summary, this study has not only presented an outstanding building and a traditional rock material of the Great Plain, but has also expanded the relevant literature and research findings. In summary, the focus has been placed on an important aspect of the architectural history of a classic market town in the Great Plain, which can now be compared to the building materials used in similar structures in neighboring towns (such as Kecskemét or Cegléd).

Figure captions

Fig. 1. The main church of the Reformed Parish of Nagykőrös on January 29, 2024
(Photo: Róbert Oláh, 2024).

Fig. 2. Freshwater lake or meadow limestone (wasp stone) from the demolition of the main entrance of the Reformed church in Nagykőrös in 2011, dimensions 6.9 × 7.7 × 2.4 cm (Collection and photo: Róbert Oláh, 2024).

Fig. 3. Changes in the extent of water coverage in the Pannonian Basin from the late Middle Miocene to the early Pliocene (detail based on Magyar, 2010).

Fig. 4. Formation of the Carpathian Basin's drainage network during the Quaternary; legend: A – at the beginning of the period, B – current flow direction (Mezősi, 2011, based on Borsy, 1989, and Gábris–Nádor, 2007).

Fig. 5. Geological cross-section from Csólyospálos, legend: e2 – soil-covered peat, e1 – dolomitic mud, d – meadow limestone (wasp limestone), c – freshwater dolomite and limestone, b – ferruginous sandy dolomite and meadow limestone, a – drifting sand (Sümegi, 2023).

Fig. 6. Phases of the formation model of the carbonates between the Danube and Tisza (Molnár–Makádi, 1995).

Fig. 7. Presumably the first photograph of the town of Nagykőrös, taken between 1885 and 1890 (Collection and photo: Péter Rácz, 2024).

Fig. 8. Phases of the expansion of the Reformed church in Nagykőrös, with the periods indicated (Erdélyi, 2006).

Fig. 9. The varied use of materials in the masonry next to the church's main entrance; on the right, the cast iron marker indicating the elevation above sea level is visible on July 26, 2011 (Photo: Péter Rácz, 2011).

Fig. 10. Excavation of the masonry at the main entrance of the church in Nagykőrös on April 11, 2011 (Photo: Péter Rácz, 2011).

Fig. 11. The supporting gable beneath the east-facing balcony of the church, with the Reformed high school building in the background, on May 9, 2011 (Photo: Péter Rácz, 2011).

Fig. 12. Crushed and cut surface of oolitic limestone from the Kistétényi Trench (Budatétény) from the estate of the late Győző Felker (1926–2008), dimensions 6.9×4.9×4.6 cm (Collection and photo: Róbert Oláh, 2024).

Sorg Antal építőmester felemelkedése és vállalatbirodalmának kialakulása

Fehér Csaba
Budapest Főváros Levéltára

Absztrakt: Sorg Antal építőmester, egy 19. század végi vállalkozó, *self made man* életútjának első szakaszát mutatom be családtörténeti és építőipari kontextusba helyezve. Azt a fejlődési folyamatot, melynek során egy korán félárvaságra jutott fiatalember az I. világháborút követő évekre jelentős építőipari céget épített fel.
Kulcsszavak: Sorg Antal, építőipar, Kőbánya, kőművespallér, építőmester

Bevezetés

Az építész szakma, a művészettörténészek és a szakirodalom is csak az utóbbi évtizedben figyelt fel erre a nagy múltú és épületei révén ma is köztünk élő építőipari cégre, a Sorg Antal Építőipari Rt.-re, pedig névadójának korai munkásságát is beszámítva több mint fél évszázados működésük alatt a Sorgok letették névjegyüket a főváros és a vidék épített kultúrájában, vagyis meghatározók épített örökségünk vonatkozásában.

Sorg Antal (1. kép) pallér pályafutása az 1880-as évek végén indult, és az 1920-as évek közepére már jelentős nagyvállalatot, egy részvénytársaságot igazgatott, amelyben két fia, ifj. Antal és Jenő is segítségére voltak. Az 1940-es évek közepén lezárult a Sorgok irányította vállalat sikertörténete, addigi munkásságukhoz olyan emblematikus épületek kivitelezése köthető, mint az Anyaghivatal (Fő u.), a Honvédelmi Minisztérium (Honvéd. u. – Balaton u.), vagy a kőbányai sörgyár komplexum, de kevésbé ismert, hogy a ferihegyi gyorsforgalmi út, a gödöllői HÉV-vonal, a szentkirályszabadjai repülőtér vagy a balatonfűzfői gyártelep kiépítése is kezük munkáját dicséri.

Az utóbbi évtizedben folytatott kutatásaim számtalan újabb részletet tártak fel az iparos, a család, illetve a vállalat történetéről. A munka még korántsem ért véget, de szükségesnek tartom, hogy az újabb részeredményeket bemutassam, illetve a cég kialakulásának építőipari szabályozási hátterét és ezzel összefüggésben a Sorg cég kialakulásának

1. kép: Id. Sorg Antal 1943-ban. (Jubileumi Kiadvány 1943, 2.)

folyamatát, fejlődését megvilágítsam. A céggel és a család történetével korábbi tanulmányomban már foglalkoztam,[1] ezért az alábbiakban csupán a főbb életrajzi elemeket, illetve az újabb kutatási eredményeket közlöm.

A kutatás során módszertani kérdések, nehézségek vetődtek fel, amelyek a feldolgozás folyamatát megakasztották. A Sorg Antal Építőipari Rt. irodájából származó anyagok zöme a cég államosítása idején, valamint a Sorg Antal és társai ellen indított népbírósági eljárás alkalmával került levéltárba. A felhalmozott tervek nagyrészt a kivitelezés céljából készült technikai rajzok, amelyekből nem derül ki, valóban így történt-e az épület kivitelezése. Megvalósulásuk esetén, amely külön vizsgálat tárgya, az sem egyértelmű, hogy a Sorgok építették, vagy csak

[1] Fehér 2014, 216–225.

valamely részlet kivitelezése (pl. lépcső, ablakok) köthető hozzájuk. A tervező személye is kérdéseket vet fel. Ha nagy mennyiségben található egy adott épületre vonatkozóan engedélyezési szintű tervdokumentáció a tervező hivatalos aláírásával vagy pecsétjével ellátva, akkor az is elképzelhető, hogy azok csak árajánlat céljából kerültek ide, és nem a Sorgok voltak a kivitelezők. Ha a tervlapokon nem szerepelt a tervező neve, akkor azokat Sorg Antal készíthette. Az adott épület elkészítésének bizonyosságát támasztja alá, ha részletes kiviteli tervek, statikai számítások, megviselt tervlapok, sok ismétlődés, javítás, vázlatrajz található az anyagban. A kutatás további iránya lehet olyan épületkataszter összeállítása, amelynek elemzésével helytálló következtetések vonhatók le a megrendelők, az épületek jellege, az alkalmazott technikák, a felhasznált anyagok, a földrajzi lefedettség és a bekerülési költségek vonatkozásában. Ennek érdekében minden épületet külön-külön meg kell vizsgálni. A feldolgozottság szintje még a kezdeti szakaszban tart. Néhány tucat nevesebb, jól dokumentált, ma is álló épületről tudunk érdemben beszámolni és részleges statisztikai adatokat közölni.

Családtörténet

A Sorg család a Német-római Birodalomból, pontosabban a Bádeni Nagyhercegségből származott Magyarországra. Megemlítendő, hogy a 15. században Sorg Antal nevű ősük Augsburgban könyvnyomtatással foglakozott.[2] Az 1700-as évek folyamán Nürnberg városában is éltek. Hogy pontosan mikor érkeztek Magyarországra, nem tudható, de Joseph Sorg[3] cipészmester, a magyarországi ág első generációjának képviselője 1833-ban szerezte meg a pesti polgárságot. Fia, Péter a nyomdokaiba lépett, de 1873-ban csődbe ment,[4] és két évvel később elhunyt. Családi kapcsolatai révén Péter fia, Antal a korszak jeles építőipari szakembereivel került rokonságba, ami meghatározta pályaválasztását. Életrajzi adatait számba véve sorsa az alábbiak szerint alakult. Antal a Terézvárosban született 1868. november 25-én.[5] A Kazinczy utcában végezte az elemi osztályokat, majd a Nagymező utcai polgári iskolában folytatta tanulmányait négy osztály erejéig. A kőműves szakmát már tizenhat éves korában elkezdte tanulni, első mestere Klein H. János volt.[6] 1884-ben három évre szerződött inasnak, miközben a Cukor (ma Károlyi) utcai tanonciskolában és a Bodzafa (ma Rökk Szilárd)[7] utcai iparrajziskolában tanult. 1886-ban segédpallérként szerzett további gyakorlatot,[8] majd önálló pallérként szabadult. A mátyásföldi villatelep építésére 1887-ben munkavezetőnek szegődött Winkler Hermann cégéhez. Itt kerülhetett kapcsolatba Dura Tamással,[9] és annak a közeli Kőbányán bejegyzett cégéhez 1888-ban került munkavezetői beosztásban. Pályafutását rövid időre megszakította a kötelező katonai szolgálat, amelyet 1889–1892 között a budai Nádor-laktanyában töltött. A k. u. k. hadseregből tiszthelyettesként, őrmesteri rendfokozatban szerelt le, ami társadalmi helyzetét és képzettségét figyelembe véve az elérhető legmagasabb pozíció volt. Leszerelését követően visszakerült a Dura céghez, és nemcsak a kőművesmester bizalmát, hanem lánya kegyeit is sikerült elnyernie, így 1894. november 20-án feleségül vette Dura Rózát.[10]

A mester ezután átadta a céget fiának, ifj. Dura Tamásnak és Sorg Antalnak. Antal azonban 1895-ben, amikor letette a kőművesmesteri vizsgát, a későbbi visszaemlékezésekkel ellentétben nem vált ki a cégből, hanem a Dura cég cégvezetőjeként dolgozott.[11] Érdekes adalék árnyalja a keletkezéstörténetet, a családi mítoszépítést. Egy kiviteli tervlapon a „DURA és SORG kőművesmesterek, Budapest X. Román-utcza 10." bélyegzőlenyomat található 1901. április 3-i dátummal, tintával jelölve, vagyis a Jubileumi Kiadványban hangoztatott önállóság mégsem valósult meg. Elképzelhető, hogy csak a nagyobb munkákat jegyezték közösen, de az együttműködésük kétségtelenül bizonyítható. Az viszont egyértelmű, hogy Sorg Kőbányán nevet szerzett magának magánházak, valamint a Kreische Antal- és Kraussmann-féle szalámigyárak felépítését elvállalva bizonyította rátermettségét is.[12]

---

[2] A constanzi concilium krónikája 1483-ban Sorg Antal nyomtatásában jelent meg Augsburgban. Bárczay 1897, 459.

[3] BFL IV.1202.v 2. kötet 124. fólió.

[4] Állítólag ingatlanüzletei és ebből következő kihelyezett hitelei miatt adósodott el és ment tönkre az 1873-as tőzsdekrach során.

[5] BFL XV.20.2 A142 563. Terézváros (Szent Teréz Plébánia). Keresztelési anyakönyvek. 1752/1868.

[6] Rokona és keresztapja, Gottgeb Antal és Klein H. János is a korszak egyik kiemelkedő kivitelezője, Kasselik Ferenc tanítványai voltak.

[7] A levéltárban fennmaradt Cukor utcai iskolai anyakönyvek csak az 1887/88-as tanévtől indulnak és a Bodzafa utcai anyakönyvekben sem találtam meg Sorgot.

[8] Nesszi-féle kéményseprő ház – a Wesselényi – Kazinczy utca sarka. Jubileumi Kiadvány 1943, 8.

[9] Dura Tamás kőművesmester egy generációval idősebb Sorgnál, ekkor már befutott vállalkozó.

[10] Hymen. Budapesti Hírlap, 1894/322. (november 21.) 9.

[11] Egyéni czégek. Központi Értesítő. 1896/XXI. évf. (november 22.) 1561.

[12] Jubileumi kiadvány 1943, 8–10., Krauszmann Ferenc és társa Magyar Szalámigyár Rt.-je Kőbányán a Füzér és Endre utca sarkán épült. A terveket Révész és Kollár műépítészek készítették 1900–1901 folyamán. Ez volt az első nagyobb gyárépítkezése. BFL XV.17.f.834 172. doboz.

Sorg Antal az 1901–1902 folyamán végzett előkészületeket követően végül 1903. november 25-én[13] alapította meg saját cégét. 1913. december 9-én tette le az építőmesteri vizsgát.[14] A tíz vizsgatárgyat 6 vizsgálóbiztos minősítette, illetve képesítette. Egy esetben – a *gyakorlati számtan vonatkozással a középítésekre, az erőmű és a géptan elemei* vizsgatárgyban – Bayer Béla vizsgálóbiztos nem adta meg a képesítését. A másik kilenc esetében viszont sikerrel járt: föld- és lejtszintmérés, a szükséges műszerek ismerete, a vasutak és közutak építésénél előforduló földmunkák, az ábrázoló mértan alkalmazása az árnyékszerkesztés és kőmetszés esetén, az építészet története és építési styl- és alaktan elemei, a fontosabb építési iparágaknál előforduló szerkezetek, az építési anyagok ismerete, ügyiratok fogalmazása, építésvezetés, a főbb segédeszközök ismerete, egyszerű könyvvitel. Az építőmesteri képzettségét megvizsgáló bizottság végül szótöbbséggel képesítettnek minősítette. Az iratokból az is kiderül, hogy még tavasszal kérelmezte a szakvizsga alóli felmentését, de a kereskedelemügyi miniszter 1913. május 10-én Budapest Székesfőváros tanácsának címzett levelében leírta, hogy Sorg felmentését a szakvizsga alól nem engedélyezhette teljes mértékben, csupán az elővizsga és az írásbeli rész alól mentette fel.[15]

Az építőmester, az egyéni cég és az rt.

Az építőmesteri oklevél megszerzését követően már nemcsak lakóházakat, hanem gyárat, laktanyát is épített, így nemcsak átvészelte az első világháborús dekonjunktúrát, de meg is erősödött. Megerősödött, mert önellátásra rendezkedett be nélkülözhetetlen háttérvállalkozások egész sorát alapítva, így téglagyárat (1912), ácstelepet (1912), fatelepet, asztalos- és lakatosműhelyt, bádogos (1914), vízvezeték (1914), csatornázó (1914), üvegező, festő és mázoló műhelytelepeket hozott létre, amelyek külső körülményektől (szállítók, alvállalkozók) függetlenné tették ipari üzemét, és biztosították a folyamatos, zökkenőmentes munkavégzést.[16] Az üzemek elhelyezésére egész sor telket vásárolt fel Kőbányán. A honvédség részére (mint hadiüzem) készített gyalogsági lőszer és srapnel tároló faládák gyártásával alapozta meg vagyonát. A honvédséggel való kapcsolata a második világháború végéig tartott, és a legnagyobb tőkések közé emelte kisvállalkozását. Üzleti érzékét jól illusztrálja, hogy az I. világháborút követő megrendeléshiányos időszakban a ládagyártásról rugalmasan átállt tojáskeltető gépek gyártására. Nemcsak üzleti érzékének, hanem szakértelmének és tapasztalatának is köszönhette sikerét. Európában és Észak-Afrikában tett külföldi útjain – gyakran feleségével bővítette tudását. Ugyanakkor egyszerű, szerény emberként jellemezték, aki szeretett dolgozni, de megkövetelte a munkát.[17] Szociálisan érzékeny volt és támogatta munkásait.[18] 1923-ban, amikor az építkezési kedv újra lendületet vett, Antal és Jenő nevű fiaival létrehozta a Sorg Antal Építőipari Részvénytársaságot, amelyben a „Sorg Antal" nevet vitték tovább, ugyanakkor törölték a korábbi – egyéni céget a nyilvántartásból.[19] A cégiratok alapján a vállalat profiljába tartozott az építési anyagok gyártása, előállítása, beszerzése, forgalomba hozatala, ingatlanok megszerzése, értékesítése. A részvénytársaság (és egyéni cég) további tíz vállalattal egy holding típusú vállalatcsoportosulást alkotott. Ezek közül a tárgyalt korszakban csak a *Kőbányai Agyag és Téglagyár rt*. létezett. Ez 1916. szeptember 27-én alakult, bár 1912-től már más tulajdonosokkal *Kőbányai Magyar Téglagyár rt.* néven működött.[20]

Sorg szervesen beilleszkedett Kőbánya társadalmi életébe. Kiemelkedő ügyfélkörre tett szert pl. Dréher Antal személyében, de a későbbiekben Horthy Miklóssal is kapcsolatba került. (2. kép) Lokálpatriótaként a Keresztény Községi Párt tagja volt Kőbányán, és később a Magyar Élet Pártja kőbányai társelnöke lett a X. kerületben,[21] amire konzervatív-keresztény értékrendje determinálta. Rendkívül sok hivatalos és társadalmi megbízatása volt. Alelnöke volt az Építőmesterek Ipartestületének, majd az Építőmesterek Szövetségének elnöke lett. Az Ipartestület működését a *Közlöny*ben[22] megjelent írásokból lehet nyomon követni, ott érzékelhető érdekvédelmi aktivitása is. Emellett az építőmesteri vizsgáló bizottság tagja, az Actio Catholica világi tanácsának

[13] V 508/1902. csatolt irat Kereskedelmi és váltótörvényszék, mint kereskedelmi bíróság, 1902. szeptember 20. alapítás, iparjogosultság 689/1901. szeptember 30. a bejegyzés, végzés október 4., X. ker. Állomás u. 6. a telephely. BFL VII.2.e Cg. 9198.

[14] BFL IX.286.c 139/1913.

[15] BFL IX.286.b 130/1913.

[16] Az I. világháború előtti években, 1912–1913 folyamán a műhelyek már álltak, a téglagyáruk működött. BFL XV.17.f.834 6. doboz, meg nem jelent cikkek, Ifj. Sorg Antal, 1940–1942.

[17] Az igazoló bizottsági tárgyalásán részt vett nyomozó véleménye szerint munkásai kiálltak mellette.

[18] BFL XVII.1554 Sorg Antal fellebbezése.

[19] 1923. július 16-án törölték az egyéni céget, és az rt. új nyilvántartási számot kapott Cg. 20497. Alapszabály 6. §. „…az rt. a Sorg Antal név alatt bejegyzett céget folytatja, mely cég az rt. bejegyzésével egyidejűleg töröltetik." Fénykorában, az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején szénbányák művelése, honvédelmi építkezések, kokszgyár, a mély- és útépítési feladatok ellátása során országszerte tevékenykedett és előfordult, hogy egyidőben 10 ezer munkást is foglalkoztatott.

[20] 1944. március 8-án Kőbányai Mész- és Téglaipar rt. néven tevékenykedett, előbb a X. kerületi Bálvány utcai, majd Gergely u. 8. szám alatti telephelyen. BFL VII.2.e Cg. 4223.

[21] 1940. október 23. ÁBTL 3.1.9. V-128411/3. 101.

[22] 1930–31-től felelős szerkesztője és kiadója id. Sorg Antal.

2. kép: A kép középpontjában a gyermek mellett id. Sorg Antal látható. (Jubileumi Kiadvány 1943, 13.)

tagja, valamint a kőbányai egyházközség világi elnöke volt.[23] 1930-tól a Kőbányai Takarékpénztár rt. igazgatóságának is tagja. A sors tragédiája, hogy egyedül, szűkebb családja nélkül hunyt el 1948. február 27-én, mivel fiai Németországon és Svájcon keresztül Argentínába menekültek.[24]

Az építőmesterség kialakulása Ausztria – Magyarországon és Sorg Antal szerepe

Az építőmesteri cím a 20. században egyfajta folytonosság jelképe volt a céhes és a szabadpiaci kapitalista vállalkozók között. Az „építőmester", pl. Gaudi egy magasabb etikai, erkölcsi szintet képviselt, mint egy vállalkozó-üzletember. Hivatástudata, felelősségérzete, elkötelezettsége a szakma iránt kimagasló. A specializáció, a tervezés és a kivitelezés, valamint az építési ágazatok kialakulása törvényszerű és előnyös volt, de veszteségekkel járt. *„Az elméleti (művészeti) és gyakorlati (technikai, morális és üzleti) ismeretek összhangjának megbomlása különféle anomáliákhoz vezetett, így a társadalmi közvélemény és a tervező építész réteg elidegenedésében, egymás meg nem értésében fejeződött ki legkorábban. A jelentősebb építési beruházások mindinkább középítkezések lettek."* – mondja Vámos.[25]

Magyarországon az ingatlanfejlesztés, befektetés, építészet, építés szétválási folyamata a 19. század második felétől némi lemaradással követte a német és osztrák, illetve európai gyakorlatot. Az építőmesteri hivatásgyakorlás modern kori történetéből – témánk, a Sorg cég története, vállalati felépítménye, stratégiája szempontjából – két fontos mozzanatot érdemes kiemelni.[26]

Az első jelentős körülmény, hogy a céhek hivatalos, törvényi megszüntetése (1872) és az ún. ipartörvény (1884) elfogadása közötti exlex állapot következménye egyfajta anarchia volt, melynek során a vállalkozói tőke betört az építési piacra. A törvény 46.188. sz. utasításával ezután került sor a szabadpiaci környezetben az építőmesteri cím jogi-szakmai státuszának pontos meghatározására. Az építőmester az, aki – szakértelme folytán – jogosult az építkezés terén előforduló minden munka elvégzésére, lakóházak, gazdasági és ipari épületek tervezésére, költségvetés készítésére, építkezés vezetésére, kivitelezésre. Magasépítészeti és mérnöki létesítmények tervezését már ekkor is csak mérnöki oklevél birtokában lehetett elvállalni. A tisztázatlan viszonyok ellenére hihetetlenül felgyorsult ütemben termelődött ki a kapitalista vállalkozás iránti fogékonyság és kreativitás a magyar társadalomban, és ennek pozitív hozadéka egyértelmű. A gyakori kontárság kártékony voltának hatására a szakértelem és megbízhatóság a megrendelők részéről felértékelődött. A 19. század utolsó negyedét az építkezési láz, valamint a telekspekuláció is jellemezte, amely az építőipari vállalkozóknak kedvező helyzetet biztosított, mikor a piac kiszámíthatatlanságától tartó építészek, építőmesterek igyekeztek más üzleti területe-

[23] Jubileumi Kiadvány 1943, 11–16.

[24] Végrendeletében, 1946. február 1-jén – a Rókus Kórházban írta – fiait kitagadta, mivel „minden kényszerítő ok nélkül magára hagyták és kiszabadítása érdekében mit sem tettek", és 3 unokáját jelölte örökösnek (Andrea ½, László és Erzsébet ½) BFL VII.180 288/1946. Groteszk helyzet állt elő azzal, hogy a távollévő fiai képviseletére az Árvaszék által kijelölt gondnok nem fogadta el a kitagadás tényét, és perre ment az unokákat, örökösöket képviselő gondnokkal. A X. ker. Tanács VB Gyámügyi Osztálya 1952. szeptember 19-én kelt végzése megállapította, hogy a perre utasításhoz az iratokat nem továbbították 1948 óta. Az állami közjegyző 1953-ban megállapította, hogy id. Sorg Antal végrendelet hátrahagyása nélkül (!) halt meg, így gyűrűjét és aranyóráját, mint fennmaradt hagyatékot (!) az MNB-be küldte. Az ingatlanokat, gazdasági és ipari felszereléseket, eszközöket, mint elhagyott javakat már korábban államosították. X. ker. Tanács VB. 1953. febr. 9. száma 955/S/11/1/1953/X/II. BFL VII.179 63/1948.

[25] Vámos 2016, 33.

[26] Kiss–V. Szinnyai 1997, 10–13.

ken is bebiztosítani egzisztenciájukat.[27] A statisztikai adatok elemzéséből látható, hogy a gazdaságilag legsikeresebb polgárok (az építőmesterektől a gyáriparosokon, kereskedőkön, önálló szakértelmiségieken át a földbirtokos arisztokráciáig) igyekeztek jövedelmüket stabil befektetésekbe visszaforgatni, ezért bérházakat, telekingatlanokat vásároltak, illetve más üzleti vállalkozásba is belekezdtek. Az építőipar virilistái (a legjobb adófizető polgárok) között építész-építőmesterek, építési vállalkozók, téglagyárosok, kőművesmesterek találhatók, de szinte mindegyikükre jellemző, hogy fő hivatásuk mellett, vagy akár elsősorban is például fakereskedéssel, bányászattal, téglagyártással, mészégetéssel foglalkoztak. *„…mind az építőipar, mind annak perifériáira eljutott építőanyag-kereskedelem virilistáinak vagyonalapjában is igen jelentős szerepe van a házbérből eredő jövedelemnek, és ez alól még olyan nagy vállalkozók sem kivételek, mint Neuschloss Károly, sem az olyan jól foglalkoztatott építészek, mint Ybl, (…) vagy az olyan, akkoriban már pályájuk végéhez ért mesterek esetében, mint Kasselik vagy Kauser."*[28]

Lehetne bővíteni a sort Gregersennel, Draschével, Lechnerrel, akik kiemelkedő építési vállalkozásaik mellett fatelepet és téglagyárat alapítottak, illetve szén- és kőbánya-tulajdonosok voltak. Egzisztenciális biztonságérzetük és üzleti hátterük megteremtése mellett az építéssel foglalkozó réteg megtapasztalta, hogy a változó, bizonytalan gazdasági körülmények között hogyan kell a különféle érdekeltségeket, kívánalmakat összeegyeztetni, ami szakmai tekintélyük megtartását célozta és üzleti érdekükben állt. Ez a tapasztalat nemcsak a kor építészeti stílusfejlődésére, városépítészetére volt jó hatással, nemcsak az építőmesterek társadalmi önszerveződésére, hivatástudatának erősítésére hatott serkentőleg, hanem egy olyan magas szintű szakmai, tapasztalati tudást alapozott meg, amely műszaki és szervezési szempontból is biztos alapot teremtett az építészeti kultúra kibontakozása számára.

A másik mozzanat az építőmesterek érdekvédelmének szerveződése, amely az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésével átalakult. A Budapesti Építőmesterek Ipartestülete[29] Alpár Ignác elnökletével 1920-ban alakult, alelnökei Block Leó és Sorg Antal voltak. Hivatalos lapjuk az Építőmesterek Közlönye, amelyet később évkönyvek is követtek. Önálló székházukat 1927-ben adták át az Irányi utca 17. szám alatt.[30] Az Ipartestület önmagát a céhek jogutódjának tekintette. Alapszabállyal, kötelező tagsággal, jogokkal, kötelességekkel rendelkezett. Kimondott célja az érdekvédelem volt, *„gazdaság, művelődési, emberbaráti védelem, a termelési és munkaalkalmak felkarolása"*, *„a tagok gazdasági érdekeinek szolgálata és azok fejlesztése"*. 1922-től az előírt keretek között hatósági jogkört is gyakoroltak Budapest polgármesterének felügyelete alatt, de visszaélések így is történtek, ami a tagok között is feszültséget okozott. Elősegítették a megbízások megszerzését, mert ezen keresztül volt lehetőségük az építőmesteri cím minőségi és számbeli kontrollálására. Emellett a konkurencia esélyeit is csökkentették, valamint a tagságukat támogatták, amikor képzettségi feltételekhez kötötték a munkavégzést. A mesterengedélyt komoly vizsgáztatási procedúra árán lehetett megszerezni, amelynek során elméleti és gyakorlati követelményeknek kellett megfelelni. *A Képzettség Megvizsgálására Szervezett Bizottság* 1884-ben, Ybl vezetésével alakult, és tulajdonképpen változatlan formában 1949-ig működött. A Bizottság, amely a Thököly úti *Felső Építőipari Iskolában* végezte a vizsgáztatásokat, és amelyben természetesen Sorg Antal is részt vett már 1920-tól kezdve – 1934-től alelnöke – évente átlagosan csupán 24 új mesterigazolványt adott ki.[31]

Az 1920-as években a biztos keresetet az ipari- és gazdasági építkezésekben való részvétel jelentette, ugyanis kereslet nélkül a befektetési célú bérházépítés üzleti kockázatot jelentett. Az építészek gazdasági helyzete az ország gazdasági helyzetének tükörképe, munkakörüket és feladataikat mindig a politikai hatalmat birtokló osztály igényei szabják meg, foglalta össze a helyzetet az *Építőipar* című lapban közölt cikksorozatában (1921)[32] a fiatal pályakezdő Bierbauer Virgil építészmérnök-szakíró, aki szakmai pályafutását tudatosan az ipari építészetben elért eredményeivel alapozta meg. A

[27] Vámos 2016, 34.

[28] Vörös 1979, 37.

[29] Jogelődje az 1886-ban alakult Építőmesterek, Kőműves-, Kőfaragó- és Ácsmesterek Ipartestülete volt.

[30] A ház átalakításában Sorg Antal cége is közreműködött.

[31] A tárgyalt korszakon túl kiélesedett a konkurenciaharc a műegyetemi mérnökképzés és a Thököly úti *Felső Építő Ipariskola,* illetve az építőmesteri szakvizsgáztatás rendszere között. A *Mérnöki* (egyben Építész) *Kamara* 1923-as létrehozása, valamint a mérnöki, illetve az építészmérnöki cím törvényi meghatározása volt ebben fontos mérföldkő, majd 1934-ben Kotsis Iván kezdeményezésére a műegyetemi végzettséghez kötött *építészmérnöki* titulus bevezetése, amely egyértelmű megkülönböztetést jelentett az építőmesterek által is használt és megtévesztő *építész* megnevezéstől. 1938-ban a sorozatos feljelentések után az *Ipartestület* mind a *Mérnöki Kamarával*, mind a kőművesmesterek testületével ellentétbe került, és a Minisztériumhoz fordult segítségért a jogkörök tisztázása végett. Az építőmester ugyanis jellemzően iparengedéllyel rendelkező vállalkozó, munkaeszközökkel, forgótőkével, alkalmazottakkal bíró, vagyonos ember volt, míg a csak tervezésből élő építészek egyetlen piaci előnye, hogy nagyobb építészeti feladatoknál kötelező volt a foglalkoztatásuk. Az építőmesterek tervezői jogosultsága ugyan alulmaradt a műegyetemihez képest, de mivel bátran nevezhették magukat építésznek, még jóhiszeműen is összekeverhető volt a kétféle végzettség, jogosultság. Különösen sértette a műegyetemi végzettséggel rendelkező építészeket, hogy ők is csak meghatározott gyakorlati idő igazolásával nyerhették el az építőmesteri jogcímet (Vámos 2016, 35–36).

[32] Kiss–V. Szinnyai 1997, 61.

Horthy-korszakban az építőmesterek vállalkozásai inkább a „kivitelezői-vállalkozói" irányba tolódtak, míg a tervezői, gyakran művészi feladatokat a neves tervező építészek vagy statikus mérnökök kapták. A szakmai hírnév, elismertség és a társadalmi presztízs valamelyest ellensúlyozta az anyagi bizonytalanságot. Sokan közülük a kiszámítható egzisztencia érdekében a biztosabb állami állást, egyetemi katedrát keresték. A korábbi időszakokra visszavezethető, a szakmára oly jellemző dinasztikus folytonosság nem szűnt meg. Nyitva állt a lehetőség a kőművesek és pallérok számára is, hogy vizsgázással építőmesterré váljanak, vagy egyetemi végzettséget szerezve akár tervezőmérnökök lehessenek, mint Hauszmann Alajos, Medgyaszay István, Fischer József. Az építőmesterek gyakran tervező építészüket vagy egyetemi oklevelet szerzett gyermeküket vették maguk mellé. Ezt olyan példák bizonyítják, mint a Quittner dinasztia, a Wellisch dinasztia, a Gregersen dinasztia, a Neuschloss dinasztia, vagy az Árkay Aladár–Kallina Mór, és Körmendy Nándor–Paulheim Ferenc együttműködés. A legismertebb építőmester-vállalkozók a két világháború közötti időszakban a teljesség igénye nélkül Sorg Antal mellett: Hável Lipót,[33] Lipták Pál, Csomay Kálmán, Fónagy Béla (Országos Építő Rt.), Hoffmann Alfréd (Stylus Építő Rt.), Czillér Antal, Lukóy Emil.

A Sorg cég stratégiája és felemelkedése

Sorg Antal letelepedése Kőbányán üzleti szempontból megalapozott, átgondolt döntésnek bizonyult. A talajszint alatti mészkőbányák a fővárosi építkezések építőanyagát adták, és a szőlőskertek kipusztulását, megszűnését követően téglagyárak létesültek a területen, amelyek jövedelmező üzletté váltak. Emellett más ipari üzemek is sorra telepedtek meg a városrészben, amelyek jó részét később maga Sorg Antal építette. Sörgyárak épültek, hiszen a kőbányák elhagyott alagútrendszerét sörgyári raktározásra kiválóan hasznosíthatták.[34] A 19. század végén fellendülő építési láz nemcsak a fővárost, hanem Kőbányát is érintette. A kialakuló kisvállalkozásoktól kezdve komplett gyártelepek, munkás- és tisztviselőlakások épültek. A század utolsó harmadától számítva 1910-re tizenkétszeresére nőtt a terület népessége! A gyarapodó lakosság faluról felköltözött kétkezi munkásokból és nem magyar ajkú tisztviselőkből, kereskedőkből, mérnökökből, vendégmunkásokból (szlovákok, lengyelek, zsidók) állt. A kialakuló vallási és kulturális közösségek életében Sorg is jelentős szerepet vállalt. Természetesen azzal, amihez a legjobban értett, az építkezései révén támogatta őket vallásra vagy nemzetiségre való tekintet nélkül. Önálló munkája a Schönthal Henrik által tervezett zsinagóga (ma „Mindenki temploma") felépítése volt, meghitelezve az építkezési költségeket, illetve a lengyelek számára épült óhegyi templom (tervezője Árkay Aladár) tornyának felépítését végezte el cégének lengyel munkásait bevonva.[35] Sorg támogatta a hozzá forduló rászorulókat is, amit bizonyítanak a céglevelezésben megőrzött adományt, segítséget kérő, könyörgő levelek, valamint nagy számú köszönőlevelet is kapott. A hivatásrendi céhes szemléletben a szakmagyakorlás és a közösség jólléte iránt érzett felelősség ebben is megmutatkozott. Szociális, karitatív cselekedeteivel hozzájárult, hogy személye mélyen beágyazódjon a község társadalmába.

A kiegyezést követő konjunktúra Sorg Antal megtelepedésekor, illetve önálló lábra állása, szárnypróbálgatásai idején, a századfordulón is tartott. Kézenfekvő volt, hogy Sorg is épített téglagyárat, valamint a sörgyárépítkezésekben is szerepet vállalt. 1913-ban, amikor megszerezte építőmesteri oklevelét, életműve első, mérföldkőnek számító megbízását is megkapta, a Fővárosi Sörgyár épületeinek kivitelezését (X. Maglódi út 35–51.). Valószínűleg ennek hatására kezdett téglagyártásba,[36] sőt, komplex építőipari telepet hozott létre ácsműhellyel, asztalos, lakatos és bádogos üzemmel, vízvezeték és csatornázási szerelőműhellyel, üvegező, festő, mázolótelepet alakított ki. A kőbányai telephely a következőként nézett ki (3. kép): 1. központi iroda, 2. istálló, garázs, 3. gyártelep (lakatos, bádogos, asztalos, 4. állványtelep, 5. mész-, homok-, kőporraktár, 6. kavicssalaktelep, 7. ácstelep, gőztégla és műhabarcsgyár.

Rövidesen telkeket, ingatlanokat vásárolt, és saját befektetésként szobakonyhás munkáslakás-tömböket is épített munkásai számára. A földszintes lakóépületek felhúzása mellett ebben a környezetben Sorg kapcsolatba került azokkal az ipari befektetőkkel, akiknek megrendelései nagyságrendekkel magasabb léptékű jövedelmet eredményeztek, és lehetővé tették vállalkozása gyarapodását, fejlesztését (Dreher–Haggenmacher, Richter Gedeon).

Az 1910-es évektől a gazdasági célszerűség következtében az építkezések nagyobb mértékben ipari jellegű rentábilis beruházások voltak, annak ellenére, hogy hiány jelentkezett lakásokból, szociális közintézményekből, iskolákból. A kialakult gazdasági környezet a gépesített tömegtermelést és más indusztriális fejlesztéseket (pl. közlekedés) részesítette előnyben, ami a megrendeléseket is meghatározta. A reprezentatív középítkezések helyett mindinkább a célszerűbb struktúrájú, dísztelen

[33] Bácskai 2004, 98–110. Érdekes módon, bár Havel rendkívül ismert volt és Sorghoz hasonlóan szintén self-made man, a Havel cég nem futott be olyan nagyívű pályát, mint a Sorg Rt.

[34] 1944-ben – nagy valószínűséggel a Sorg cég közreműködésével – német föld alatti hadiüzemet rendeztek itt be.

[35] Vámos 2016, 43.

[36] A körkemencés téglagyár tervdokumentációja és költségbecslése, Kada u. BFL XV.17.f.834 16/a. doboz.

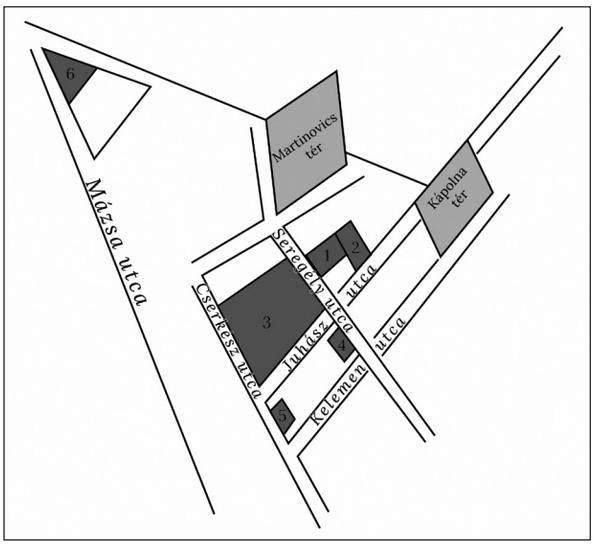

3. kép: A kőbányai telep elhelyezkedése (Hadtörténelmi Levéltár) HL II. 1442. Sorg Antal Építőipari Rt.

homlokzatú (nyerstégla) épülettömegek, műhelyek, csarnokok, üzemek, remízek váltak láthatóvá egyre nagyobb számban a városképben. Sorg is ilyen megbízásokat kapott, és igyekezett azoknak megfelelni, továbbképezve magát építéstechnológiai területen. A jellemző technológia ekkor a vasbeton, a gépesítettség elterjedése, az épületgépészet, a termelésre beállított gépek alapozási igényeinek kiszámítása és stabil megvalósítása volt. Az ipari létesítmények pavilonos elrendezésben épültek, lealapozott és körbeépített gépekkel. A gyárépítkezések tulajdonképpen a gép beállításából és hozzá tartozó telephely kialakításából tevődtek össze. Az egyéb funkciók – iroda, őrszoba, istálló – különálló kisebb épületekben kaptak helyet, így nagyobb csarnokokra csak olyan nagy gépekkel dolgozó üzemeknél volt szükség, mint a mozdonyszerelés.

Sorg a kistarcsai Gép- és Vasútfelszerelési Gyár kivitelezését 1907 és 1913 között végezte el. A beruházás több kisebb és egy 25 m magas csarnoképületből állt, amelyet munkáslakások és vendéglő egészítettek ki. A korábbi vasoszlop-tégla falas vegyes struktúrát felváltotta a vasbeton, míg a tetőszerkezeteknél a fát az acél. A Gödöllő felé kiépített helyiérdekű vasút remízének vasbeton íves tetőszerkezete már felülvilágító ablakokkal készült. A munka- és anyagigényes, klasszikus fejzetekkel díszített öntöttvas oszlopokat fokozatosan olcsóbb, gyorsan elkészíthető vasbeton szerkezetek váltották fel, és vasgerenda betétekkel erősített beton oszlopok készültek. Az ipari csarnokok szimmetrikus, jó arányú, részleteiben is gondosan tervezett és kivitelezett „művek" lettek.[37]

A Sorg-tervek között talán a hűtőkamra épületek sorozatai a legérdekesebbek, amelyek német mintaterv útján kerültek a Sorg cég repertoárjába.[38] Ezek a kisebb-nagyobb, kamraszerű vagy nagyobb épületek többrétegű falazattal, beépített légréteggel készültek, a padlástér felől vastag hőszigeteléssel, és a tervgyűjtemény tanúsága szerint több tucat is épült belőlük különböző helyszíneken és méretben. Ez a projekt Vámos Dominika véleménye szerint már „gyártmányként" is értékelhető, bár más-más variációban realizálódott.[39]

A feladatoknak ez a nagyságrendi növekedése komoly kihívást jelentett, jelentős szervezést, megnövekedett adminisztrációt igényelt. A hatékonyság és a gyors reagálás egyre fontosabbá vált. Sorg eleinte csak egy kis irodával, néhány hivatalnokkal és mérnökkel dolgozott. Végül sikerült választ találnia a kihívásokra, amit mi sem bizonyított jobban, mint az, hogy az első világháborút követően szintet lépett, és egy önellátó, tőkeerős vállalatot jegyzett be.

Néhány elemzés és példa, amely az egyéni cég teljesítményét illusztrálja

Jól reprezentálja Sorg Antal, a self-made man hozzáállását a feladatokhoz hévízi építkezése is. Egy nagy álom lebegett szeme előtt: Magyarország első téli fürdőjének megteremtése fedett gyógymedencékkel. A megvalósítás érdekében a Festecsics Tasziló gróf birtoka melletti területen kezdett el építkezni. A gyógyfürdő részére 1907-ben Hévízen 80 szobás szállodát épített.[40] A hévízi szanatórium és gyógyszálloda dr. Schulhof Vilmos irányítása alatt 1907-ben nyílt meg, ez volt Hévíz első gyógyszállodája. Sorg három artézi kutat is fúrt a tó, illetve birtok szomszédságában, ami kiváltotta a birtokos nemtetszését. Különösen azért, mert a kutakból kinyert gyógyvíz jóval nagyobb tisztaságú volt, mint a felszíni tóból vett minta minősége. Festetics Tasziló közigazgatási és jogi úton kifejtett ellenkezése 1909-ben és 1911-ben végül célt ért. Sorg a szállót 1912-ben eladta Krajcsovits Rezső rákosszentmihályi vendéglősnek, aki Grand Hotel Hévíz néven tovább üzemeltette.[41]

A levéltári jegyzék alapján, amely az átvett iratanyagról készült, a Sorgok 1923-ig, az részvénytársaság alapításáig 210 fővárosi és 35 vidéki építke-

[37] Az építkezések 1913–1914 során folytak. Gödöllő, Soroksár, Szentendre, Budaörs, Törökbálint, Újpest, Rákospalota, valamint Óbuda és a II. kerület területein.

[38] BFL XV.17.f.834 649. doboz

[39] Vámos 2016, 45–46.

[40] Hévízi Szanatórium és Nagyszálloda néven. Később 1909-ben és 1911-ben az artézi kutak fúrása kapcsán vitába keveredett a fürdőgyógyforrás tulajdonosával, Festetics Tasziló gróffal. Dokumentumok Hévíz történetéből. Hévíz 2006/2–3, 95–96., BFL XV.17.f.834 484-485. doboz tervek.

[41] https://ilovehevizblog.hu/2021/07/23/harom_epulet_hevizen_amirol_keveset_tudunk_vagy_megsem (utolsó megtekintés: 2026. 01. 18.)

zésben vettek részt. Összességében a cég fennállása alatt 1500 fővárosi és 500 vidéki építkezést folytattak nagyjából 50 év alatt. Összehasonlításként a fennállása 80 éve alatt végig középvállalatként prosperáló Havel Lipót cég kb. 4700 fővárosi és 800 vidéki építkezést jegyzett.[42] Ennek a különbségnek több oka is lehet. Egyrészt lehetséges, hogy nem került be minden olyan tervanyag a BFL-be, amit a Sorgok készítettek, másrészt a Sorg Rt. nagyvállalatként nagyberuházásokban volt érdekelt az 1930-as évektől, vagyis számszakilag kevesebb, de jövedelmezőbb munkát vállalt, mint Havelék. Ennek bizonyítása, az adatok és tervek elemzése még folyamatban van.

A fővárosi építkezések nagyságrendileg fele Kőbányán valósult meg, a másik része az összes többi kerületben, ami számszerűleg 6-8 építkezést jelent kerületenként. Az építkezések 38%-a lakóépület vagy bérház, 28%-a ipari létesítmény, 15%-a közületi épület (templom, bank, posta, kórház, mozi, ELTE, HÉV, MÁV) és 19%-a egyéb (kamra, kapu, kerítés, toldalék, válaszfal stb.). Néhány jellemző példa: görögkatolikus templom a Rózsák terén (1915), az Újpesti Torna Egylet sportpályája a Megyeri úton (1921), Klösz György és fia lakóépülete a Városligeti fasor 49. szám alatt (1923), a Postapalota a Csaba u. 2. szám alatt (1923).

A 35 vidéki építkezésből tíz ipari létesítmény, tíz nyaraló vagy kastély, 15 pedig középület volt, mint pl. a debreceni Arany Bika (1912), a hatvani járásbíróság épülete (1923), a Diósgyőri Vas-és Acélgyár (1922), a kistarcsai templom (1914), a Dréher jégház Nyíregyházán (1899). Három épület a mai országhatárokon kívül esik, vagyis viszonylag nagy távolságra a kőbányai telephelytől: Tarnócon lakóház (1916), Szabadkán bank (1911), Petrozsényben serfőzde (1909) épült.

Az első grandiózus építkezését, a fentebb már említett Fővárosi Sörgyár ipari létesítményeinek elkészítését a Maglódi úton egy év alatt teljesítette, ami kiemelkedő szervezési és szakmai kihívást, valamint teljesítményt jelentett. Az építkezés költsége közelített a 4 millió koronához, és ehhez mérten Sorg gyakran 4000 munkást is foglalkoztatott. Ekkor már volt téglagyára, ezért az építkezés szükségleteit innen tudta biztosítani. Kiemelkedő teljesítménye bizonyította a megrendelői kör számára, hogy Sorg Antal cége nem ismer lehetetlent, a nagyobb volumenű megbízásokat is meg tudja valósítani.[43]

[42] Bácskai 2004, 98–110.

[43] Jubileumi Kiadvány 1943, 13.

Irodalom

Bácskai Vera

2004 Kőművessegédből építési nagyvállalkozó 98–110. In: szerk.: Sebők Marcell: Sokszínű kapitalizmus. HVG Kiadó Rt., Budapest.

Bárczay Oszkár

1897 A heraldika kézikönyve. Budapest.

Fehér Csaba

2014 A Sorg-család és a vállaltbirodalom rövid története. FONS XXI. 2014/2. 199–240.

Jubileumi Kiadvány

1943 Idősb Sorg Antal 75 éves és a Sorg Antal építőipari r.t. 40 éves jubileuma. Athenaeum Rt., Budapest

Kiss Lajos – V. Szinnyai Katalin

1997 A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., Budapest.

Vámos Dominika

2016 Tézisek a hadigazdaság és a modern ipari építészet természetrajzáról. A Sorg Antal Építőipari Rt. életművének felfedezésére irányuló kutatás eredményei. Kézirat.

Vörös Károly

1979 Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Levéltári források

HL – Hadtörténelmi Levéltár

HL II.1442. Sorg Antal Építőipari Rt., mint Hadiüzem iratai

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL 3.1.9. V-128411.

BFL – Budapest Főváros Levéltára

BFL IV.1202.v Pest Város Tanácsának iratai, Polgárkönyv

BFL VII.2.e Cg. 9198. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai. Cégbírósági iratok.

BFL VII.2.e Cg. 20497

BFL VII.2.e Cg. 4223.

BFL VII.5.e 18669/1949. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai.

BFL VII.179. Lázár Ferenc közjegyző iratai, 63/1948.

BFL VII.180. Barcs Ernő közjegyző iratai 288/1946.

BFL IX.286.b 130/1913 (17. kd.) Építőmesteri Képzettség Megvizsgálására Szervezett Bizottság iratai. Általános iratok. Sorg Antal kérelme írásbeli vizsga alól való felmentésre és szóbeli vizsgára bocsátásra, 1913.

BFL IX.286.c 139/1913 (4. kd.) Építőmesteri Képzettség Megvizsgálására Szervezett Bizottság iratai. Vizsgajegyzőkönyvek. Sorg Antal építőmesteri vizsgájának jegyzőkönyve, 1913.
BFL XV.17.f 834. Sorg Antal Építőipari Rt. iratai
BFL XV.20.2 Anyakönyvi mikrofilmek.
BFL XVII.1554. Budapest 186/a. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Építőmesterek Ipartestülete) iratai

The Rise of Master Builder Antal Sorg and the Development of His Business Empire

Very few people remember master builder Antal Sorg in the 21st century, even though in the first half of the 20th century he and his sons owned Hungary's largest construction company. His career began in the final decades of the 19th century, when he worked his way up step by step. After World War I, in 1923 he founded the Sorg Antal Construction Company. His construction legacy remains largely unexplored to this day, although in recent decades an increasing number of researchers have been researching the archival sources related to his work.

The family immigrated from German territories and settled in Pest as shoemakers. Following the early death of his father, Antal was guided towards the bricklayer profession through family connections. Through his marriage, he eventually settled in Kőbánya at the end of the 19th century, where he laid down the foundation of his business empire. At the beginning of the 20th century, but even before the World War I, his company operated his own factories, including a brick factory, carpentry-tinsmithing-locksmithing workshops, as well as assembly plants and construction. This eliminated its exposure to external suppliers and enabled the company to complete projects on time and to a high, self-controlled standard of quality. His strong connections with the brewers of Kőbánya led to many commissions, but he also secured contracts not only for industrial plants and factories, but also residential buildings, public buildings, churches, as well as transport infrastructure, and later military and sports facilities in both the capital and the countryside. He maintained good relations with leading figures of the interwar political order, including governor Miklós Horthy. Meanwhile, he remained active in professional organizations, and participated in their activities. In this article, I have undertaken to give a glimpse of these years, supported by the presentation of selected construction projects.

Figure captions

Fig. 1. Antal Sorg Sr. in 1943. (Anniversary Publication 1943, 2.)

Fig. 2. Antal Sorg Sr. is seen in the center of the photo next to the child. (Anniversary Publication 1943, 13.)

Fig. 3. Location of the Kőbánya settlement (Military History Archives) HL II. 1442. Antal Sorg Construction Co.

A kőmunkák történeti néprajzához
A bodrogközi példa

Viga Gyula
Miskolc

Absztrakt: A tanulmány első része a hagyományos kőtechnika néhány ma is aktuális kérdését pozícionálja: elemi ismeretek aktualizálása vagy kézműves tevékenység történeti szakaszai. Kézművesek és a tanult ismeretek nélkül tevékenykedő parasztemberek tudása. Népművészet-e a rurális környezetben tevékenykedő faragók tevékenysége? A munka második része az elsőre is reflektál az egykor vízállásos történeti táj, a Bodrogköz (Északkelet-Magyarország és Délkelet-Szlovákia) kőmunkájának történeti néprajzi szempontú leírásával.
Kulcsszavak: kőtechnika, kővágók (*riccerek*), kövön sütés

Bevezetés

Az 1980-as és 1990-es években foglalkoztam intenzíven a kőtechnika néprajzi vonatkozásaival, azonban azóta is figyelemmel kísértem ezt a problematikát. Előadásomban egy olyan történeti táj, a Bodrogköz kőtechnikájáról szólok, amelyiknek a néprajzi képéhez korábban ab ovo nem tartozott hozzá a kőmunka. Szerencsére a történészek, történeti földrajzosok és az etnográfusok kutatásai az elmúlt emberöltő alatt árnyalták az egykor mocsárvidéknek tartott táj arculatát. Előadásom is az élhetőbb Bodrogköz képét igyekszik finomítani, hangsúlyozva, hogy a térségben rendelkezésre álló kőzetek hasznosítása is változó jelentőségű az ember számára, és történeti folyamatként írható le.[1] Elöljáróban a kérdéskör néhány általánosabb vonatkozására szeretném felhívni a figyelmet, amelyek fényében igyekszem bemutatni regionális példámat.

Néhány általános megjegyzés a kőmunka történeti néprajzához

Kézműves ipar és/vagy népi kőtechnika

Juhász Antal a magyar néprajz szintézisében (30 éve) kitűnően összegezte a kőbányászat és a kőmunkák néprajzi vonatkozásait, és megállapította, hogy az azt megelőző két évtizedben jelentős kutatói figyelem fordult a kőmunkák felé. Azóta is több helyről közöltek a kutatók jobbára lokális megfigyeléseket, s ma is főként azok összegzésével, történeti és térbeli kapcsolatainak rendezésével adós a néprajztudomány.[2] A kőtechnikának, valamint a kőmunka produktumainak megítélésére ma is sajátos kettősség jellemző. A kutatók egy része archaikus elemi ismeretek továbbörökítőjeként, az alkalmazkodás karakteres formájaként értelmezi, s az egyik legősibb ismeretként tartja számon, melyet a különböző kulturális szinten élő népcsoportok más-más módon aktualizáltak.[3] Mások viszont a kőfaragást a *népművészet* kevésbé jelentős megnyilvánulásának, a kőmunka egyes készítményeit pedig a *provinciális művészet* sajátos megjelenési formájának tartják.[4] Bár vannak eredmények technikák, objektumok, tárgyak összekapcsolására a történeti folyamatrajzokban, máig gyakran egymástól függetlenül, gyakran elszigetelten jelennek meg azok a néprajz, régészet, bányászattörténet, művészettörténet művelőinek látószögében. Ily módon alig közeledett egymáshoz a „népi" technika és a kézművesipari tevékenység területe, s nyitott a kérdés, létezik-e a kőfaragó ipartól elkülöníthető *népi* kőtechnika.

A jelzett kettősség a néprajzban abból is fakad, hogy a kőtechnika egészen eltérő formákban és más-más jelentőséggel bírt a különböző régiók tradicionális műveltségében mind a tevékenységi formák, mind a tárgyi univerzum területén. Amíg a domb- és hegyvidéki népesség gyakran változatos, differenciált kőkultúrával rendelkezett, népességük egymást váltó generációi „együtt éltek" a kővel, bánni tudtak azzal, s számos kőtárgyat és eszközt állítottak elő, gazdaságukat, udvarukat, háztartásukat különböző fokon megmunkált kővilág vette körül, addig az alföldi műveltség hagyományosan nem is igen igényelte a követ. Az utóbbi népessége főként más tájakról odaszállított, specialisták által készített kőtárgyakat adaptált tárgyi kultúrájában (malomkövek,

[1] Viga 2009.

[2] Juhász 1991. Bőséges irodalommal.

[3] Kós 1980, 57. skk.; Gunda 1958.

[4] Filep 1980.

határjelző kövek, sírkövek, útmenti keresztek stb.). Ezek természetesen más-más módon, tájanként is eltérő jelentőséggel épültek be az alföldi népcsoportok tárgyi világába, ahol a népi kultúra különböző szféráit alkotják a kétkezi munka eszközeitől az akár divatszerűen megjelenő szakrális tárgyak sajátos területéig.[5] A kőzetek jelenléte vagy hiánya hangsúlyozza a különböző nagytájak eltérő geográfiai és geológiai adottságát, az ebből eredő kiegyenlítődési tendenciák a táji munkamegosztás történéseit, sejtetve, hogy ezeknek a folyamatoknak sajátos históriájuk, differenciált időrendjük van. Mindez nem hangsúlyozható eléggé a magyar népi műveltség egészének rendjében, de nem független a környező népekkel való kapcsolatok rendszerétől sem.[6]

Iparosok és/vagy parasztok

A fentebb említett történeti rend és térbeli pontok közelítésének egyik lehetősége bizonyosan a kőmunkát végzők csoportjainak és (akár) személyeinek megismerése. A kőműves/kőfaragó ipar a kézművesség szakosodásával önállóvá váló kézműves ág,[7] amely vélhetően a 18. századtól jutott szerephez a rurális vidékeken. Más volt a helyzet a városi és a mezővárosi köznép esetében, azon túl is, hogy a 19. század első felében a mezővárosi iparűzők jelentős része még paraszti munkát is végzett.[8] Maga a kőmunka is szerteágazó tevékenységet és differenciált iparűző társadalmat körvonalaz, az utóbbiban a céhes iparosoktól a háziipari tevékenységre emlékeztető módon dolgozó parasztokig felismerhetjük a különböző korszakok népességét. Különösen a 19. század nagy építkezései óta tudjuk nyomon követni a nem tanult, kisegítő munkások jelenlétét, s ezeknek a csoportoknak a táji tömbösödése és jelentősége egyaránt felidézi az öröklött készségek – nehezen körülhatárolható – szerepét is. Árvától Nógrádig és Zemplénig egész falucsoportok szakosodtak az elmúlt századokban a kőműves munkára, „paraszt kőműveseik" helyi ismereteiket városi építkezéseken töltötték fel. Hatókörük és jelentőségük okán megkülönböztetett figyelmet érdemel például annak a mintegy 20 Liptó megyei falunak a népessége, akiknek a munkája a középkorig visszakövethető, a 17–18. században pedig már vándorlásaik is adatolhatók (Esztergom, Buda). Országos jelentőségűvé a 18–19. században vált a tevékenységük, amikor ott voltak Bécs barokk építkezésein, Buda, Zágráb, Szeged, Kecskemét, Nagyvárad építésénél, s meghatározó szerepük volt Pest jellegadó építményeinek létrejöttében is (bazilika, városháza). Huska A. M. szerint az 1870-es években 4–5000 liptói kőművesmester, ács és állványozó, valamint segédmunkás és malterhordó lány tevékenykedett a pesti építkezéseken. Ezek többsége idénymunkás volt, akik tavasztól őszig voltak távol lakóhelyüktől, ám egy részük télre is keresett magának munkát (pl. házmesternek állt). Később egyesek telket vásároltak, és Kispesten, Pesterzsébeten, Rákoskeresztúron és más Pest környéki falvakban telepedtek le.[9] Vargha László a Bódva-völgy falvai paraszt kőműveseinek 19. század végi fővárosi munkájával kapcsolja össze a kistáj népi építészetének néhány vonását,[10] Lénárt Andor pedig a Bükkalja paraszt kőfaragóinak históriáját tárta fel, akik Eszterházy Károly püspök építkezésein kétkezi munkával segítették a barokk Eger megszületését.[11] A kőbányászok, riccerek (kővágók) és kőfaragók kontinentális léptékű vándorlásáról is sokat tudunk, ami nem csupán a történeti stílusok elterjedési útvonalának feltárását segíti, de egy tág horizont előtt rajzolja meg ennek az egész problematikának a műveltségi szerepét, jelentőségét.[12] Ez a vándorlás megérte a 20. századot is: pl. Bodrogkeresztúrban (Zemplén megye) idős adatközlőm még 2017-ben is megfogalmazta, hogy „kőműves volt és eljárt dolgozni a fél falu a két háború között is".[13] Bizonyára a sokféle hatás mechanizmusával is magyarázható, hogy népi építészetünkbe nem került át egészében az egyes történeti stílusok formavilága, csupán azoknak egyes elemei nyertek teret.[14]

Történeti stílusjegyek és/vagy népművészet

Az elmúlt évek néprajzi szakirodalmában rendre felbukkan a *népművészet* „szűkebb" és „tágabb" értelmezésének problematikája. A néprajz – vele párhuzamosan a kézművesipar-történet – kutatása rendkívül gazdag az idevágó friss publikációkban, s egyebek mellett számos új összefüggést tárt fel a háziipar és a hazai „népipar" 19–20. századi históriájának folyamatairól.[15] A különböző elméleti okfejtésekkel együtt is, a népművészeti tárgyi örökségünk rendkívüli gazdagságát reprezentáló újabb kiadványok számomra azt erősítik, amit a 19. század végétől a „nemzeti háziipar", majd a születő nép-

[5] A második világháború után általánosan elterjedő műkő készítése ezen sokat változtatott: a sírjelek új típusa terjedt el az Alföldön is. Amíg a falvakban korábban meglehetősen ritka volt a drága márvány sírjelek készíttetése, az elmúlt emberöltő alatt kifejezetten divatja támadt azoknak a síkvidéki falvakban is.

[6] Viga 1987, 79–80. Lásd még: Viga 2000.

[7] Filep 1980, 298; Juhász 1991, 621–623.

[8] Eperjessy 1967.

[9] Huska 1968. Vö. Márkus 1972, 32–33.

[10] Vargha 1960, 31.

[11] Lénárt 1983, 190–196; Viga 1985.

[12] Rácz 1965. II. 448, 1980, 54–55; Katona 1965. II, 399–403; Hála 1995, 189–210; Összegzően: Viga 1990, 228–231.

[13] Szikora 1988.

[14] Dám 1992, 215–224.

[15] Például: Verebélyi 2015, 1–23, 2019; Flórián 2010, 397–410; Szulovszky (szerk.) 2005.

művészet fogalom eredetileg jelentett. Flórián Mária megfogalmazásában: mindazokat a tárgyakat, amelyeket a falusi lakosság, a nép saját használatára maga készített, illetve amelyeket a nép számára és ízlése szerint – különböző módon/szinten felkészült, különféle társadalmi státusú – kézművesek készítettek.[16] A tárgyak ezen összességébe beletartoznak a kőből készültek is.

Egy település vagy táj népességének kőmunkákra való specializálódása nagyban függ a helyben fellelhető kőzet jellegétől.[20] Az esetek nagy részében azonban a kőanyag többirányúan hasznosítható: kötődhetnek akár magához a lelőhelyhez (lyukpincék, barlanglakások, vermek), alkothatnak belőlük fennálló építményeket (lakóházak és más kő objektumok), mindezek reprodukálhatók a hozzáértő munkaerővándorlásával. Mások azonban önálló életet élnek a nyersanyagbázistól függetlenül (kőeszközök, építőanyag, szakrális faragványok stb.), s a kereskedelem révén útra kelő készítmények gazdag skáláját jelenítik meg. Ezek nem ritkán behatolnak a szomszédos vagy távolabbi tájak tárgyi univerzumába, s mivel ott gyakran nincs előzményük, nem igyekeznek megfelelni más tájak népe ízlésének, hanem a készítők saját hagyományaikat követik más csoportok tárgyi világában.

A kő díszítőjegyeinek rendszere zömében igen korai hagyományokat őriz, melyeket különböző módon „fogalmaznak újra" a kőfaragók egy-egy korszak népe számára. Ezek is inkább a korábban ismert díszítőelemek újra ötvözését jelentik. Az előképek és a mintakönyvek folyamatosságot jelentenek a hagyományos elemek és a formai újítások között.

Mindezek nem jelentik, hogy az egyes tájak kőfaragó díszítményei között ne lennének feltárható különbségek, mégis úgy vélem, hogy e terület lényegesen egységesebb, mint amit a népi tárgyalkotó és -díszítő tevékenység más szféráiban (pl. fa, kerámia) tapasztalhatunk. A kőfaragás díszítőmotívumai közé olykor bekerülnek más anyagfajták díszítő ornamensei is. Különösen közelinek tűnik a kapcsolat a fafaragás díszítménykincsével, amely az esetek nagy hányadában a két terület közötti konkrét kapcsolódásokkal, néha az „alkotók" személyén keresztül is megragadható.[23]

Helyi díszítő stílusok kialakulásáról a kőfaragásban csak ritkán beszélhetünk, de van példa annak létrejöttére. A közelmúlt kutatási eredményeiből ilyennek gondolom a Kis-Küküllő mente sírkőfaragó központja, Havadtő sírjeleinek genezisét és ornamentikáját. Péterfy László és Kinda István vizsgálatai egy 18. század végén kialakult forma- és díszítményvilágot mutatnak be, melynek vélhetően megvoltak az előképei, máshol szerzett előzményei is, azokat azonban az ismert, olykor a faragványokon is névvel jegyzett alkotó személyek, olykor több generáción át tevékenykedő kőfaragó családok alakították és formálták egy évszázadon keresztül. A Havadtőn készült homokkő sírjelek a térség 25–30 településére eljutottak, egyfajta divatot teremtve a műfajukban, s díszítményeik a közösségnek szóló differenciált üzenetekről tanúskodnak.[17] Mindez persze nem egyedi eset, máshol is megőriztek a források – gyakrabban az emlékezet – a stílusukról felismerhető kőfaragó személyiségeket. Magam régebben a bükkaljai Szomolyáról mutattam be a 20. század első felében faragó Szalóki Márton munkáit, akit Kóris Kálmán 1907-ben fotón is megörökített,[18] s akinek időskori faragványai a kőszobrászat és a naiv művészet határán helyezkednek el más kőfaragók munkáival együtt, akik szobrokat is faragtak Dél-Borsod, a Tisza mente népessége számára.[19] Havadtő inkább arra példa, amit magam funkcióban és díszítményben is a népművészet területére tartozónak gondolok.

Kő lelőhelyek és kőmunkák a Bodrogközben

A Felföld és a magyar Alföld között átmenetet képező Bodrogköz alapvetően síkság ugyan, de geológiai-geográfiai szerkezetében is jóval összetettebb, mint ahogy első pillanatra látszik. A táj kialakulásának korai időszakában a Zempléni-hegységben végbement erőteljes vulkanizmus érintette, majd a Pannon időszakban süllyedés következett be, végül – az előző korszakok által háthagyott formákhoz is igazodva – folyók töltötték fel a sík területeket.[20] Az ún. *riolit-vulkanizmus* nyomai ma is megvannak a tájon (*Helmeci-dombság, Tarbucka csoport, Szomotori-domb stb.*). A vulkáni eredetű dombokat övező meredek lejtővonalnál sokfelé kibukkan a homokfelszín alól az egykori kőzet. Kiemelkedik a tájból a *Zempléni-szigethegység* – Bodrogközön kívül eső – északnyugat-délkelet irányú tömbje, ami a Bodrog jobb partjához illeszkedik, s legmagasabb pontja, a *Csókás* 469 méterre magasodik. Szemben vele, a folyó bal partján, a Bodrogközben a *Tarbucka-csoport* húzódik, melynek magja vulkanikus eredetű, de északi lejtőit homok fedi. Legmagasabb kiemelkedése, a *Tarbucka* 277 méter, a *Szentiván-hegy* pedig 272 méter magas: ezek a Bodrogköz legmagasabb pontjai. A táj másik dombvidéke, a *Helmeci-dombság* magját a *Nagy-hegy* (264 méter) és a *Kis-hegy* (222 méter) vulkanikus tömbje alkotja, a dombságot Szentes fölött meredek törésvonal mentén kialakult lejtő zárja.[21] A domboldalak a bodrogközi szőlészet karakteres termőhelyei, amelyekhez főként a folyószabályozást és

[16] Flórián 1910, 397; Gráfik 2017; Verebélyi 2017, 2019, 7; Ratkó (szerk.) 2014; Granasztói (szerk.) 2018.

[17] Péterfy 2005; Kinda 2016a, 2016b.

[18] Herman Ottó Múzeum Fotótára: 2445.

[19] Viga 1985.

[20] Lóki–Félegyházi 2008, 100–101.

[21] Bogoly 1992, 8–9.

1. kép: 14. században épült gótikus kőhíd, Szent Gotthárd-híd, Lelesz/Leles, Szlovákia (A külön nem jelölt képek Viszóczky Ilona felvételei, 2024)

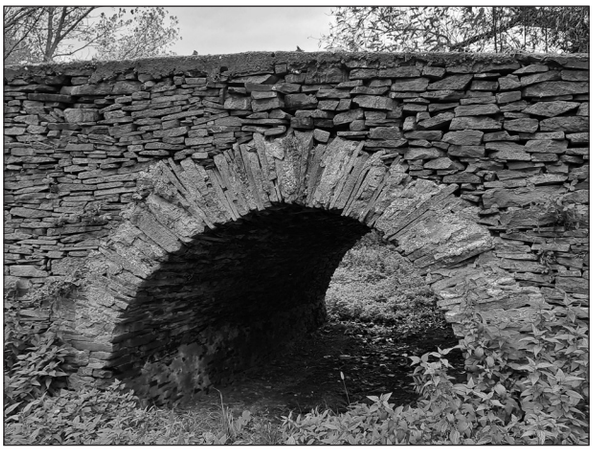

2. kép: A Szent Gotthárd-híd részlete

a vízrendezést követően társultak csak a napsütötte homokhátak szőlőültetvényei, mert azok korábban jellemzően a gabonatermelés szolgálatában álltak. Itt csak utalok arra – korábban részletezően írtam róla –, hogy a tradicionális kőtechnika, valamint a hagyományos szőlő- és borkultúra tájunkon is sajátos szimbiózisban létezett. A Tarbucka karakteres településén, Nagykövesden 1870-ben összeírt 106 portából 95 pincével is rendelkezett, és a szőlőkből kiszedett kövekből generációk munkája révén *garádok* és *kőmezsgyék* formálódtak az erózió csökkentésére, valamint *kőmedencék*et is kialakítottak az esővíz összegyűjtésére.[22] Királyhelmec környékén, például a bodrogszentesi határ helmeci oldalán voltak olyan területek, melyeket szántani sem lehetett, mert az ekevas lépten-nyomon kőbe akadt, s az onnan *kihányt* lapos kőanyag generációkon át egyaránt alapanyaga volt a lakóházak és gazdasági épületek építésének, valamint a borospincék kialakításának (lásd alább).

A lepusztult vulkanikus dombok törésvonalai a kőanyag kitermelését is lehetővé tették – történetileg változó céllal és technikával, különböző gazdasági jelentőséggel. Ez utóbbi magyarázza, hogy a kő kitermelése és hasznosítása esetlegesen fordul elő a történeti forrásokban és a tájleíró munkákban (1–2. kép). Például *Bodrogszentes*en, hasonlóan más településekhez, ahol természeti adottság a megmunkálható, építkezésre és sokféle hasznosításra alkalmas kőzet, jószerével lehetetlen megállapítani a kőbányászás és a kőmunka kezdetét. A lapokban felszedhető, rétegesen hasadó kőanyag bizonyára a megtelepülés kezdeteitől hasznosítható volt. 1423-ban azonban téglából épült a település gótikus temploma, ám kapubéllete – vélhetően francia kőfaragók készíthették, hasonlóan a karcsai templom kapuzatához –, valamint számos más eleme a helyben fejtett vörös trachit lelőhelyről származik. Molnár András 1799-ben kelt leírása éppen a kőzet azon tulajdonságát említi, amely azt könnyen felhasználhatóvá tette: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vagynak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani."[23]

A szentesi hegybe az évszázadok során több helyen is behatolt szerszámaival a bányászkodó ember, s időszakonként párhuzamosan működött több kőfejtő is. A település 1863-ban készült kataszteri térképe a *Nagy-hegy* kőbányáit jelöli a településmagtól D-DK-i irányban, a *szőlők alj*ában, de kőfejtőkre utaló jelek láthatók a Pilis-hegy oldalában is. A tagosítási per anyaga szerint a 19. század derekán a jelentősebb kőbányák a *Majláth* birtokon voltak, de azokat jobbára bérlők termeltették ki. Több kőbányát említ a 19–20. század fordulójának vármegyei monográfiája is, majd 1904-ben Schafarzik Ferenc kataszter részletesen leírja az itteni kőfejtőket. Első helyen Reichmann Ármin (Debrecen) 1880-ban megnyitott bányáját említi, melyből évente 3500 m^3 burkolati kockakő és úti kavics került ki. Ugyanott volt található Führer Zsigmond (Nyíregyháza) kőbányája, melynek teljesítménye azonos volt az előzővel, valamint Zemplén vármegye bányája, ahonnan évente csak 300 m^3 útkavicsot termeltek. Végül megemlíti az összeírás Aczél Izidor (Királyhelmec) kőbányáját, ahonnan évente 2000 m^3 járda-, kövezési kockakő és útburkolati kavics került ki az 1890-es megnyitástól kezdve.[24] 1910 táján Majláth gróf iparteleppé fejlesztette a kőbányákat, és kőtörőt is építtetett, ahonnan kis iparvágány vezetett Nagygéresig, lehetővé téve a kőanyag távolabbi forgalmát. A *Kopasz*, a *Láz* és az *Alsó-hegy* kőfejtőit zsidó bérlők üzemeltették az első világháború éveiben is. 1919-ben a cseh megszállás-

[22] Boros 1994; Viga 2018.

[23] Molnár 1799.

[24] Schafarzik 1904.

sal megszűnt a kőbánya működése, s a lakosság egy része ezzel elveszítette helyi kenyérkeresetét. 1938-ban a magyar állam helyezte újból üzembe a bányákat. A második világháború után államosították a kőfejtőket is, s Közép-Szlovákiából hoztak a faluba kőbányászokat és termelési irányítókat. 1949 és 1951 között Fülekről és környékéről érkeztek *kővágó*k a faluba. Az 1960-as években a termelés végleg abbamaradt.

Schafarzik a 20. század elején más bodrogközi településeken is említett kőbányákat, amelyek históriája jelzi, hogy kőanyagukra főként a 19. század utolsó harmadától, a nagy tájátalakító munkák során és azt követően, a gát- és útépítéshez volt szükség. Ilyen volt *Bodroghalász* (ma Sárospatak része) (piroxénandezit), *Bodrogszerdahely* (kvarctrachit, piroxénandezit), *Kisköves*d (kvarctrachit, riolit, piroxénandezit), *Nagyköves*d (kvarctrachit, riolit), *Szomotor* 1871-től működő kőfejtője (likacsos kvarctrachit, riolit, piroxénandezit), valamint *Szőllőske* (rétegesen hasadó biotitos plagioklász-riolit) bányája.[25]

A nagyobb bányák mellett igen sok apró kőfejtő is működött: több gazda telkén, de különösen a szőlőkben kerültek elő lelőhelyek, amelyekből *stanglival* feszegették, bontották ki a kőlapokat. Az 1920-as évektől az intenzívebbé váló szőlőtelepítést előkészítő *rigolírozás* során kikerült kődarabokból *garádok*at raktak a szőlőterület szélén. (Ezt *lingó* kőnek mondták, s elhordták építkezéshez is.) Jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodrogköz szigethegysége kőbányáinak nyersanyagával, a *Nagy-hegy*, *Kis-hegy* és a *Pilis* piroxén-andezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt. *Bély*, *Nagytárkány*, *Kistárkány*, *Örös*, valamint a Latorcán túli *Bés* és *Csicser* lakói is szentesi kőből építkeztek.

Az építkezéshez a helybeliek általában maguk *hányták ki* a követ. (A Felső-Bodrogköz falvainak nyelvében jól elválik a kő kitermelésének kétféle technikája: a *bányászás*, *fejtés* a kőbányák anyagának kitermelését jelenti, a *kőhányás* pedig a talajból kiszedett, darabolás nélküli termelés technikája.) Az építkezéshez szükséges követ – rokoni, szomszédi segítséggel – szekerekkel hordták haza. Ha valaki építkezni akart, összegyűjtött 6–8 fogatos ismerőst, s együtt mentek ki a kőfejtőbe. A fuvart azután hasonló módon viszonozták, vagy *ledolgozták* a fogatos gazdáknak. A szentesi fuvarosok maguk is eljártak a kővel: *Bacska*, *Csicser*, *Bés* – a *vízen túli* falvak lakói – éppen úgy megvásárolták a kőanyagot, mint a *Csap*ban vagy a Bodrogköz magyarországi oldalának falvaiban. 20–30 km távolságra Kárpátalja felé is elszekereztek vele, ahol már haszonnal lehetett értékesíteni. A Tisza és a Karcsa menti településcsoport falvaiból a hagyomány szerint az építkezéshez több fogattal összeállva szállították a lapos követ.

[25] Schafarzik 1904, 360–373.

3. kép: Romos kőfalú ház, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia (Nagy Enzoe Zoltán felvétele 1970-es évek)

4. kép: Egykori kőfalú csűr, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia

Érdemes számon tartani, hogy ezekben a falvakban a nyílt tűzhelyek eltűnése előtt általános volt a lapos, felforrósított szentesi kőlapokon való sütés. A két háború között voltak még kabolás kemencék és téglából rakott falimasinák, amelyek szájánál helyezték el a *kövönsült*, a *vastag palacsinta* sütésére használt egyszerű alkalmatosságot, amely az új tüzelőberendezések megjelenésével ment ki a divatból.

Bár a népi építészet irodalma azt igazolja, hogy a helyben rendelkezésre álló építőanyag felhasználását társadalmi összefüggések, nem utolsó sorban a kapcsolódó technológia is befolyásolja,[26] nem kétséges, hogy a Bodrogköz népi építészetében a 18. századtól népszerű volt a fentebb említett kőbányák, főként a rétegesen fejthető, lapos kőanyag felhasználása.[27] Az 1990-es évek elején ezt az idősebb nemzedék *szentesi kő*ként emlegette, jóllehet ugyanaz az anyag és technika a szomszédos falvakban is elterjedt volt. A kő használata a 19. századtól igazolhatóan terjed a történeti táj déli, sík vidéki falvai felé, ahol – az alapozás megjelenésével – általánossá vált a kő alap még a sárfalú vagy vályog építmények ese-

[26] Bakó 1985; Balassa 1994, 129–135; Viga 1987.
[27] Balassa 2000, 135; Viga 1996, 90.

tében is.[28] A lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – a közelmúltig rányomta bélyegét Szentes és a környező települések arculatára (3–4. kép). Kisgéres lakói építésre kiválóan alkalmasnak tartották a határukban, a *Lapis-erdő*n fejtett kőzetet, de beszerezték az építőkövet Bodrogszentesben is.

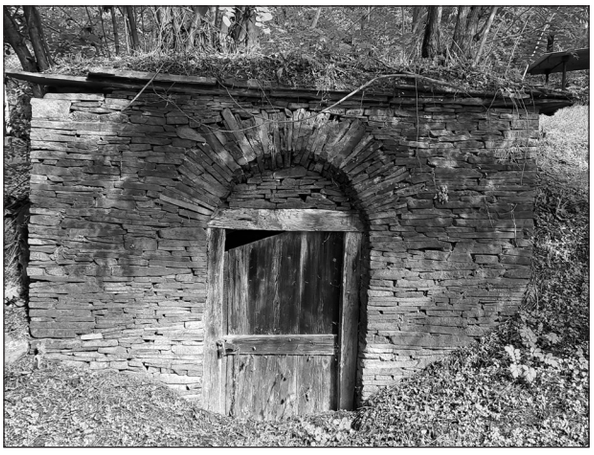

5. kép: Borospince, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia

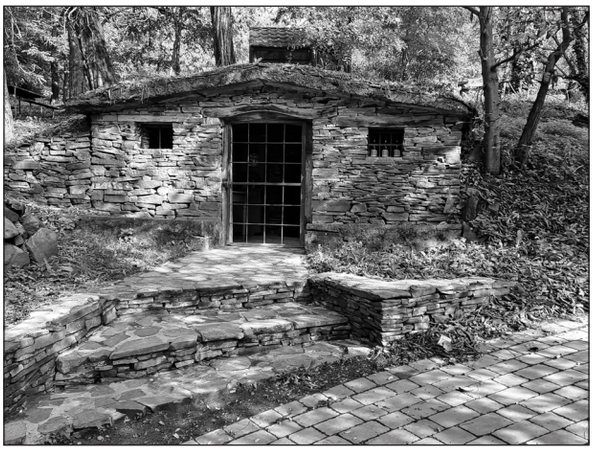

6. kép: Borospince, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia

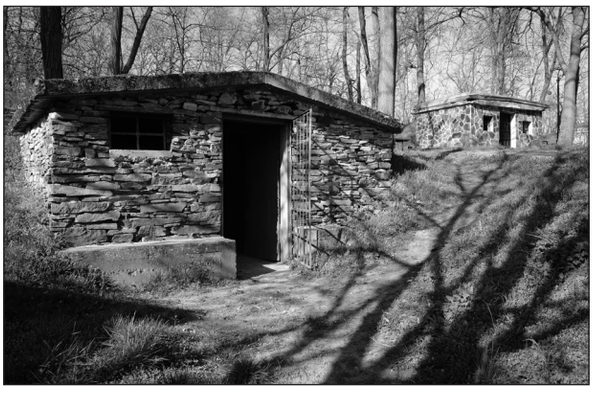

7. kép: Borospincék, Kisgéres/Malý Horeš, Szlovákia

A lokális kőkultúra legnevezetesebb objektumait a kisgéresi borpincék képezik: a település szélén több sorban húzódó pincék mind a gazdálkodásnak, mint az építőhagyománynak karakteres emlékei (5–7. kép). A felső-bodrogközi falvakban a pincéket általában a portákon alakították ki, ritkaságszámba megy, hogy Kisgéresben önálló településrészt alkotnak ezek az objektumok. Ennek alapját a természeti adottságok képezik, de a pincesor egészében az emberi tevékenységet tükrözi. A pincéket a mai géresiek elődei laza, jól faragható vulkáni tufába vájták, a munka során kikerülő törmelékből és földből 2–3 méter magas dombocskákat formáltak a pincék tetején. A bejáratot és gádorát, gyakran a közös torokrészt és az abból akár 7–9 felé nyíló ágakat is laposan hasadó kiömlési kőzetből (piroxénandezitből) rakták ki. Keleti Károly 1873-ban megjelent statisztikája szerint Kisgéres – Királyhelmec, Szerdahely és Nagykövesd mögött – a 187 szőlőbirtokos által művelt 111 holdnyi szőlőjével a negyedik legnagyobb szőlőterületet tudta magáénak. A borokat a 8–11 ˚C állandó hőmérsékletű cellás pincékben tárolják ma is: a közös bejáraton (présház) és a lejtős torokrészen keresztül jutnak le az 5–10 méter hosszú, 2–2,5 méter

8. kép: Hasadó kőlapból készített asztal, Kistárkány, Malé Trakany, Szlovákia

széles és 1,8–2,5 méter magas cellákba. A pincék felül bolthajtásos *torok* része rendszerint lapos kőből van kirakva, többségük homlokzatát is azzal alakították ki. A pincék kora és eredete lényegében ismeretlen. Maga a kőanyag, s a lapos kődarabok illesztésének módja archaikus technikát sugall, ami azonban nem jelenti szükségképpen az objektumok régiségét is, de bizonyos, hogy a 19. század első felében már írásos adatok is igazolják meglétüket.[29] Nem csupán a falu közösségi életének fontos színterét alkotja a *pincék köze*, de nagy értéket képviselnek ezek az építmények a mai idegenforgalom szempontjából is: májusban, amikor az akác virágzik a pincedom-

[28] Balassa 1999.

[29] Balassa 2000; Boros 2000.

bon, megrendezik a *Nyitott pincék napjá*t, ahol évente 2500–3000 vendég fordul meg.

A szentesi követ *zsindelyes*nek, jól hasadónak és könnyen bányászhatónak tartották. Két függőleges ér (*lóger*) közötti szakaszok és a vízszintesen futó erek (*stóc*) mentén ékekkel és vasrudakkal emelték fel a rétegeket (8. kép). A megfigyelésen, de a szerencsén is múlott, hogy milyen méretű tömböt találtak: *falkő*nek vagy *kocká*nak valót. A táblákban felfejtett kőzetet apró ékekkel (*durmancs*) és *macni*, *macli* nevű csákánnyal darabolták fel. Az útburkoló köveket méretük és formájuk alapján nevezték el: a legapróbb neve *mozsaly* vagy *négy-hatos* (4×6 cm élhosszúság) volt, de volt *hat-nyolcas*, *nyolc-tízes*, *kilenc-tizenegyes*, valamint *talut*, *talutkő* (16×16 cm) és *kepli* (14–18 cm) is. A kockának nem alkalmas kőanyag falkőnek ment, vagy a zúzóba került (9. kép).

9. kép: Kőbányász szobra, Bodrogszentes/Svätuše, Szlovákia

Ha a kőfejtők nagyobb, faragható kőtömböt találtak, azt óvatosan emelték ki. Ilyen csak mélyebb rétegekből került elő, a partoldalak nem adtak ilyen kőanyagot. Ha *partiban* dolgoztak, akkor közösen őrizték az ilyen tömböt, s mikor halott volt a faluban és *kőfejfá*nak valót kerestek, akkor egy-két pohár borért, italért is odaadták azt. A megtalált tömböt általában már a bányában lenagyolták, be is rajzolták, s aztán vagy a földbe ásták, vagy a pincében helyezték el, hogy a kőzet ne veszítse el a nedvességtartalmát. A faragni tudók olykor 2-3 megformázott darabot is őriztek: ha halott volt, csak a szöveget kellett a kőbe írni, s már a temetéskor fel lehetett állítani a kőemléket. Az 1950-es évekig általános volt a természetes anyagú sírkő állítása, korábban elsősorban azok állítottak, akiknek rokona, ismerőse volt a kőbányákban. A szentesi típusú kövek – rokonság

10. kép: Kő sírjel a 20. század első feléből, Bodrogszentes/Svätuše, Szlovákia

11. kép: Kő sírjelek a 20. század első feléből, Bodrogszentes/Svätuše, Szlovákia

révén – eljutottak Bély, Nagygéres és más közeli falvak temetőibe is. A szentesi temető legrégebbi datált sírköve 1884-es évszámot visel, de a 19. század legvégéről több darab is származik. Ezt követően a 20. század első évtizedéből, majd az 1920-as évek második feléből vannak kő sírjelek, viszonylag nagy számban az 1940-es évekből, végül a legutolsó egy 1968-ban elhunyt falubelinek állít emléket. Díszítményeik a református fejfák jeleit örökítették tovább (10–12. kép).[30] Ebben az esetben tehát a kőfaragvány elterjedésének és használatának időszaka, a készítők személye, valamint a díszítmények előképe is biztonsággal megragadható.

12. kép: Kő sírjelek a 20. század első feléből, Bodrogszentes/Svätuše, Szlovákia

A kőbányák működése természetesen kihatott az ott élők életmódjára, gazdasági kondíciójára, más vonatkozásban a társadalmi rétegződésre is. A zsellérek számára a kőbánya pénzkeresetet jelentett. A szegényebbek közül kerültek ki a kőfejtők alkalmazottai, de a nyári időben ők is *kepés aratónak* álltak, úgy keresték meg a család számára a kenyérnekvalót. A fogattal rendelkezőknek is mindig volt bérmunka a bányák körül.

A kőmunkákhoz valamelyest minden férfiember értett: az építők, a falazók, az ún. *kőművesek* nem voltak tanult iparosok, legfeljebb járatosabbak, ügyesebbek a kőmunkában. A szentesi andezit bányászata és megmunkálása távolabbi vidékek munkásait, különösen kővágóit (*riccer*) vonzotta, akik közül többen le is telepedtek a bodrogközi településen. Amint a Kárpát-medence és a kontinens más területein is nyomon követhető a kőmunkások vándorlása, úgy a szentesi kőbányászok és kővágók tevékenységében is kimutathatók a mesterség tanulásának és gyakorlásának interetnikus folyamatai. Az első világháborút megelőző időszakból az emlékezet már csak halványan őrizte az 1990-es évek elején a kőbányában dolgozó *olaszok* emlékét, elevenebben élt a *Gömör* és *Nógrád* vármegyéből ideérkező magyar nyelvű kőfaragók emléke. A második világháború után többen jöttek idegenből: *Ajnácskő*ről (Hajnáčka), *Fülekpüspöki*ből (Biskupice) és a Nógrád megyei *Korláti*ból (Konrádovce) települtek be kőmunkások. Az ő tudásuk is több náció mesterségbeli tapasztalatát ötvözte: Korláti és Fülekpüspöki bazaltbányáiban egykor német, olasz, francia és lengyel mesterektől tanulták meg a mesterséget. A nógrádi kőbányák még a 20. században is több hullámban bocsátottak ki riccereket: Bodrogszentesbe 1949–1951-ben érkeztek a mesterség utolsó képviselői. Ezek a saját lakóhelyükön is földtelenek voltak, a politikai változás után több volt köztük a baloldali elkötelezettségű. Alapvetően más volt a mentalitásuk, mint a helybeli parasztoké: készpénzben kapták a munkabérüket, a korcsmában sört ittak, amikor a magyar parasztok még helyi bort ittak és alig ismerték a habzó italt.

[30] Fügedi–Viga 1994.

Irodalom

Bakó Ferenc

1985 Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve 21. Eger, 225–251.

Balassa M. Iván

1994 A paraszthá z története a Felföldön. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

1999 A Bodrogköz népi építészetének katasztere. A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 6. Ház és Ember 13. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

2000 Kisgéres települése és építkezése. In: Viga Gy. (szerk.): Kisgéres. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 129–165. (Lokális és regionális monográfiák 1.)

Bogoly János

1992 Királyhelmec. Királyhelmec és a Felső-Bodrogköz természetrajza és történelme. Bratislava.

Boros László

1994 Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. Néprajzi Látóhatár 3–4, 205–218.

2000 Táj és ember. A falu ökológiai feltételei, táj- és emberföldrajzi összegzés. In: Viga

Gy. (szerk.): Kisgéres. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 11–40. (Lokális és regionális monográfiák 1.)

Dám László
1992 Építkezés. Néprajz egyetemi hallgatóknak 13. KLTE, Debrecen.

Eperjessy Géza
1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fügedi Márta – Viga Gyula
1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. Ethnographia 105, 129–144.

Gráfik Imre
2017 A népművészet szűkebb és tágabb értelmezéséről. Ethnographia 128, 710–730.

Gunda Béla
1958 Prehisztorikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban. Ethnographia 69, 333–351.

Filep Antal
1980 Kőfaragás, Kőfaragó. In: Ortutay Gy. (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 296–298.

Flórián Mária
2010 A „nemzeti háziipar" és mesterei a 19-20. század fordulóján. In: Flórián M. (szerk.): Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 397–410.

Granasztói Péter (szerk.)
2018 Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés a fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850). Néprajzi Múzeum, Budapest. (Tabula könyvek 14.)

Hála József
1976 Adatok a Csák-hegyei kőbányászat történetéhez. MÁFI jelentése az 1975. évről. Budapest, 103–114.
1995 Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. (Életmód és tradíció 7.)

Huska, A. Miroslav
1968 Liptovskí murári. Múzeum Janka Král'a. Liptovsky Mikuláš.

Juhász Antal
1991 Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 620–635.

Katona Imre
1965 Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914). II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 383–432.

Kinda István
2016a Homokkőbe faragott múlt. Havadtő régi sírkövei. Székely Nemzeti Múzeum–Pro Havadtő Egyesület, Sepsiszentgyörgy.
2016b Kőfaragók, sírkövek, jelképek Havadtőn. Ethnographia 127, 24–51.

Kós Károly
1980 Eszköz, munka, néphagyomány. Kriterion Kiadó, Bukarest.

Lénárt Andor
1983 Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttériparáról. Agria 19, (1982–1983) Eger, 187–217.

Lóki József–Félegyházi Enikő
2008 A Bodrogköz kialakulása és mai felszíne. In: Tuba Z. (szerk.): Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány, Gödöllő–Sárospatak, 99–123.

Márkus Mihály (ism.)
1972 Huska A. M. Liptovsky murári. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 11. 31–34. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

Molnár András
1799 Tekintetes, nemes, nemzetes Zemplén vármegye leírása. OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 61.

Péterfy László
2005 Marosszék régi sírkövei. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Ratkó Lujza (szerk.)
2014 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza.

Rácz István
1965 A parasztok elvándorlása a faluból. In: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 433–483.
1980 A paraszti migráció és politikai megítélése. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Schafarzik Ferenc
1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Magyar Kir. Földtani Intézet, Budapest.

Szikora András
1988 Monoki kőművesek. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25, 160–164.

Szulovszky János (szerk.)
2005 A magyar kézművesipar története. Magyar Kereskedelmi- és Iparkamara, Budapest.

Vargha László
1960 Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi műemlékei. Építés- és közlekedéstudományi közlemények 4/1–2, 1–37.

Verebélyi Kincső
2015 Utak és tévutak a népművészet kutatásában. Ethnographia 126, 1–23.
2017 „Kétes távolban kancsalul festett egek…" A díszített néprajzi tárgyak és az esztétikai minőségek. Ethnographia 128, 731–743.
2019 Nép–ipar–művészet. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Studia Folkloristica et Ethnographica 73.)
Viga Gyula
1985 Kőmunkák egy bükkalji faluban. KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen. (Studia Folkloristica et Ethnographia 17.)
1987 Szempontok a népi kőmunkák vizsgálatához. Agria 23. Eger, 79–89.
1990 Árucsere és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica, Debrecen–Miskolc.
1996 Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. Miskolc. (Officina Musei 4.)
2000 Traditionelle Steintechniken–Steinkultur. Acta Ethnographica Hungarica 45/1–2, 19–35.
2009 Bodrogközi néprajzi tanulmányok. Miskolc, 71–78. (Officina Musei, 19.)
2018 A Tarbucka és környéke hasznosításának néhány jellemzője (18-20. század). In: Horváth G. (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs, 337–350.

To the historical ethnography of stonework The Bodrogköz (An Example from Northeastern Hungary and Southeastern Slovakia)

The first part of the study addresses some general yet still relevant questions of traditional stone techniques: whether traditional stone techniques are an update of basic knowledge or a historically segmented craft activity. How does the knowledge of trained craftsmen relate to that of peasant workers operating without formal instruction? Can the decorative work of stone carvers in rural settings be considered folk art?

The second part of the work reflects on all these questions through a historical-ethnographic description of stonework in the Bodrogköz—a flood-prone historical landscape before the river regulations in the second half of the 19th century, located in northeastern Hungary and southeastern Slovakia. The approximately 800 km² area, enclosed by the Tisza, Bodrog, and Latorca rivers, is currently shared by 55 settlements. In the predominantly lowland region, volcanic elevations reaching 250 meters are located in the northern part. The local stone consists of stratified extrusive rocks (pyroxene-andesite, trachyte), with easily carvable volcanic tuff found on their perimeters. From the 18th century, their well-cleaving stone played an important role in the traditional folk architecture of surrounding villages.

In the settlements of this region, it was common practice before World War II to bake flatbreads and thick pancakes without leavening on 2-3 cm thick stone slabs placed on open hearths, the slabs were heated on the hearth and coated with oil. A remarkable example of traditional architecture is the row of approximately 300 cave cellars carved into tuff in Kisgéres (Maly Horeš), where entrances and press houses were built from extrusive rock. In the neighbouring village of Bodrogszentes (Svatuše), tombstones were carved from hard stone in the first half 20th century, likely introduced to the region by itinerant Slovak stonemasons. As decoration, the traditional patterns of wooden grave markers were carved onto the front of the tombstones. The use of stone was rooted in local peasant practices for centuries. However, the extensive landscape transformations in the second half of the 19th century (such as the construction of dikes, roads, and railways) led to the industrialization of quarrying and the broader use of stone.

Figure captions

Fig. 1. Fourteenth-century Gothic stone bridge, the St. Gotthard Bridge, Leles, Slovakia. (Unless otherwise noted, the photos are by Ilona Viszóczky, 2024)

Fig. 2. Detail of the St. Gotthard Bridge.

Fig. 3. Ruined house with stone walls, Malý Horeš (photo: Enzoe Zoltán Nagy, 1970s).

Fig. 4. Former stone-walled barn, Malý Horeš.

Fig. 5. Wine cellar, Malý Horeš.

Fig. 6. Wine cellar, Malý Horeš.

Fig. 7. Wine cellars, Malý Horeš.

Fig. 8. Table made of split stone slab, Malé Trakany.

Fig. 9. Statue of a quarry worker, Svätuše.

Fig. 10. Stone grave marker from the first half of the 20th century, Svätuše.

Fig. 11. Stone grave markers from the first half of the 20th century, Svätuše.

Fig. 12. Stone grave markers from the first half of the 20th century, Svätuše.

A Duna–Tisza köze természeti és kulturális öröksége, a réti mészkő

Mód László
SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Absztrakt: A tavi és réti dolomitok egyedülálló geológiai formációt alkotnak Európában, amelyeknek a legközelebbi párhuzamai Kis-Ázsiából ismertek. Felhasználási területük nagyjából megegyezik azzal a térséggel, ahol a természetben is előfordulnak. A tanulmány azon túl, hogy összegzi a réti mészkő kitermelésére és felhasználására vonatkozó eddigi ismereteinket, felvázolja a téma kutatásának jövőbeli irányait, lehetőségeit. Rávilágít azokra a tényezőkre is, amelyek alkalmazásának megszűnéséhez vezettek. Példákat sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy a réti mészkőhöz kapcsolódóan milyen örökségesítési törekvéseket figyelhetünk meg a helyi közösségek szintjén.
Kulcsszavak: réti mészkő, népi építkezés, helyi tudás

Kutatási előzmények

A néprajzi szakirodalom az Alföldet teljes joggal a földépítkezés egyik tipikus régiójaként tartja számon, jóllehet egyre több adat bizonyítja, hogy a lakosság egy sajátos helyi geológiai képződményt, az ún. réti mészkövet is igyekezett sokoldalúan felhasználni.[1] Nem terjedt el oly mértékben, mint más kőzetfajták a Balaton-felvidéken, a Bükk-, a Mátravagy éppenséggel a Mecsekalján. Nem alkotta kizárólagosan falazatok alapanyagát, jórészt az épületek alapozásánál alkalmazták. A *Magyar néprajzi lexikon* is számon tartja, Filep Antal a „darázskő, tavi mészkő" szócikkben „az alföldi erek, folyók, vízállások medrében keletkező durva, szemcsés, könnyen porladó, viszonylag nagyobb nehézség nélkül kifejthető és megmunkálható építőkőként" írta le.[2] Felhasználásának jelentőségére Tálasi István hívta fel először a figyelmet az Alföld néprajzi kutatásának lehetőségeit összegző, 1946-ban megjelent írásában, ahol a következőképpen jellemezte e sajátos geológiai képződményt: „Ha a föld, agyag, homok, székső szerepét az építkezésre, vagy részben a népi kisiparra hagyjuk, itt említjük meg a tavi mészkő fejtését, mely napjainkban sem szünetelő népi foglalkozás, és a laposok kitermelt köveiből ma éppúgy raknak falat, mint a XVIII. században még emeletes házakat és templomokat is a Kiskunságban, bizonyára egyebütt is."[3] Az 1980-as évek elején láttak napvilágot egymástól teljesen függetlenül Juhász Antal és Sztrinkó István tanulmányai, amelyek a Duna–Tisza közi népi építészet elemzése kapcsán foglalkoztak a témával behatóan.[4] A réti mészkő hasznosításáról mindezidáig talán a legteljesebb feldolgozást Kustár Rozália és Szarka József állították össze, akik a régészeti leleteket, az írásos forrásokat, illetve a néprajzi adatokat próbálták módszeresen összegyűjteni és értékelni. A szakemberek rávilágítottak arra, hogy a geológiai képződményt a középkorban kitüntetett hely illette meg a templomépítészetben, de emellett más módon is kiaknázhatták a benne rejtőző lehetőségeket (temetkezés, tüzelőberendezések, meszelés, mészégetés). Az újkorban az egyházi építményeknél továbbra is alkalmazták, de szintén szerephez juthatott a 18–19. századi mezővárosokban. Felhasználása nagyjából arra a területre szorítkozik, ahol a természetben is előfordul, ebből tehát következtethetünk alkalmazásának helyi jelentőségére.[5]

Az elmúlt években egyes Duna–Tisza közi települések helytörténeti-néprajzi monográfiáinak összeállítása során végzett határbejárások irányították rá a figyelmet arra, hogy a réti mészkő hasznosítására vonatkozó ismereteink tovább bővülhetnek. Különösen az volt a szembeötlő, hogy a bortároló építmények, azaz a pincék falazatában sokkal szélesebb körben jelenik meg önállóan, mint ahogyan azt korábban feltételeztük. Példáim jórészt a mai Bács-Kiskun vármegye keleti, illetve Csongrád-Csanád vármegye nyugati részéből, Balástyáról, Csólyospálosról, Kömpöcről és Pusztaszerről származnak, ahol a lakosság az 1960-as, 1970-es évekig alkalmazta az építkezéseknél ezt a nyersanyagot. A tanulmány azon túl, hogy összegzi a réti mészkő kitermelésére és felhasználására vonatkozó eddigi is-

[1] Keletkezéséről lásd részletesen: Sümegi–Gulyás–Törőcsik 2016.
[2] Filep 1977, 554.
[3] Tálasi 1946, 16.
[4] Juhász 1982; Sztrinkó 1982.
[5] Lásd részletesen: Kustár–Szarka 2016.

mereteinket, felvázolja a téma kutatásának jövőbeli irányait, lehetőségeit. Mivel e sajátos kőzettípus az 1960-as évektől fokozatosan kiszorult az építkezési gyakorlatból, a lelőhelyének azonosításához és bányászatához kapcsolódó speciális tudás átadása is megszakadt. Napjainkban sokkal inkább beszélhetünk örökségesítési törekvésekről akár geo-örökség vagy kulturális örökségelemek formájában. Ezeknek látható és kézzelfogható példái a kitermelés egykori helyszínein létesített bemutatóhelyek, tanösvények vagy helytörténeti-néprajzi kiállítások, réti mészkő felhasználásával emelt építészeti emlékek.

Történeti adatok, történeti források

A réti mészkő egyik legkorábbi említése 1799-ből, Vályi Andrástól származik, aki Kiskunmajsa kapcsán tett említést a Széktóról, ahol mészégetésre alkalmas követ lehetett bányászni.[6] Fényes Elek 1847-ben megjelent országleírásában Csongrád vármegye természeti képét ismertetve így jellemezte a réti mészkövet, s írt annak használatáról: „némelly helyeken egy-két ásó nyom után szélesen elterjedő, de csak alig egy lábnyi vastagságu lyukacsos, sárgás keménykő bőséggel találtatik, mellyet itt közönségesen terméskőnek neveznek, s épületek alapköveibe, sőt téglák közé, a falakba is haszonnal rakatik."[7] Palugyay Imre 1854-ben a következőképpen mutatta be: „s azon daráskövet vagy mint itt nevezik terméskövet, melly némely tavak partjain egy két ásó nyom után, egész rétegekben találtatik. E kő lyukacsos, sárgás, kemény, néha csiga hajakkal kevert, épületek alapközeibe, sőt téglák közé a falakba is, haszonnal rakatik s belőle mész is égethető."[8] A módszeres levéltári kutatómunka minden bizonnyal újabb források feltárására nyújthat a jövőben lehetőséget, azaz árnyaltabb kép bontakozhat ki a réti mészkő kitermelésének és felhasználásának módozatairól. Ehelyütt csak néhány adatra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek Dorozsma (ma Szeged-Kiskundorozsma), Kecskemét, illetve a Pallavicini uradalom iratai között bukkannak fel. Forray János szállásán az 1800-as esztendő nyarán a „Helység" számára 426 öl követ bányászott ki, amiért fizetség gyanánt az elöljáróságtól 8 rhenes forintra és 24 krajcárra tartott igényt. Kérését az illetékesek jóváhagyták, azaz a „beneficialis Cassából" kifizették számára az összeget. Forrásunk a geológiai képződményt a „kő", a kitermelést pedig a „kővágás" kifejezésekkel illette. Gyanítható, hogy nem egyedi esettel állunk szemben, hanem Dorozsma mezőváros 19. század eleji határában a réti mészkő bányászata széles körben elterjedt tevékenységnek számított.[9] A Sándorfalva közigazgatási területén található *Kővágó semlyék* kapcsán egy 1845-ből származó dokumentum azt említi, hogy a Pallavicini uraság fenntartotta magának a kőfejtés szabad használatát, illetve azt a térséget, ahonnan a követ kitermelték és összerakták.[10] Kecskemét városa Pusztaszer határában is rendelkezett kőbányával. Erre utal a település magisztrátusának 1796-ból származó rendelete, amelyben elutasították a mindszentiek kérelmét, akik templomuk felépítéséhez terméskövet szerettek volna kitermelni.[11]

A réti mészkő kitermelése

A kőzetnek meglehetősen változatos terminológiája alakult ki azokban a térségekben, ahol a természetben előfordult és jelen volt az építkezésben. A szegedi népnyelvben például az alábbi változatai terjedtek el: *darázskű, pecsmeg, cupák, mocsárkű, varangykű, terméskű*.[12] A vizsgált területen előfordulására, bányászatára utalnak az alábbi dűlő-, illetve helynevek: *Kőtörés* (Dóc), *Kővágó* (Sándorfalva). Bizonyítékai annak, hogy a tájban élő közösségek érzékelték a jelenlétét, és névadással különítették el azokat a térségeket, ahol a réti mészkő megtalálható volt. Egy-egy település határában a bányákat napjainkban is számon tartják, a külső szemlélő számára viszont nehezen megkülönböztethetőek a természetes térszínformáktól vagy a vályogvető gödröktől. A kővágók által kialakított mélyedéseket vízinövények, elsősorban nád vette birtokba, s gyakran a fűzfák számára is ideális élőhelyet biztosítottak. A specialisták tevékenységükkel sajátos módon formálták környezetüket az alföldi tájon a kőzet kitermelését követően hátrahagyott bányákkal.

1. kép: A réti mészkő természetes előfordulási helyén, Balástyán (Mód László felvétele, 2022)

[6] Vályi 1799, II. 565.
[7] Fényes 1847, II. 417.
[8] Palugyay 1854, 69–70.
[9] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Vármegyei Levéltára, Kiskundorozsma község iratai. V. 1. a. 1–4. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1801, 22.
[10] Juhász 1982, 146.
[11] Kustár–Szarka 2016, 104.
[12] Sztrinkó 1982, 159.

Földnélküli vagy egy-két holdas kisparasztok szakosodtak erre a foglalkozásra, akik a részesmunka és a napszám mellett más kereseti forrásra is rászorultak.[13] Mivel a terméskő bányászata nagy fizikai erőkifejtést igényelt, csak kevesen vállalták ezt a munkát.[14] A vizsgált településeken napjainkban is számon tartják azokat a személyeket, akik a nyersanyag kitermelésével hivatásszerűen foglalkoztak. Megkülönböztették őket a közösségen belül, s gyakran illesztették nevük elé a *kővágó* vagy *kűvágó* jelzőt. Juhász Antal és Sztrinkó István kutatásai egyértelműen rávilágítottak arra, hogy speciális tudással rendelkeztek a réti mészkő lelőhelyével kapcsolatosan, s nem véletlenszerűen bukkantak rá. Felismerték a növényzet és kőzet előfordulása közötti összefüggéseket, ami a természeti környezet alapos, behatóismeretét feltételezte. Juhász Antal a magasabbra növő fűféléket említette azokon a helyeken, ahol a speciálisták sikerrel termelhették ki az építőanyagot. Sztrinkó István a *kővirág* (Malva sylvestris) tömeges jelenlétét emelte ki, mint a réti mészkő lelőhelyének indikátorát.[15] A néprajzi leírásokból kitűnik, hogy a kővágók nemcsak a bányákra, hanem a kőzet tulajdonságaira, sajátosságaira vonatkozóan is rendelkeztek ismeretekkel. Miután eltávolították lapáttal, ásóval a 30–50 cm vastagságú talajréteget, csákánnyal felverték a felső réteget, amelyet *pacsmagkő*nek is neveztek. Az a fagykárosodás miatt gyengébb minőségű volt, morzsalékos, apró darabokban vált el a többi rétegtől. A kitermeléshez ún. kővágó rudat használtak, mely 120–130 cm hosszúsággal, 3–4 cm vastagsággal, s 20 kg súllyal bírt. A puhább, „májasabb" kőhöz a tompább, a keményebbhez a hegyesebb végét használták. Juhász Antal a következőképpen jellemezte a réti mészkő különböző fajtáit, típusait és azok hasznosítási lehetőségeit: „Az ügyes kővágó már a fejtés kezdetén következtetni tudott a kő minőségére: Megkülönböztették az ún. darázsfészkes vagy morzsás követ, amelyben kis üregek, járatok képződtek, mint a darázsfészekben. Ez gyengébb minőségű, puha kő, de épület-alapozáshoz megfelelt. Valószínű, ebből a megnevezésből eredt, hogy a terméskövet sok felé darázskűnek emlegetik. Másik fajtája a sárgás vagy barnás szinű sima kő, amely az előbbinél jobb minőségű. Legjobbnak az érces, acélas követ tartják, amely szürkés szinű és jól reped. Pusztaszer és Pálmonostora határán, a Kerekes-bányában olyan követ leltek, melynek a hasadási felülete a márványhoz hasonlított."[16] Próbálták úgy kitermelni a követ, hogy formásan repedjen, mivel az alaktalan, gyakran *kutyafej*nek nevezett darabokat nem tudták felhasználni. A kifejtett építőanyagot szabályos prizmákba hordták, akár a kubikosok a földet. Szeged vidékén a terméskő mértékegysége egy *kubi*, ami 2 öl hosszú, 1 öl széles és 90 cm magas rakást jelentett.[17]

A réti mészkő előfordulása alapján két típusba sorolható annak megfelelően, hogy elsődleges vagy másodlagos lelőhelyén történt a kitermelése. Előbbi azokat a térségeket foglalja magában, ahol évezredek folyamán kialakult, míg utóbbiról abban az esetben beszélhetünk, ha építőanyagként egyszer már felhasználták. A másodlagos lelőhelyek középkori eredetű templomok, kolostorok vagy a 18–19. században emelt uradalmi építmények közül kerülhettek ki, amelyekből a helyi lakosság igyekezett kitermelni és újrahasznosítani az építőanyagot. Kömpöcön a helyi tanács engedélyével zajlott a terméskő bányászata az egri káptalan kastélyából, amit az 1940-es évek végén és az 1960-es évek elején a katolikus templom és a típusterv alapján emelt lakóházak építésénél használtak fel.

A réti mészkő felhasználásának módjai

2. kép: Réti mészkő tanyai lakóépület alapozásában Pusztaszeren (Mód László felvétele, 2017)

A réti mészkövet elsősorban vályogfalazatú lakóházak és gazdasági építmények alapozásánál használták fel. A kődarabokat faragás nélkül illesztették egymáshoz, kötőanyag gyanánt agyagos sarat alkalmaztak. Az apróbb kövekkel a disznóólak kifutóit rakták ki, hogy az állatok ne tudják egyhamar tönkretenni. Az elmúlt években több alkalommal módomban állt helyszíni terepszemlét tartani olyan települések határában, ahol a hazai tanyafejlődésnek egy sajátos változata, a szőlő- és gyümölcstermesztésre szakosodott külterületi gazdaságok, azaz

[13] Tevékenységükre vonatkozóan már a 18. századból tudósítanak a levéltári források, nevezetesen a kitermelt kő mennyisége után járó bérezésük összetételéről tesznek említést. Sztrinkó 1982, 161–163.

[14] A specialisták nemcsak réti mészkő kitermelésével, hanem vályogvetéssel, vályogtéglák gyártásával is foglalkoztak.

[15] Sztrinkó 1982, 146.

[16] Juhász 1981, 68–69.

[17] Juhász Antal számításai szerint egy *kubi* kb. 6,5 köbméternek felelt meg, egy köbméter terméskő súlya pedig 16–17 mázsa volt. Juhász 1981, 69.

a belterjes tanyák sűrű hálózata alakult ki. Több olyan épületegyüttesre sikerült rátalálni, amely földbe ásott pincékkel rendelkezett, ahol a szőlőbirtokokon termelt borokat erjesztették és tárolták. Falazatuk nem téglából, hanem helyben vagy a közelben kitermelt réti mészkőből készült. Az Alföldön a borok tárolására elsősorban a lakóházakhoz kapcsolódó kamrák szolgáltak, amelyek azonban nem tudtak állandóan alacsony hőmérsékletet biztosítani, ezért a hosszabb érlelésre nem voltak adottak a körülmények. Az őszi lehűlések megakadályozhatták a must teljes kiforrását, a tavasszal beköszöntő meleg hatására viszont ismét megindulhatott az erjedés. A tárolási nehézségekkel a szegedi újságok az 1890-es évek elején már részletesen foglalkoztak, rámutatva arra, hogy a szőlőbirtokosok nem használtak megfelelő pincéket, ezért boraikat sem tudták hosszú ideig eltartani. A Szegedi Híradó 1890. február 20-ai számában ismeretlen szerző tollából napvilágot látott újságcikk a következő megoldást javasolta: „magasabb talaj szinekre való boltozott kőpinceépítés, s ennek földhalommal, vastag homokréteggel való olynemü befödése, hogy a külső átmelegedéstől és kihűléstől a pince egészen ova legyen."[18] Domaszéken és Szatymazon a 19–20. század fordulóján kezdtek a módos gazdák pincéket építeni oly módon, hogy az új vagy újított lakóház végén kb. másfél méter mélyen leástak, majd fölé, a földszinttől kiemelve került a termény és élelmiszer tárolására szolgáló *hambár* vagy *pincepadlás*.[19] Csongrád-Csanád vármegyében Üllésen, az 1906-ban épített Wolf-major, illetve Balástyán az egykori Steingassner-tanya pincéinek építéséhez használtak nagy mennyiségben réti mészkövet. A Wolf család földbirtokán majorsági épületegyüttest emelt, majd nagy kiterjedésű szőlőtelepítésekbe kezdett. A 100 katasztrális holdnyi szőlőterületen termelt fajboraik hamarosan a borversenyek díjazottjaivá váltak. Tömörkény István anyai nagyapja, Ströbl Ignác 225 holdas balástyai birtok- és majorbérletét adta lányának, amelyet az író édesapja 1877-ben Reichlinger Zsigmond kisteleki kereskedőnek adott el. Lebontása előtt egy helyszíni szemle keretei között sikerült tanulmányozni a pincét, amelyet Balástya külterületén, egy magaslaton emelt lakóépület alatt alakítottak ki. A megközelítőleg 18 méter hosszúságú építmény falazata különböző nagyságú kődarabokból készült, amelyeket agyagos sárral „ragasztottak össze".[20] Mindkét birtokon jelentős mezőgazdasági ágazatnak minősült a szőlőtermesztés, ezért a megtermelt borok tárolásának feltételeit valahogyan biztosítani kellett. Ezek az úri-polgári birtokok és építményeik minden bizonnyal a kisparasztok számára is mintaként szolgálhattak, akik a rendelkezésre álló

3. kép: Az ún. Tömörkény-tanya pincéje Balástyán (Mód László felvétele, 2015)

nyersanyagot hasonló módon alkalmazhatták a tanyai lakóházuk alá épített pincék esetében. A réti mészkő olcsóbb és könnyebben hozzáférhető lehetett, mint az égetett tégla. Pusztaszer határában az építőanyagot nemcsak lakó- és gazdasági épületek alapozásánál, hanem pincék falazatának kialakításához is felhasználták. A tanyai szőlőbirtokosok számára minden bizonnyal előnyt jelentett, hogy az általuk megtermelt borok érleléséhez megfelelő körülményeket biztosíthattak. Nem voltak kiszolgáltatva olyan mértékben a borkereskedőknek, mint azok a szőlő- és bortermelő tanyai gazdák, akik már a szüretet követően kénytelenek voltak alacsony áron értékesíteni boraikat, mert nem tudták hosszabb ideig tárolni azokat. A település határában folytatott terepbejárások alkalmával sorra kerültek elő újabb és újabb épületek, épületegyüttesek, amelyeknek a döntő többsége ma már teljesen elhagyatott, csak idő kérdése, hogy mikor válnak teljes mértékben az enyészet martalékává. További példákkal sikerült bővíteni az eddigieket, mégpedig Csólyospálosról, Kömpöcről és Zsombóról, s egyre inkább úgy tűnik, hogy a réti mészkő elterjedésének övezetében a felszín alatti bortárolás építményeinek kialakítása során meglehetősen gyakori volt az alkalmazása.

A réti mészkő jelentősége térségünkben az 1940-es, 1950-es évektől növekedett meg, amikor a települések bel- és külterületén nagyszabású építkezések kezdődtek. Mind a mai napig kevéssé ismert az 1940-es évek elején a mélyfekvésű térségeket elborító belvizek hatása a népi építkezésre. Földfalazatú lakó- és gazdasági építmények sokasága vált használhatatlanná, illetve semmisült meg, újjáépítésük során már alapozást is használtak, s ehhez a helyben kitermelhető kőzet kiváló alapanyagot biztosított. Alkalmazásával meg lehetett akadályozni azt, hogy a talajból a víz felszivárogjon és károsítsa a vályogtéglából emelt falakat. Az 1940-es években az ONCSA házak, majd az 1950-es évek elejétől önállósuló tanyaközségek belterületén típustervek alapján készült lakóépületek alapozásában is egy-

[18] Szegedi Híradó 1890. február 20. 5.

[19] A Szeged környéki pincék építéséről lásd részletesen: Börcsök 1974, 193–214.

[20] Mód 2018, 29–30.

re szélesebb körben tűnt fel a réti mészkő, mivel alkalmazásával kevesebb sóderre és cementre volt szükség, ezáltal az építési költségek is csökkentek. Az 1960-as, 1970-es évektől szerepe kezdett háttérbe szorulni, mivel a Tüzelő- és Építőanyag Kereskedelmi Vállalat telephelyein megjelentek az ún. hegyi kövek, amelyekhez kedvezőbb áron lehetett hozzájutni. Ezt követően már nem alkalmazták a lakó- és melléképületek alapjainak megépítéséhez, így e speciális építőanyag kitermelése, mint mesterség felszámolódott.

A réti mészkő mint természeti és kulturális örökség bemutatásának lehetőségei

E sajátos kőzet örökségesítésére irányuló törekvések már az 1970-es évek végén kezdetüket vették, amikor a Csólyospáloson felhagyott kőbánya természetvédelmi oltalomban részesült. Kőzettani típusszelvényként határozható meg, amelyet a Duna–Tisza közén máshol is ki lehetett volna alakítani a mélyfekvésű területeken, az ún. *semlyék*ekben.[21] A Kiskunsági Nemzeti Parkhoz tartozik, annak egyik bemutatóhelye, ahol Varangykő néven tanösvény is létesült. Építményei nem a réti mészkő népi építészetben történő felhasználásának bemutatását szolgálják, hanem a kiskunsági pásztorkultúra megjelenítését célozzák. Látható itt vesszőfalú cserény, vasaló, nádból készített kontyos kunyhó és látófa, mely többféle funkciót tölthetett be. A tanösvény létrehozóinak szándéka szerint „bebarangolása során hiteles képet kaphatunk a darázskő természeti és néprajzi örökségéről. A túrázni vágyókat az útvonal mentén elhelyezett információs táblák segítik a tájékozódásban. Aki ellátogat ide, nemcsak egy geológiai időutazásnak lehet a tanúja, hanem megfigyelheti az egykori szikes tó még napjainkig is fennmaradt színes élővilágát, egy elfelejtett mesterség és a népi építészet egy gazdag szeletét."[22] A réti mészkő azonban nemcsak előfordulásának helyszínén, a földtani feltáráson válik láthatóvá, elérhetővé a településre látogató turisták számára, hanem a település központjában, a helyi önkormányzat által kialakított néprajzi-helytörténeti gyűjteményben is megjelenik a kulturális örökség elemeként. Az állandó kiállítás egyik tematikai egységében munkaeszközök, illetve nagyított, fekete-fehér fényképek mutatják be kitermelésének mozzanatait, e sajátos foglalkozás tárgykészletét. Építőanyagként történő hasznosítását a földtani feltárás közelében található tanyai épületek példáján tanulmányozhatjuk, a helyi önkormányzat azonban egy tudatosabb megjelenítését is megcélozta. Ennek helyszíne a település központjában kialakítandó tájház lenne, ahol a lakóépület és a terménytároló (hambár) pincéinek falazata készül terméskőből. Akár egy olyan tematikus útvonal is létesülhetne, melynek állomásai a kitermeléstől a felhasználásig bezárólag mutatnák be a helyi közösségben betöltött szerepét, jelentőségét. Kérdés, hogy ezek az örökséghelyszínek milyen mértékben válhatnak attrakcióvá és vethetik meg a településen az örökségturizmus alapjait.

A réti mészkő *kőlaposok* elnevezés alatt eleme a Vajdasági értéktárnak is, ahova Hulló József biológus a következő indoklással ellátva terjesztette be: „Jelenléte és felhasználása Észak-Vajdaság területén az Alföld természeti és kulturális egységét tükrözi. Mivel világviszonylatban is párját ritkító jelenségről van szó, fontos a réti mészkő megőrzése és bemutatása."[23]

Összegzés

A réti mészkő iránti fokozott érdeklődés a 20. század második felében kezdett kibontakozni, melynek köszönhetően e sajátos kőzetféleség kialakulásáról, elterjedéséről és felhasználásról meglehetősen gazdag információkkal rendelkezünk. Mindez nem jelenti azt, hogy a témával kapcsolatban a különböző tudományterületek ne lennének képesek új kutatási eredmények felmutatására. A régészeti feltárások a jövőben minden bizonnyal új adalékokkal szolgálhatnak arra vonatkozóan, hogy a Kárpát-medence népei miképpen aknázták ki a nyersanyagban rejlő lehetőségeket. A néprajz elsősorban felhasználási területének minél pontosabb meghatározásához, körülírásához járulhat hozzá mindamellett, hogy rávilágít a települési viszonyok és az építőanyag elterjedésének összefüggéseire, különös tekintettel az 1940-es, az 1950-es és az 1960-as évek vonatkozásában, amikor térségünkben új falvak létesültek és tömegével épültek típustervek alapján a lakóházak. A levéltári kutatások elsősorban a 18–20. század kapcsán hozhatnak felszínre új ismereteket a specialisták tevékenységét, a kitermelés helyszíneit vagy éppen a felhasználást illetően.

Irodalom

Balázs Réka

2016 Varangykő túraútvonal Csólyospáloson. In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): A darázskő. Talpalatnyi kő – elveszett emlékek nyomában. Kecskemét, 146–148.

Börcsök Vince

1974 Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és bortárolás hagyományaihoz a Szeged kör-

[21] Iványosi Szabó 2016.

[22] Balázs 2016, 146.

[23] http://ertektar.rs/ertektar/ertek/Kolaposok/115 (utolsó megtekintés 2025. 10. 28.)

nyéki homokon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/1, 193–214.
Fényes Elek
1847 Magyarország leirása II. Pest.
Filep Antal
1977 Darázskő. In: Ortutay Gyula (szerk.): Magyar néprajzi lexikon 1. A–E. Budapest, 554.
Iványosi Szabó András
2016 Csólyospálosi Földtani Feltárás Természetvédelmi Terület. In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): A darázskő. Talpalatnyi kő – elveszett emlékek nyomában. Kecskemét, 13–24.
Juhász Antal
1981 A réti mészkő kitermelése és alkalmazása a Duna–Tisza köze déli részén. In: Juhász A. (szerk.): Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. h. n., 65–69.
1982 A réti mészkő kitermelése és felhasználása a Duna–Tisza köze déli részén. Közlemények a Magyarországi Ásványi Nyersanyagok Történetéből I, 145–166.
Kustár Rozália – Szarka József
2016 A réti mészkő felhasználása a Duna–Tisza közén. In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): A darázskő. Talpalatnyi kő – elveszett emlékek nyomában. Kecskemét, 87–130.
Mód László
2018 Magyarkák, kadarkák, kövidinkák. Szeged város szőlő- és bortermelése (1880–1914). Szeged. (Táj és Népi Kultúra 16.)
Palugyay Imre
1854 Jász-kún kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. Pest.
Sümegi Pál – Gulyás Sándor – Törőcsik Tünde
2016 A kiskunsági édesvízi mészkő és dolomitképződés folyamata a geológiai, a geokémiai és környezettörténeti elemzések tükrében. In: Kustár R. – Balázs R. (szerk.): A darázskő. Talpalatnyi kő – elveszett emlékek nyomában. Kecskemét, 25–86.
Sztrinkó István
1982 A réti mészkő a Duna–Tisza közi építészetben. In: Balassa I. – Ujváry Z. (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 159–171. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39.)
Tálasi István
1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1944–1945, 1–35.
Vályi András
1799 Magyar országnak leírása. Buda.

Cultural and Natural Heritage of the Danube-Tisza Region: the Marsh Limestone

Marsh limestone is a unique geological formation of the Great Hungarian Plain, where it has been used as a construction material for centuries. Mining was a specialized profession that required complex knowledge of both the natural environment and the stone itself. This article summarizes the results of previous research and outlines future perspectives regarding this distinctive geological resource. It also examines the processes through which marsh limestone has come to be recognized as part of the region's cultural and natural heritage.

Figure captions

Fig. 1. Natural occurrence of bog limestone at Balástya (Photo by László Mód, 2022).

Fig. 2. Bog limestone used in the foundation of a farmstead dwelling in Pusztaszer (Photo by László Mód, 2017).

Fig. 3. Cellar of the so-called Tömörkény farmstead in Balástya (Photo by László Mód, 2015).

Csalóka kő – a márványerezés titkai. Adalékok a márványfestéshez

Nagyné Batári Zsuzsanna
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

Absztrakt: Tanulmányomban bemutatom, milyen dimenziói vannak a márványerezet-utánzás technológiájának. Milyen múltra nyúlik vissza a technika, hogyan folyik/folyt a kivitelezése, milyen felületeken jelenik meg, kik készítették, és ehhez milyen eszközöket használtak? Milyen márványfajtákat utánoztak? Kapcsolódott-e a márványerezéshez szabadalom? Milyen motivációk húzódnak meg a kőfelület utánzásának szándéka mögött? Milyen épületekben, épületszerkezeti elemeken jelenik meg a márványozás? Utat talál-e a technika a tárgyak díszítéséhez? Bécsben a 20. század elején fa- és márványutánzati technikumot alapítottak. Hogyan tanították a technikát az iparosoknak szóló tankönyvek? Az egyik kiemelkedő forrás az a Bécsben megjelentetett kiadvány, amelynek tankártyáin 10 márványnem festésének elsajátítását segíti „Oldenbruch Ernő A cs. k. Alsó-Ausztria Országos Iskolaszéktől engedélyezett Fa-Festészeti Iskola vezetője". Újjáéled-e a technika ma, a DIY-kézművesség, a gyorsan változó trendek időszakában? E kérdések mentén mutatom be a márványerezet utánzását, hiszen a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban van olyan épület, amelyet érint a technológia, és a tárgygyűjteményben is vannak márványozással díszített tárgyak. Mivel eddig ezzel a technológiával kevésbé foglalkozott a néprajzi kutatás, fontos a téma körülhatárolása.
Kulcsszavak: márványerezés, iparosság, festés, utánzat

Bevezetés

K. Csilléry Klára munkássága inspirált arra, hogy születésének 100. évfordulóján a flóderezés technikáját és a flóderezéssel díszített tárgyakat kezdjem el vizsgálni.[1] A flóderezés a nemes fafajták erezetének másolása festéssel olyan felületeken, amelyek az eredeti anyagnál olcsóbbak, vagy attól teljesen eltérőek.[2] A Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményében számtalan flóderes tárgy van, de a flóderezés a különböző épületelemekhez is kötődhet, így a technika több ponton kapcsolódik a Skanzen gyűjteményeihez. A flóderezés kutatása során azonban úton-útfélen a márványerezésbe is belebotlottam, hiszen ez a két jelenség sokszor kéz a kézben jár, így például a szakkönyvek és tankönyvek lapjain, vagy a mázolók és szobafestők tevékenységében. Közös kiindulópontjuk az utánzás, valamilyen felület imitálásának az igénye, legyen az fa vagy márvány, de közös pont a szakember is, aki a márványozást végzi, illetve maga a folyamat, a festés is. Bár a márvány utánzása tágabb rálátásban is értelmezhető – hiszen vannak különböző technológiával előállított műmárványok –, jelen tanulmányban a festéssel létrehozott felületképzésen van a hangsúly. Az írás célja a márványozással kapcsolatban eddig összegyűlt információk közzététele, illetve a további kutatási irányok felvázolása.

A kutatás

A kutatás több síkon folyt, és természetesen még korántsem átfogó a különböző altémákat, így például azokat az elterjedési területeket és korszakokat tekintve, amelyekben megjelenik a márványozás. A szó eredetére, a folyamat definíciójára vonatkozóan az elsődleges források a szótárak, lexikonok. Természetesen mindezzel párhuzamosan alapvető feladat a szakirodalmi adatok feltárása interdiszciplináris jelleggel, hiszen a technika alkalmazása kapcsán releváns lehet mind a restaurátori leírások, mind az építészeti források vizsgálata, vagy művelődéstörténeti munkák elemzése is. A múzeumi adattárakban is kereshető a márványozás nyoma, hátha van olyan pályamunka, monográfia, épületfelmérés, stb. amelyben fellelhetők adatok.[3] Lényegesek a különböző szakemberekkel készített interjúk (festőoktató, restaurátor, festőrestaurátor), hiszen ők a technológia legjobb ismerői között vannak. Nagyon hasznosak a korabeli sajtóban és

[1] Nagyné Batári 2024.
[2] Például Frecskay 1912, 644. Gutenberg nagy lexikon IX. kötet; Király 1973, 111.
[3] A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában például eddig a kalocsai falfestéssel kapcsolatban kerültek elő adatok, ezek azonban nem ezzel a technológiával foglalkoznak (Mesterházi 1957–1958).

szaksajtóban található cikkek, illetve hirdetések, ezek informatív adatokat biztosítanak pontos datálással. A márványfestésnek a festő-mázoló szakmához való kötődése és a technológia folytán a területen használt tankönyvek is biztosítanak adatokat. Természetesen fontos kérdés az is, hogy a külföldi írásokban mit találni a márványfestésről, megtudunk-e többet a forrásokból a történetre, elterjedésre, alkalmazásra, technológiára, eszközökre vonatkozóan. Lényeges megvizsgálni, hogy a jelenben vagy a közelmúltban hogyan, milyen felületen, kik és miért alkalmazták a márványozás technikáját, ezért kézműves blogok, videók, fórumok vizsgálata is része a kutatásnak.

A márványozás a Skanzen kontextusában is vizsgálható: megjelenik-e a márványozott felület bárhol, az épületeket tekintve, és milyen műtárgyakon található meg a márvány utánzásának nyoma. Mivel az elmúlt időszakban bővült a bemutatott épületek köre, hiszen városi lakóházak, műhelyek, vendéglátóipari egység és üzlet is megjelent az Erdély épületegyüttes székelyföldi kisvárosában, így újabb technológiák vizsgálata is adekvátá vált.

A márvány

Az utánozandó felület, a márvány kristályos mészkő, nemes és értékes, változatos színű és mintázatú lehet. A szó a görög *mamareos* szóalakból is származtatható, ami csillogót jelent, de a *marmaros* szóalakhoz is kötődhet, amelynek jelentése kő vagy sziklatömb. Nehezen kitermelhető kő, és ez a tulajdonsága a téma szempontjából is fontos, hiszen a kitermelés lehetőségei szabják meg a felhasználást is. Keletkezési legendája szerint a csillagok könnyéből készült, de Krisztus könnyeként is azonosítják. Tömör, szemcsés anyag, durva- vagy finomszemcsés is lehet, az egyszínűtől a színesig több változatban, láng, erezet, felhő vagy folt alakú mintával.[4]

Típus szerint a források megkülönböztetnek többféle márványt: szín szerint fehér vagy tarka, erezet szerint eres, foltos, kagylós vagy gránit.[5] A márvány lehet *fissured marble* (repedt) vagy *conglomerate marble* (tömörített).[6] Egy másik csoportosítás szerint fehér carrarai márvány, tarkamárvány, feketemárvány fehér erezettel, feketemárvány zöld erezettel, feketemárvány aranysárga erezettel, vörösmárvány és szürkemárvány, illetve gránit létezik.[7] Elkülöníthető a sárga, sienai vörös erezetű; a fároszi rózsaszín barnás vagy vörös és fehér erezettel, a portoro-márvány fekete felülettel és arany erezettel, a Cipollino-márvány zöldes felülettel és fehér erezettel, a szicíliai márvány barnás-vöröses felülettel, illetve az attikai márvány világoskék felülettel és szürkés vagy fehér erezettel.[8] Ebből is látszik azonban, hogy számtalan variáció ismert, mindegyik más-más színnel és felülettel. A különböző típusú márványok egymásmellettisége a festett felületeknél is megjelenik, izgalmas színkombinációkat eredményezve.

A márványozás – definíciók

A kutatás során számos kifejezésnek kellett utánajárni. A márványerezet-utánzás, a márványfestés és a márványozás mind utalhat a márvány felületének festéssel történő előállítására. „A márványozás festőeljárás, amellyel a vakolt falfelületet olyan módon alakítjuk ki, hogy az csiszolt, polírozott kőfelületként jelenjék meg."[9] Márványozás: az eredeti márvány pontos utánzása.[10] Márványoz: „márványszinüre és fényüre fest. A templom oszlopait márványozni."[11] áll Ballagi Mór szótárában. Márványozás (marbling) az igazi márvány vagy a gránit utánzása.[12] „Márványozás alatt értjük a természetes márvány színének és erezetének utánzását olaj- vagy vízfestékkel. Hogy valaki e műveletet a szó teljes értelmében tökélyre vigye, annak hosszú éveken át kell tanulni, s nem csekély kézügyességgel kell bírnia. Elvégre nem éppen az a fontos, hogy a valódi anyagot pontosan másoljuk, – minthogy az a gyakorlatban bizonyos okok miatt gyakran keresztül sem vihető, – hanem hogy a színeknél kellemesen ható díszítést érjünk el."[13] A márványozás – a márvány erezetének utánzása – részben a lazúrozó eljárásokhoz tartozik.[14] „A márványozás oly művelet, miáltal vmely anyagnak, p. o. fa, kő, bádoglemez, bőr, papír vagy könyvkötésnél a könyvek körülmetszésének márványhoz hasonló szint vagy márványszerü külsőt kölcsönzünk."[15] A *Révai nagy lexikoná*ban a Mázoló-munka címszó alatt a márványutánzatok szélesebb kontextusa tárul fel: „Újabb időben a mázolóiparban a modern technikáknak egész sorozatát alkalmazzák, amelyek kiválóan díszítő hatásúak. Ilyen technikák pl. a pépfésülés és domborítások sokféle változatban, a reliefpatronozás, olajlazurok és olajpépek, hengerlések, fésülések, fröcskölések, verések, plasztoliteljárások, velourfestés falra,

[4] Rottlander 2003, 93–94.
[5] Wagen 1925, 150–151.
[6] Maire 1928, 261.
[7] Wagen 1925, 151–154.
[8] Déry 2010, 53.
[9] Déry 2010, 53.
[10] Rottlander 2003, 95.
[11] Ballagi 1867, 220.
[12] Encyclopaedia Britannica. Painter-work címszó.
[13] Wagen 1925, 150–151.
[14] B. Paulay 1916, 231.
[15] Magyar lexikon XII.

damaszkfestés, polimorfitlakkozás, spatulyázott márványozás, stukkolustro készítés stb."[16]

A márványozás indokai

Természetesen adódik a kérdés, hogy mi az indítéka a márványerezet, a márványfelület festéssel való imitációjának. A legfontosabb tényező a drágább anyag használatának utánzata. Akkor alkalmazták a márványerezet-festést, ha eredeti márványra nem volt pénz, vagy akkor, ha beépítéskor nem lehetett igazi márványt használni a súlya miatt. Mindemellett akkor is megjelent, ha gazdagítani akarták az enteriőrt. Használták a márványfestést reprezentatív terek kevésbé látogatott részein vagy a természetes márvány használatához nehezen megközelíthető helyeken is.[17] Abban az esetben is ehhez a technikához fordultak, ha lágyságot akartak kölcsönözni egy épületnek.[18] A márványerezés alkalmazási felületei szó szerint színesek: megjelenik a festés többek között oszlopokon, architrávokon, lépcsőházakban, kandallókon, talapzatokon, burkolatokon, falmezőkön, oltárokon és többféle tárgyon is. (1. kép)

A márványozás ideológiájához adalék a következő gondolat, amely az ókori Egyiptommal kapcsolatban fogalmazódott meg: „Az, hogy drágább, díszesebb tárgyakat szerényebb anyagokból utánoztak, nemcsak az egyiptomi művészet fejlődésére utal, de amellett is erős érvként értelmezhető, hogy egy civilizált életforma szokásaiban mennyit fejlődött az adott társadalom, mert az biztos, hogy amíg egy társadalom nem érkezik el a luxus és kiművelteség magas szintjére, nincs igénye az utánzásra, a szegényebb rétegek nem érzik a szükségét annak, hogy a gazdagabbakat utánozzák."[19] Vagyis bizonyos társadalmi színvonalra van szükség az imitációs technikákhoz.

Az eredet

Egyes források[20] szerint az utánzó festések, mint a flóderezés és a márványozás eredete az ókori egyiptomi kultúrához vezethető vissza, a görögök, illetve a rómaiak dekorfestőket alkalmaztak a márvány utánzására. Még Pompeji és Herculaneum romjainál is megfigyelhető a *trompe l'oeil*, vagyis a szemet becsapó jeleneteket is magába foglaló márványozás.[21] A rómaiak számára a márvány alkalmazása a belső

1. kép: Márványerezet festése az egri Bazilikában.
Fotó: Nagyné Batári Zsuzsanna, 2024

terek díszítésére rendkívül kedvelt megoldás volt.[22] A Magyarországon fellelt római emlékek esetében is ismertek márványfestéssel díszített felületek, erre vonatkozó adatok vannak Aquincumból,[23] de a Balaton-felvidékről is.[24] A *Művészeti lexikon*ban Balácáról találni információkat balácai márványerezet festés címszó alatt: „A 4. csoportba azok a festmények tartoznak, melyek – az előbbiekkel ellentétben – magának a villának falait díszítették s együtt pusztultak el a villával a IV. század utolsó évtizedeiben. Ez az

[16] Révai nagy lexikona, 13. kötet.
[17] Déry 2010, 53.
[18] Rottlander 2003, 94.
[19] Yagg-Haines 1882, 348.
[20] Ld. például http://www.painting-effects.co.uk/history.htm (utolsó megtekintés: 2024. 12. 10.)
[21] https://www.heritagecrafts.org.uk/craft/graining-and-marbling/ (utolsó megtekintés: 2024. 10. 02.)
[22] Yagg-Haines 1882, 27–28.
[23] „A téglalap alakú mező – amely a rombusz alapját képezi – sötétokker, bordó és fehér, egymással kissé összeolvadó foltos festésű. A rombusz keretét előzetesen bekarcolták vonalzó segítségével, majd méregzöld színűre festették. Belsejében sötétzöld, bordó és fehér színek váltakoznak. Az ecsetet itt hosszan elhúzta a mester, amivel az egyenlőtlen, hullámvonalas, keskeny csíkos márványerezetet utánozta." Kaba 1955, 258.
[24] „A késői falfestmények leggyakoribb színe a vörös, ezeken növényi minta, füzérábrázolás és a márványerezet utánzása is feltűnik." Müller, 2021, 13.

utolsó csoport márványberakást utánzó festésből áll s a Pannónia helyi falfestés hanyatlási korszakából való, mikor a márványfestés elveszítette az anyagszerűségre törekvő jellegét és értelmetlen vonalak és csíkok sorozatává zsugorodik össze."[25] Ez a bejegyzés azért is lényeges, mert a márványozás technikáján belül is elkülönít stíluskorszakokat.

Ugyanebből a korból vannak adataink Hunyad megyében lévő márványbányákról a Bisztravölgyben, amelyek lehetővé tették, hogy a római provinciákban élő főhivatalnokok a császári pompát utánzó fényűző életformát folytathassanak, bizonyítva fölényüket a leigázott barbár népek fölött. Az ünnepek mellett a rómaiak számára az építészet jelentette a reprezentáció másik fontos területét, ezért egy új tartomány megszerzésekor az első feladatok közé tartozott az ásványlelőhelyek felkutatása és értékesítése az új épületek és szobrok készítési igénye miatt. A fensőbbség érzékeltetése mellett a létrehozott épületek, építmények és szobrok némileg kárpótolták a hivatalnokokat azért, mert Rómától távolabb nélkülözték a város által kínált lehetőségeket. Dacia esetében külön *ratio marmorum*ot, vagyis márványigazgatóságot hoztak létre, a márványbányát a *procurator marmorum* vezette. A márványt helyben használták fel az építkezésekhez (így például falburkolatokhoz), míg más tartományokból, amelyekből a szállítás könnyebb és közelebbi volt, egyenesen Rómába vitték a márványtömböket.[26]

A márványozás történetéről

A technika történetének feltárását segíti az idegen nyelvi kifejezések vizsgálata. A *faux painting* egy olyan díszítőfestést jelöl, amely különféle anyagok, mint márvány, fa vagy kő megjelenését másolja.[27] Bár a történet felgöngyölítésében még vannak fehér foltok, ismertek olyan országok és időszakok, ahonnan vannak adatok a márványerezet utánzására. A márványozás egyik kiemelt korszaka a barokk, amikor is kastélyok és templomok díszítésében játszott nagy szerepet az eljárás.[28] A flóder és a márványozás költséghatékony technikák voltak, az eredeti alapanyagok drágasága miatt például Angliában is: György korabeli építkezéseknél, illetve a régens és a viktoriánus korban.[29] A márványozás népszerűsége csökkent a 18. században, majd újra divattá vált a késő 18. században, a 19. század elején. Nagyon sok Viktória korabeli lakás kandallóját díszíti márványozás, de monumentálisabb épületekben is megtalálható, például a lépcsőházak díszítésénél.[30] Dániából is ismertek adatok szintén a barokk korból. Ekkor élte virágkorát a ritka vagy drága anyagok utánzása, nemcsak takarékosság miatt, de azért is, mert a 17. században népszerű volt az olyan alkotások létrehozása, amelyek nem azok voltak, mint aminek látszottak – a természet utánzása, a néző becsapása kihívást jelentett a festő számára. Dániában szép példák a koppenhágai királyi Rosenborg kastély, valamint a szintén királyi Fredensborg kastély Koppenhágától északra.[31]

Történeti vonatkozások – osztrák és magyar példák

Mit lehet tudni a magyar vonatkozásokról? A *Magyar Iparoktatás*ban már a 19. század végén megjelent a német példák bemutatása egyfajta követendő mintaként. Az egyik beszámoló például arról szól, hogy Karlsruhé-ban országos iparcsarnokot létesítettek, egyfajta komplex intézményként, az iparosok ügyeinek központi intézésére. Az intézmény összetett funkciójú, kiállításokat rendez, könyvtárat tart fenn, folyóiratot ad ki, tanfolyamokat szervez stb. Utóbbiak között tudósítanak a festőknek rendezett oktatásról: a *diszitményi festők* tanfolyamán feladat volt a fa- és márványfestés gyakorlása, a tanfolyam során készített 12–14 lapnyi fa- és márványutánzatot az oktató kijavította, hogy azokat később a tanulók használni tudják a házi gyakorlatokhoz.[32] A *Magyar Iparoktatás* további számaiban is megjelenik a márványerezet festésének kérdése. A következő évfolyamban például a darmstadti ipariskola gyakorlati tanfolyamait mutatják be, ezek között is helyet kap a díszítőfestők képzése: a téli tanfolyam során (amely november közepétől március közepéig tart, évenként 15–20 résztvevővel) téma a lécek kihúzása, gipszmodellek utáni festés, falifestés, fa- és márványfestés, árnyéktan és távlattani ismeretek elsajátítása.[33] A következő évben szintén a tanfolyam, vagyis a szakoktatás az, ami témánk szempontjából a beszámolóban adalékként megjelenik.[34]

Wilhelm Hagelstein 1906-ban festőiskolát alapított Bécsben a bécsi festőmesterek ösztönzésére. Ez volt az első osztrák fa- és márványutánzati technikum, amely hamar hírnevet szerzett, még a határokon túl is.[35] Kiemelendő még az a 30 darab, fa és márvány utánzására megfelelő tankártya, amelyet Oldenbruch Ernő adott ki: „Az Oldenbruch és fia

[25] Művészeti lexikon 1. kötet 1935, 64–65.
[26] Téglás 1885, 123–124, 130.
[27] https://dictionary.langeek.co/en/word/222292?entry=faux%20painting (utolsó megtekintés: 2024. 12. 09.)
[28] Rottlander 2003, 95.
[29] https://www.heritagecrafts.org.uk/craft/graining-and-marbling/ (utolsó megtekintés: 2024. 12. 09.)
[30] https://www.buildingconservation.com/articles/marbling/marbling.htm 2024 (utolsó megtekintés: 2024. 12. 09.)
[31] Møller é. n. 19–22.
[32] Hegedűs 1897–1898, 533–538.
[33] Sz. n. 1898–1899. 653.
[34] Sz. n. 1899–1900.
[35] http://www.dekorationsmalerei.at/historische-maltechniken/ holzmalerei-holzimitation.php (utolsó megtekintés: 2024. 12. 09.)

és társa cég első próba-tankártyája oly tetszést és érdeklődést keltett, hogy arra határoztam el magam, további tankártyákat nagyobb alakban és diszesebb kiállításban kibocsátani." A szakember Ausztria-Magyarországon tízezres vevőkörrel rendelkezett, személyesen tartott szaktanfolyamot, ahol megismerkedett vevőivel. A sorozatban 20 fa- és 10 márványnem megfestéséhez nyújtott útmutatót. Ebben a következő márványfajták találhatók: például Weisser Marmor, Marmor Jaune de Sienna, Marmor Perchett Violet, Marmor Bleu Belge, Portor, Vert de Mer, Skyrus márvány, Marmor Bleu Turquin, Marmor Jaune Fleury.[36] (2. kép)

Nemcsak az oktatással kapcsolatos anyagok, de a hirdetések is segítenek körvonalazni a márványfestés történetét. A gyulai Krausz Jakab szobafestő

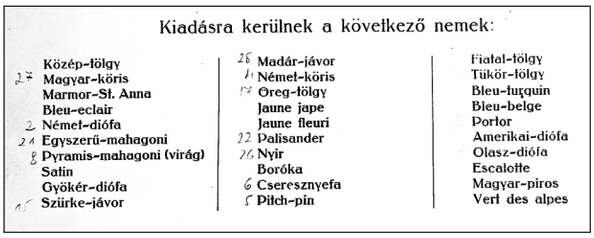
Kiadásra kerülnek a következő nemek:

Közép-tölgy
Magyar-köris
Marmor-St. Anna
Bleu-eclair
Német-diófa
Egyszerű-mahagoni
Pyramis-mahagoni (virág)
Satin
Gyökér-diófa
Szürke-jávor

Madár-jávor
Német-köris
Oreg-tölgy
Jaune jape
Jaune fleuri
Palisander
Nyir
Boróka
Cseresznyefa
Pitch-pin

Fiatal-tölgy
Tükör-tölgy
Bleu-tuquin
Bleu-belge
Portor
Amerikai-diófa
Olasz-diófa
Escalotte
Magyar-piros
Vert des alpes

2. kép: Az Oldenbruch és fia és társa cég kiadványa

és mázoló a *Békés* című lapban megjelent hirdetése a flóderutánzatokon kívül kifejezetten említi a márványutánzatokat is.[37] Kicsit később, 1924-ben a szegedi Kotlár Rudolf „különleges márványfestést" vállal.[38] (3. kép) A hirdetések mellett cikkekben is feltűnik a márványerezés, egy rákospalotai iparos kiállításról szóló beszámolóban a fényező, szobafestő,

Aranyérem és díszoklevéllel kitüntetve
Kotlár Rudolf
ércfényező és mázolómester Szeged, Kossuth-u. 25. (volt Baross Internátus) fényező- és festőipari tanoncképző műhely Telefon: 15—18.

Készit: Vas- és fabutorfényezést erezve vagy zománcozva, különleges márványfestést, modern és magyardiszités festést, elsőrendü fénycsiszolt munkákat, épület-, ajtó- és ablakmázolást erezve, fényezve vagy zománcozva, valamint **cég és címfestő munkákat.** 1263

3. kép: Hirdetés a Szegedi Uj Nemzedékben, 1924-ben (1924. 08. 10. 5.)

mázoló szakma bemutatkozásánál Tóth Dezső munkáját ismerheti meg az olvasó, aki „erezett fornér és márványutánzataival, fehér márványfestésével és tapéta utánzatú falfestésével" jelent meg.[39] Tíz évvel később egy olyan aranykoszorús mesterrel készült interjú olvasható a *Népszavá*ban, aki negyven év tapasztalatával a háta mögött az Országos Kézművesipari Kiállításon állított ki, és munkái között ott volt a fényezés mellett a márványfestés is, „amely megtévesztésig hűen adja vissza az igazi márvány szépségeit".[40] Egy nagyobb időbeli ugrással, 1997-ben a márványerezet festésének újraéledő divatjáról szól a beszámoló: „Újra virágzik a márványkultusz. Különlegesség, hogy a szokványos helyek, a padló, a párkány helyett az ajtó, az ablak is márványmintát ölt. A márványozás technikája egyszerű, de az eredmény megéri, mert végül rendkívül ünnepélyessé varázsolható az otthon."[41]

Szintén találni adatokat a védjegy-lajstromokban: Hintz Lajos budapesti cége szobafestők és mázolok számára való sablonokra, fa- és márványerezés utánzására való másolólapokra, hozzá való erezőkefékre és festékdobozokra, valamint egyéb szobafestő-, mázoló- és falkárpitozóanyagokra és eszközökre kért védjegyet.[42]

A technikáról

A folyamatok, amelyek a festett márvány előállításához szükségesek, párhuzamba állíthatók a flóderezés folyamataival. A flóderezéstől annyiban különbözik a márványerezet festése, hogy az imitálandó felület más. Jelen írás keretei között a részletes technológiai leírások nem szerepelnek, mindegyik márványfelület másképpen készül. Többféle anyaggal érhető el a megfelelő hatás, főleg olaj-, esetenként vízfestékkel lehet elkészíteni, az áttetsző jelleg lazúr segítségével érhető el. Egy másik fontos feltétel, hogy a márványerezet festésénél a technika, a kézügyesség rengeteget számít. Mindehhez először a márványt kell jól megismerni, hiszen a forma és az erezet adja meg az utánzás alapját. Fontos azonban, hogy nem feltétlenül a hű utánzás a cél. Ehhez szükséges a márványfelületek beható ismerete, amelynek elsajátításához több megoldást javasolnak a források, például kőfaragók vagy temetők felkeresését a márvány minél tüzetesebb vizsgálatához.[43] (4. kép)

A márványozott felület festéssel való rekonstruálásához a tankönyvek, szakkönyvek részletes leírást adnak eszközhasználat és technikák szempontjából is, utóbbitól itt eltekintünk. „…két darab háromrészü ecsetet készitünk a következő módon: Az enyvesfesték vonalazásánál használatos hosszu sörteecsetből veszünk három kisebb számut. Ezeket egy gömbölyü, 4 cm átmérőjü parafadugó köré kötjük egyenletes távolságban. Ugyanigy készitjük a másik háromrészü ecsetet is, csakhogy ide vörösszőrü hegyes vidraecseteket alkalmazunk.

[36] Oldenbruch és fia és társa cég első próba-tankártyája 1. oldal, illetve a márványmintás tankártyák felsorolása.
[37] Békés 1899. 04. 02.
[38] Szegedi Uj Nemzedék 1924. 08. 10. 5.
[39] C.A. 1927. 4.
[40] szp. á. 1937.
[41] Sz. n. 1997.
[42] Kereskedelemügyi M. Kir. Minisztérium, Magyar Királyi Szabadalmi Hivatal Központi Védjegy-Értesítő. 1913. január, 1. füzet. 8. oldal. A védjegyet belajstromoztatta: 1906. VI. 12-én.
[43] Pl. Wagen 1925, 150–151; Rottlander 2003, 95.

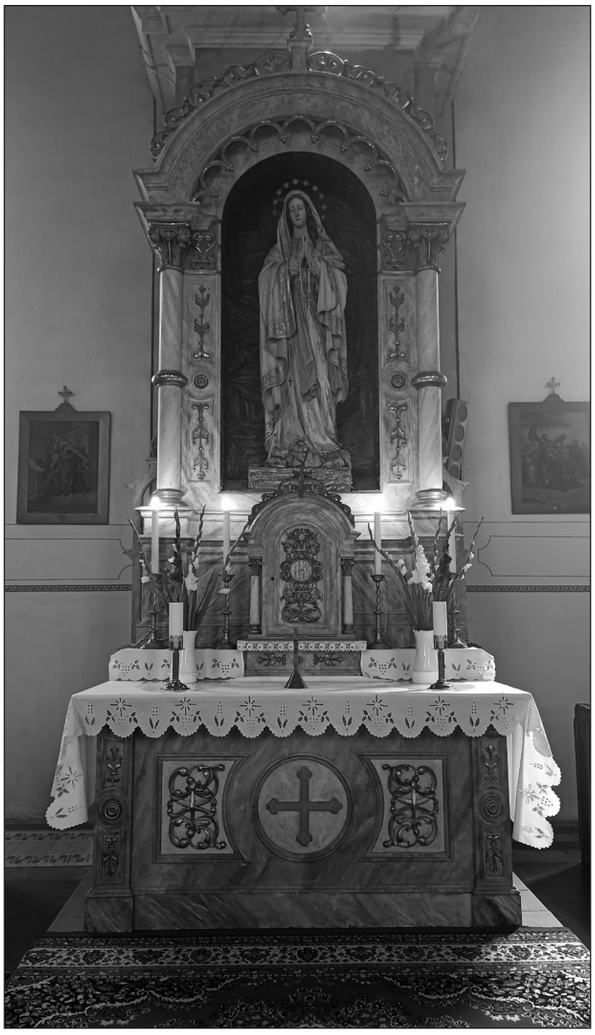

4. kép: Márványmintás oltár a göncruszkai templomban.
Fotó: Nagyné Batári Zsuzsanna, 2024

Ezeken kívül szükségünk van egy hosszu sörte-, egy hegyes, gömbölyü vidraecsetre és egy bádogba foglalt rövidszőrü lapos, mintegy 2 cm széles vidraecsetre, továbbá oszlatóecsetre, szarvasbőrre és szivacsra, nemkülönben egy összehasogatott rongydarabra. Ujabban a szabadkézi munka helyettesitésére gumilapokat és lehuzópapirokat alkalmazunk, de mindannyinak az a hibája, hogy egy és ugyanazon alakzat állandóan ismétlődik, és hogy csak sima felületen alkalmazhatók."[44] Vagy, ahogyan B. Paulay Erik megírta 1916-ban: „Amint a faerezés technikáját nem magyarázhattuk, épp oly kevéssé vállalkozhatunk a márványozás eljárásainak magyarázatára. A szerszámok a fésük kivételével körülbelül azonosak a faerezésnél használtakkal. Az anyagok többnyire olajlazúr és részben fedő olajfesték, azonkívül lakk, pl. az u. n. »lakkmárványnál«, amely jól kidolgozott, világos nyersfaalapon készül. Ecet- és sörlazurok is fordulnak elő. E márvány- »festéseken« kívül vannak még olyan márványok, amelyek inkább mechanikus módon jönnek létre, pl. az u. n. »silesiai márvány«, amely sötét színű olaj- vagy lakkfestékalapon készül."[45]

A festésnek is négyféle technikája ismert, így a kazeinfestékes, a vízüvegeljárás, az olajtechnika és az újkori, diszperziós eljárás.[46] Újabb leírásban a folyamat a következő: az alap lazúrszíntől elütő lazúr felvitele után ronggyal vagy szivaccsal készülnek a foltok, ennek az intenzitása határozza meg a fal színét is.[47]

Az sem mindegy, milyen színekkel dolgoznak a festők a munkájuk során, de erre is kitérnek a források: fekete (csont- vagy elefántcsont és zöldség), kékes-fekete, Brunswick zöld, karmazsinvörös, krómsárga, bíbor lakkfesték, indián vörös, királysárga, poroszkék, lila lakkfesték, sienna (nyers és égetett), ultramarin kék, umbrabarna (nyers és égetett), vandyke barna, velencei vörös, cinóbervörös és okkersárga.[48]

Az eszközök listája megjelenik több más szakkönyvben is: művészecsetek, lapos ecset, cakkos ecset, marokecset, javítóecset, bőr, szivacs, mosóecset, vászon- vagy jutaszövet, oszlatóecset szerepel *A festő hagyományos történelmi technikái* című kötetben,[49] tollak a *Modern painter's Cyclopedia* című műben,[50] borzszőrecset, disznósörte ecset, görényszőrecset, vékony cobolyszőr ecset, palettakés, paletta, kréta más, flóderezéssel és márványozással kapcsolatos műben,[51] míg máshol a teveszőr ecset is megjelenik.[52] Vagyis néhol az ecset alapanyaga alapján, néhol a funkciója alapján különül el a felsorolásokban az eszközkészlet.

Példák a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményéből

Magyarországon is megjelent tehát a márványozás, legfőképpen templomok fal- és oszlopfelületein találni márványhatást elérni vágyó festéseket, és ki kell emelni a tárgyakat is. (5. és 6. kép) A Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményében az épületre és a tárgyakra is van példa. A Kisalföld tájegységben található jánossomorjai Szent Anna fogadalmi kápolna esetében a belső falfestésnél alkalmazták a márványfestést. (7. kép) A bontást megelőzően az épületben festőrestaurátorok végeztek feltáró munkát a rétegek megállapítására. A vizsgálatból készített dokumentációban a feltárt vakolatrétegek közül töb-

[44] Wagen 1925, 151.

[45] B. Paulay 1916, 232–233.
[46] Rottlander 2003, 95.
[47] http://diszitofesto.atw.hu/ (utolsó megtekintés: 2024. 12. 10.)
[48] F. Maire 1918, 153.
[49] Rottlander 2003, 101–104.
[50] Maire 1928, 263.
[51] Perry 1995, 84.
[52] Albanis Ashmun 1923, 153.

5. kép: Márványerezet festése az egri Bazilikában.
Fotó: Nagyné Batári Zsuzsanna, 2024

6. kép: Márványmintás oszloputánzat a göncruszkai templomban. Fotó: Nagyné Batári Zsuzsanna

7. kép: Jánossomorja, kápolnabelső.
Fotó: Gáspár Mihály, 1982. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, MNÉA-D 10871

ben megjelenik márványfestés, így a faltükrök márványozása (az I. rétegben), a hajó halvány lilásszürke falának vékony erezetű márványozása, a szentély lábazatának vörösesbarna márványozása, a többi részen a lilásszürke árnyalat köszön vissza (a III. rétegben), és a szentélyben egy későbbi átdolgozást is regisztrált a falkutatás szürkés-barnás márványozással. A dokumentáció színmintákat is tartalmaz.[53] Az újraépítési javaslatban megjelenő épülettörténet szerint 1864-ben megújították a kápolna belsejét (a 20. század elején is történt megújítás), amikor is a festést Joseph Groft végezte. Az ekkori falfestésréteg az egész kápolnában megtalálható, és ennek visszaállítását kérte az újraépítést jegyző néprajzkutató

[53] Boromisza–Kelemen 1982, 2–4.

8. kép: Márványmintás keret.
Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteménye, 2013.39.130.

szakember.[54] Ez a márványfestés az épületben jelenleg is megcsodálható.

Mindemellett a műtárgygyűjteményben is számos olyan tárgy található, amelyen valamilyen módon márványozott a felület. Ezek közül a zománcos edények (Kanna – 2019.76.38.), a kerámiák (Korsó – S-6777-2022), a papírok (Irattartó – 2016.3.106.1-2.) alkothatnak külön csoportokat, vagy megemlíthetők a képkeretek is (2013.39.130. vagy 1969.109.52.) (8. kép), de olyan tárgy is van a műtárgygyűjteményben, ami házioltárként az épületelem-márványozással megegyező technológiával kapott templomi falfelülethez hasonló kialakítást. Ennek szép példája egy házioltár (Házioltár – 1973.2.2.1) (9. kép), amelynek szerkezeti elemei között van márványfestésű. Érdekes kategóriát alkotnak még azok a festett bútorok, ahol a virágozást márványos, habos festés egészíti ki, amely kvázi átmenetként is értelmezhető a flóderezés és a márványozás között is (például festett láda – 1983.52.4.).

Természetesen a tárgyi anyag vizsgálata is további mélyfúrásokat igényel. Lényeges továbbá a különböző műiparok széles körű kutatása, mert egyegy szűkebbnek tűnő területen is számos ismeret és háttérkontextus bomlik fel a kutatás során, mind a történetre, a technikára, mind az eszközökre vonatkozóan. Ebben a feladatban a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak is fontos szerepe van, a rurális építészet megidézésén túl 2022, az Erdély épületegyüttes városi kiállításának megnyitása óta kiszélesedett az épületek és azokon keresztül a megidézett technológiák, az épületszerkezeti elemek köre is.

Összegzés

A márványerezet utánzása festéssel egy összetett folyamat, ami szakértelmet, illetve a márvány típusainak mélyreható ismeretét követelte a mesterembertől. Fontos, hogy márványszerű felület képzése több technikával történhet, és jelen írásban csak a festéssel való imitációval foglalkoztunk. A márvány felületének, fényének, erezetének megidézése nem könnyű feladat, de tanulható. A márványozás utánzó festésként kéz a kézben jár a flóderezéssel, ami faerezet utánzását célzó technika, a két folyamat eszközkészletében is van átfedés. Maga a technológia régre nyúlik vissza, és nagyon erős a jelenléte a római korban, a provinciák viszonylatában is, ahol még nagyobb hangsúlyt kaphatott a felület utánzása, a márványbányák közelségétől függően. A történelem során több országban, több korszakban is felbukkan a márványozás, erre utaló adataink vannak, de ennek a részletes feltérképezése további kutatást

9. kép: Márványmintás házioltár.
Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteménye, 1973.2.2.1.

[54] H. Csukás é. n.

igénylő feladat, csakúgy, mint az oktatási keretek és az iparos oktatás történetének felgöngyölítése. És végül egy érdekesség: a márványozott felületek lehetőséget adtak az alkotóknak a saját önarcképük megrajzolására is, így volt rá példa, hogy az alkotók elrejtették magukat a márványfestéssel díszített felületen.[55] Így érdemes jól megvizsgálni a márványozott felületeket, hátha kiadnak valamilyen alakot.

Irodalom

Albanis Ashmun, Kelly
1923 The standard grainer, stainer and marbler: A new and complete exposition of the art and practice of imitating various fine woods with paints and stains and of imitating the common and rare marble. David McKay company.

B. Pauly Erik
1916 A festő. Gyakorlati kézikönyv diszitő festők, szobafestők, cimfestők, mázolók, fényezők és aranyozók számára. Iparosok könyvtára. Az országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács hivatalos birálata alapján 37960/1916. sz. Keresk. miniszteri rendelettel ipariskolák és ipari továbbképző tanfolyamok használatára segédkönyvül engedélyezve. Korvin testvérek Vállalati Kiadása, Budapest.

Ballagi Mór (szerk.)
1867 A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is. 1., A, a - K. Kar. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

Boromisza Péter – Kelemen Marianna
1982 Dokumentáció a jánossomorjai Szent Anna fogadalmi kápolna falképeinek feltárásról. SZNM MNÉA 172/4/1-94.

C. A.
1927 Kézművesek a kiállításon. Palota-ujpest, 7/28, (júl. 9.) 3–4.

Déry Attila
2010 Öt könyv a régi építészetről 5. Festések, burkolatok, üvegek, szigetelések, gépészet. Terc Szakkönyvkiadó, Budapest.

Frecskay János
1912 A mesterségek egybefoglalt német-magyar szótára. Budapest.

H. Csukás Györgyi
É. N. Néprajzi újraépítési javaslat SZNM MNÉA E-172/5/33-34.

Hegedűs Károly
1897–1898 A németországi iparmúzeumok. Magyar Iparoktatás. 2/17, 533–538.

Kaba Melinda
1955 Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a laktanya utcában. In: Gerevich A. (szerk.): Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve 16. Budapest, 255–293.

Király Ferenc
1973 Szobafestő, mázoló és tapétázó szakmai ismeretek. A szakmunkásképző iskola II-III. osztálya számára. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Maire, Frederick
1928 Modern painters' cyclopedia. Frederick J. Drake & Company, Illinois-Chicago.

Mesterházi Lajosné
1957–1958 Kalocsa vidékének népi falfestése. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár EA 6320, 1–50.

Møller, Berit
É. N. Marble, tortoiseshell, wood and other materials created in paint and lacquer during the Baroque period in Denmark. In: Miko Vasques Dias (szerk.): Material imitation and imitation materials in furniture and conservation. Thirteenth International Symposium on Wood and Furniture Conservation 19–33. www.ebenist.org/wp-content/uploads/2017/11/Moller_LR.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 09. 08.)

Nagyné Batári Zsuzsanna
2024 Flóderezés. Egy technika kutatásának kérdései. In: Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Nagyné Batári Zsuzsanna – Sári Zsolt – Szegedy-Kloska Tamás (szerk.): Ház és Ember 35–36. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 181–195.

Müller Róbert
2021 Villagazdaságok a Balaton-felvidéken. Palágyi Sylvia – Kirchhof Anita: Balatonfüred római kori települései és falfestményei. Balatonfüred, 2021. (recenzió) Séd 7/5, 13.

Perry, John P.
1995 Parry's graining and marbling. Revised edition. Brian Rhodes. Blackwell Science; 3rd edition.

Rottlander, Hans
2003 A festő hagyományos történelmi technikái. Kézikönyv a műemlékvédelem és kézművesek számára. Gazdasági Kiadó, Bremerhaven.

[55] Sz. Z. 2018.

Sz. n.
1898–1899 Külföldi szemle. Németország. Magyar Iparoktatás 3/19, 653–656.
Sz. n.
1899–1900 Külföldi szemle. Ausztria és Németország. Magyar Iparoktatás. 4/18, 561–565.
Sz. n.
1997 Márványmánia. Új Dunántúli Napló 8/31, (febr. 25.), 7.
Sz. Z.
2018 Régi művészi önkifejezési mód. Heves Megyei Hírlap 29/170. (júl. 24.), 12.
szp. á.
1937 Aranykoszorú. Népszava 65/219, (szept. 26.), 4.
Téglás Gábor
1885 Rümai márványbányék a Bisztravölgyben, Bukova Hunyadmegyei falu határán. Archaeologiai Közlemények – a hazai műemlékvédelem előmozdítására 14. 123–136.
Wagen Ferenc
1925 Mázolók és szobafestők gyakorlati kézikönyve. Budapest.
Yagg, L. W. – Haines, T. L.
1882 Museum of Antiquity – A Description of Ancient Life. Chicago Western Publishing House.

Kézikönyvek

Encyclopaedia Britannica. Painter-work címszó. https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Painter-work (utolsó megtekintés: 2024. 12. 09.)

Gutenberg Nagy Lexikon, 9. kötet. Déport – Elektromos hullámok. Budapest, 1931. E / Ecset 393. oldal.

Magyar lexikon XII. Budapest 1883, 133.

Művészeti lexikon 1. kötet 1935.

Révai nagy lexikona, 13. kötet Budapest 1915, 515.

Egyéb források

Kereskedelemügyi M. Kir. Minisztérium, Magyar Királyi Szabadalmi Hivatal Központi Védjegy-Értesítő. 1913. Január, 1. füzet.

Deceptive Stone – The Secrets of Marbling
Additives for Marbling

This paper explores the various dimensions of the technique of marbling. As a curator at the Hungarian Open Air Museum, I began examining objects decorated with faux wood grain, which led me to explore a broader range of imitation techniques used for decorative purposes. Marbling also belongs to this category, as it is applied to both architectural elements and objects. I trace the origins of the technique through a wide range of sources, including specialist literature, newspapers from different periods, tool catalogues, painters' manuals, and interviews with experts. The analysis takes marble itself as a starting point – its many forms and variations, which also influence the appearance of its imitations. Marbling is the painted imitation of surfaces – the paper focuses specifically on the painting-based techniques.

The main motivation for this form of mimesis was the high cost of marble, which made it a hallmark of prestigious interiors. When finances were limited, when marble could not be used because of its weight, or when there was a desire to enhance interior spaces, craftsmen created painted imitation of marble instead. Such surfaces can be documented on numerous architectural elements, such as columns, stairwells, fireplaces, pedestals, architraves, panels, altars, and various objects. According to the sources, these mimetic techniques date back to antiquity. Examples from the Roman period already attest to the existence of this decorative method. Marbling was also significant in later periods—for instance, in the Baroque period, when castles and churches were richly decorated with imitated marble surfaces. Comparable examples can be found across Europe from different eras, such as in Denmark or in England, where buildings from the Georgian, Regency, and Victorian periods display similar techniques.

In Hungary, its spread was influenced by German examples, as documented in craftsmen's journals. In Vienna, at the beginning of the 20th century, a technical institute dedicated to the imitation of wood and marble was founded, where marbling and wood-grain painting were taught. One of the most prominent sources for the study of the technique is a publication by Ernő Oldenbruch, whose educational cards helped craftsmen acquire the technique. He is cited as "Ernő Oldenbruch, director of the Wood-Painters' School authorized by the National School Board of Lower Austria."

The use of marbling continued into the first half of the 20th century, and the technique has also experienced a revival today in the age of DIY crafts. This paper examines marbling along these thematic lines, as the Hungarian Open Air Museum houses a chapel decorated using this technique, as well as a number of marbled objects in its collection. As ethnographic research has not previously addressed this topic in detail, it is important to highlight the key research questions related to marbling.

Figure captions

Fig. 1. Marble veining painting in the Eger Basilica. Photo by Zsuzsanna Batári Nagyné, 2024.

Fig. 2. Publication of the Oldenbruch és Fia és Társa.

Fig. 3. Advertisement in the newspaper *Szegedi Uj Nemzedék*, 10 August 1924, p. 5.

Fig. 4. Marble-patterned altar in the church of Göncruszka. Photo by Zsuzsanna Batári Nagyné, 2024.

Fig. 5. Marble veining painting in the Eger Basilica. Photo by Zsuzsanna Batári Nagyné, 2024.

Fig. 6. Marble-patterned imitation column in the church of Göncruszka. Photo by Zsuzsanna Batári Nagyné.

Fig. 7. Interior of a chapel, Jánossomorja. Photo by Mihály Gáspár, 1982. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, MNÉA-D 10871.

Fig. 8. Marble-patterned frame. Collection of the Szabadtéri Néprajzi Múzeum, inv. no. 2013.39.130.

Fig. 9. Marble-patterned domestic altar. Collection of the Szabadtéri Néprajzi Múzeum, inv. no. 1973.2.2.1.

Az idő halad, a(z őrlő)kő marad. Recens adalékok a Kárpát-medencei malomkőfaragás történetéhez

Ozsváth Gábor Dániel
Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar

Tisztelgés a 75 éves Balász György munkássága előtt.

Absztrakt: Az emberi táplálkozás történelme során – a tűz megszelídítését követően – az egyik legnagyobb korszakváltó és időtálló találmány a gabonának két kő közötti lisztté őrlése. A köves őrlésre csupán az 1878-ban Budapesten tökéletesített hengerszék jelentett alternatívát. A paprikaőrlésben és az erdélyi családi gazdaságokban máig gyakorlat a köves őrlés; a szükséges malomköveket napjainkban a hajdani malomkőfaragók specialista utódai faragják.
Kulcsszavak: köves őrlés; malomkőfaragók; malmok; paprikaőrlés; családi darálók.

A malomkövek időtállósága

„Zálogba senki ne vegyen kézimalmot vagy malomkövet, mert életet venne zálogba" – olvashatjuk Mózes (i. e. 9. század után lejegyzett) intelmeiben, egyben kinyilvánítva, hogy az őrlőkövek termelte liszt az emberiség létszükséglete.[1] Ezen gondolat mentén kijelenthetjük, hogy a gabona kövek közötti lisztté zúzása az emberiség táplálkozástörténetének a tűz megszelídítését követő, legkiemelkedőbb mozzanata. Kezdetben egy lapos, nyeregszerű kövön kézzel mozgatott dörzskő segítségével aprították a gabonát lisztté,[2] melyből szitálást követően készítettek kenyeret. Kínai régészek a darálókövek használatát a már felső paleolit korból származó őrlőkőleletekkel (kb. 23 000 évvel ezelőtt) igazolták az észak-kínai Sárga-folyó mentén.[3] Egy egyiptomi sírlelet, amely egy pékséget mutat be a 11-12. dinasztia (I. átmeneti kor és középbirodalom, i. e. 20. sz.) korából, plasztikusan szemlélteti, amint két asszony egy lapos kövön egy másik követ mozgatva állítja elő a lisztet.[4]

A köves darálásban a gabonának egy, az aljkövön körbe forgatott felsőkővel történő őrlése hozta el a lisztnyerés évezredekre kiható forradalmasítását. Valójában az ókori görög-római időszakban megjelent, egyenletes körkörös mozgás alkalmazásától beszélhetünk malmokról. A köves őrlés a 19. század elején megjelent és Mechwart András által Budapesten 1878-ban tökéletesített hengerszékek elterjedéséig a lisztgyártás egyedüli technológiájának számított. A gabonából a lisztet gyakorlatilag közel három évezreden át, kizárólag két egymásra helyezett, egy alsó, álló és egy rajta forgatható, felső forgókő közötti őrléssel nyerték.

Az őrlőkövek forgatásának monoton, fárasztó munkája a szolgálóasszonyokra hárult. Említést találunk róluk a Bibliában (i. e. 13. század, a tíz csapás utolsója): „Egyiptom királyának, a fáraónak elsőszülött fia éppen úgy meghal, mint a kézimalommal dolgozó rabszolganő elsőszülött fia".[5] Ez egybecseng a kárpát-medencei kézimalmokról szóló első, 12. századi forrásunkkal (Gellért püspök legendája), mely szerint a második évezred harmadik évtizedében (Szent) Gellért csanádi püspök – útban a királyhoz – kántorával egy Duna–Tisza közti tanyán megszállva, éjjel, nyenyereszerű, monoton zörgéssel kísért énekszóra figyelt fel. Nem értette, mit hall; a kántornál érdeklődve azt a választ kapta: egy népdalt, melyet a vendéglátó szolgálója énekel, miközben gazdája gabonáját *őrli kézimalommal*.[6] Gyakran ítéltek rabokat, foglyokat nagyméretű malmok hajtására; ezt érjük tetten Sámson történetében a Bibliában is (i. e. 12–11. század): „…levezették őt Gázába, és ott megkötözték két vaslánccal, és őrölnie kellett a fogházban"[7]. Az emberi erőt kezdetben barmok, szamarak

[1] Biblia 5 Móz. 24.6.
[2] Ozsváth 2003/a 5. ábra
[3] Liu et al. 2014, 726.
[4] https://www.worldhistory.org/image/3822/egyptian-wooden-statue-of-a-woman-grinding-cereals/ (utolsó megtekintés 2025. 10. 15.)
[5] Bibilia 2 Móz. 11.5.
[6] Szent Gellért legendája 14. 1928, 25.
[7] Biblia Bír. 16.21.; Carl Bloch Sámson a szárazmalomban; (*Samson in the Treadmill* (1863) https://en.wikipedia.org/wiki/Samson#/media/File:Samson_hos_filistrene.jpg (utolsó megtekintés: 2025. 10. 15.)

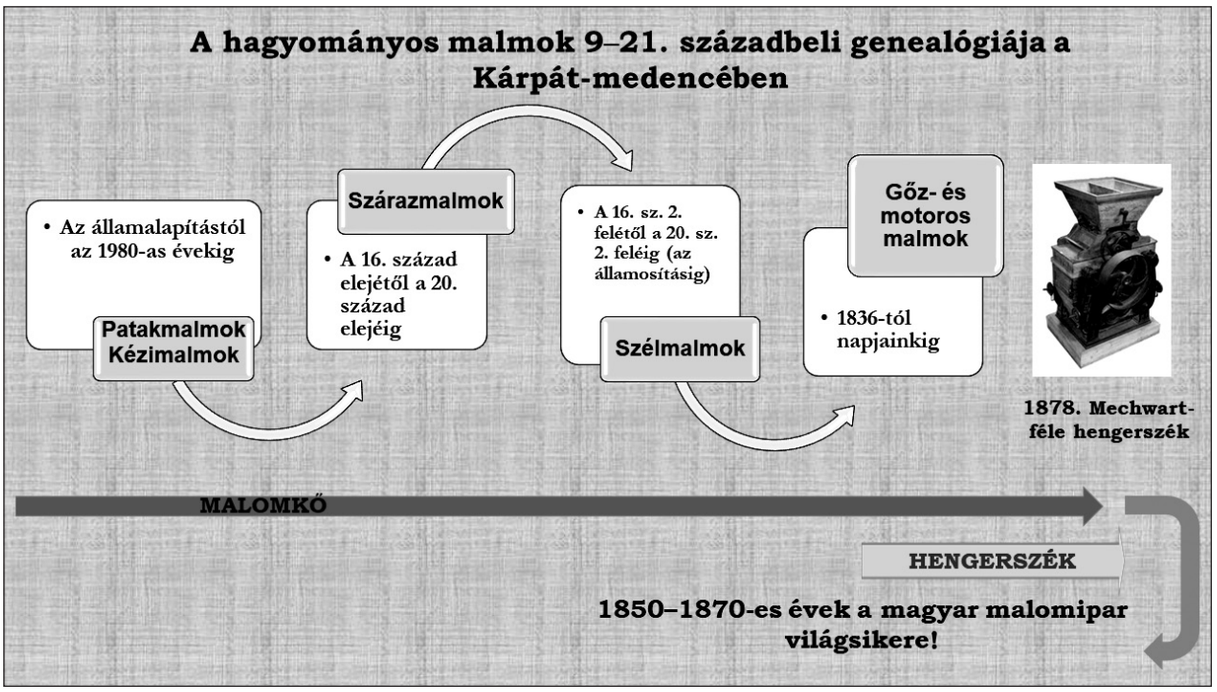

1. kép: A hagyományos malmok genealógiája a Kárpát-medencében (Ozsváth Gábor Dániel – Balázs György 2024)

igázásával váltották fel. Erről tanúskodnak a Vezúv Kr. u. 79. évi kitörése által Pompejiben konzervált malomleletek is[8].

A gabonaőrlő szerkezetekben az évezredek folyamán csupán az őrlőkövek méretében, formájában és a felsőkő forgatására rendelkezésre álló hajtóerő megkívánta, kiegészítő gépészeti elemekben történt változás. A jókora méretű, köves őrlőszerkezetek időtállóságuknak köszönhetően – egyidejűleg különféle fejlettségi változatokban is – akár évszázadokon át használatban lehettek. Ez a párhuzamosság az egymást követő régészeti, történeti korszakokban visszatérően megmutatkozik.[9] E malmok technológiai tökéletesítése során a termelékenység növelésére, a fizikai erőkifejtés csökkentésére, egyúttal az élőerő kiváltására törekedtek. Az eszközfejlesztés lehetőségeit a földrajzi adottságok mellett nagymértékben befolyásolta a kiszolgált népesség életmódja, társadalmi-gazdasági fejlettségi szintje és kapcsolatrendszere.

„Szerkezettel jár vagy munkával?",[10] azaz a köves malmoknál használatos erőforrások:

- emberi erő: kézimalmok, szárazmalmok (taposómalmok)
- állati erő: szárazmalmok (járgányosmalmok, tiprómalmok)
- víz ereje (folyók, patakok ereje, árapálymalmok): vízimalmok
- szél ereje: szélmalmok
- mesterséges erőforrások: motormalmok. (1. kép).

Az őrlőkő a régészeti településásatások gyakori melléklete. Az egymással harcban álló felek gyakran vittek magukkal malmokat a seregek élelmezésének kiszolgálásra, vagyis a lakóterületek mindennapi eszközének számítottak. Az ostromgyűrűbe zárt települések számára is a túlélést jelentette egy-egy bementett malom. Korai példaként emeljük ki az 537-ben vizigótok által ostromlott rómaiakat, akik a Tiberisre horgonyzott hajótestek között vízikerekekkel hajtatott malmokkal biztosították a kenyérnek valót a védők számára. Erre rímel az az Árpád-kori kézimalom, melyet a Móra Ferenc Múzeum régészei Csengelén, egy a tatárjárás során felégetett templomerőd feltárásakor találtak.[11] A mellékletek között épen fellelt kézimalmot a település népe annak idején – a mongol betörés elől menekülve – megélhetése biztosítékaként cipelte be a védettebb cinterembe. A feltáró Vályi Katalin régész a templomerődöt övező

[8] A millstone turned by a donkey, from Saint-Romain-en-Gal (mosaic) https://www.meisterdrucke.com/kunstdrucke/Roman/232179/Ein-M%C3%BChlstein,-der-von-einem-Esel-gedreht-wird,-aus-Saint-Romain-en-Gal-(Mosaik).html (utolsó megtekintés: 2026. 02. 20.); ROSER 2016.

[9] Gunda 1966, 276–295; Ozsváth 2003a.

[10] Szent Gellért legendája 14. 1928, 25.

[11] Horváth 2001, 88 oldali alsó ábra; MFM Régészeti Leltárkönyv L.sz. 2.27.373 A, B.

palánk melletti árokba süppedve, közel használati pozícióban, egymáson csak kissé elcsúszva talált rá a teljesen ép, 55 cm átmérőjű, a maga korában kimagasló teljesítményű kézimalomra.[12]

A köves őrlés a mintegy 23 évezrednyi eszközfejlesztés során – a dörzskövektől a modern franciaköves műmalmokig – óriási átalakulásokon ment át; mindemellett megtartotta egyeduralmát a lisztgyártás terén egészen a 18–19. század fordulóján feltűnt és Mechwart András által 1878-ban tökéletesített hengerszékek megjelenéséig.[13] E találmány forradalmasította ugyan a malomipart, de nem váltotta le teljesen a köves őrlést, amely mindmáig szerepet játszik a liszt, a dara és egyéb őrlemények előállításában. Többek között a szeged-kalocsai termőtáj méltán világhírnévnek örvendő, minőségi fűszerpaprikáját napjainkig köves malmokkal („pirosmalmokkal") állítják elő (2. kép).

2. kép: Sárospataki őrlőköves paprikaőrlőszékek, Szeged Szentmihály, Lábdy paprikamalom 192? (archív felvétel a szerző adattárában)

A köves malmok a gabonaőrlésen túl a mindennapokban rendkívül sokszínű feladatokat láttak el, számos nagyobb szemcsés alapanyag porítására, zúzására alkalmazták azokat. Használták további magvas, szemes termények (pl. kávé, kakaó), fűszeralapanyagok (pl. paprika, bors, fahéj), ipari alapanyagok (pl. mázak, festékek), ásványi anyagok, kőzetek (pl. szén, ércek) stb. porítására is. A meghajtó erőtartalékokkal való gazdálkodás, az élőerőtől (emberi, majd állati) a természeti energiákon (szél- és vízerő) át az ipari erőforrásokig (gőzerő, gáz és kőolajszármazékok, elektromos és egyéb motorerő) más és más őrlőköveket igényeltek. Természetes, hogy e diverzitással a kiszolgáló malomköveknek anyagukban, méretükben és formavilágukban is lépést kellett tartaniuk; ezzel magyarázható a köves malmok tárgyi emlékeinek rendkívüli gazdagsága és változatossága.

Malomkőnyerő helyek

A malmok lelkét képező őrlőkövek előállítására alkalmas kőzetek felkutatása rendkívüli anyag- és helyismeretet igényel. A malomkövek alapanyagának csak speciális tulajdonságokkal bíró kőzetek alkalmasak: meghatározó az őrlésre szánt gabona fajtája és az elvárt őrlemény minősége, melyek irányadók az őrlőkövek anyagának megválasztásához. Így érthető, hogy a malomkőfaragás, malomkővágás széleskörű ismereteket, hozzáértést feltételez; egy-egy malomkőfejtő központból távoli, nehezen elérhető településekre is szállítottak őrlőköveket. Az akár több mázsát is nyomó malomköveket a folyók, vízjárta felületek hátán úszó tutajok, dereglyék révén juttatták el gyakran akár több száz kilométerre is. Egyes malomkőfejtő központok a tőlük távoli, de viszonylag könnyen elérhető régiókban kialakított malomkő-lerakataik révén láttak el egy-egy messzi térséget.

A régészeti őrlőkőleletek, töredékek átfogó összehasonlító tanulmányozásával megerősítést nyerhettünk, hogy már az ókori civilizációk idején is léteztek malomkőfaragó központok, amelyeknek termékei akár ezer kilométeres távolságra is eljutottak. A tény, hogy a kézimalmok egyre tökéletesítettebb változatai a közelmúltig a hadseregek alapfelszerelésének részét képezték, ugyancsak indokolhatja e műhelyek valószínűségét.[14] Ebbéli feltevésünkben megerősít Téglás Gábor, aki az erdélyi Kőhalom–Hévíz–Hidegkút térségében feltételez dák malomkő-előállító műhelyt.[15]

Kárpát-medence szerte fokozott figyelmet fordítottak a malomkövek készítéséhez szilárd, jó minőségű, megmunkálásra alkalmas, vulkanikus kőlelőhelyek felkutatására. A malomköveknek keménynek, porózus szerkezetűnek és mindenekelőtt kopásállónak kell lenniük (keményebb homokkő, porfir, gránit, trachit, édesvízi kova…).[16] Ezen adottságaik mentén váltak közismertté a fejlett hazai malomipar őrlőkő-szükségletét kielégítő malomkőbányák. Kiváló őrlőköveket vágtak mindenekelőtt Sárospatakon, Fónyban,[17] Újbányán, Geletneken, Kapnikbányán, Beregszászban, melyek a történelmi Magyarország határain túl is ismertek. Kiemelen-

[12] E lelet kiemelkedő jelentősége abban rejlik, hogy rendkívül ritkán fordul elő, hogy a régészek in situ működési pozícióban tárnak fel kézimalomokat. Ozsváth 2003a, 2003b, 136.

[13] E találmány és a rajta őrölt, acélos búzából készült liszt alapozta meg a magyar malomipar diadalútját a világhírnév felé, amely a 19. század utolsó harmadára a világ piacvezetőjévé vált.

[14] Selmeczi 1981, 207.

[15] Téglás 1888/9, 91.

[16] Pozdoray 1905, 6.

[17] A főnyi franczia malomkőgyár. Vasárnapi Ujság 1861. 01. 27 / 4. szám / 10. kép.

dők továbbá Gyöngyössolymos, Muzsna, az erdélyi csicsóváraljai falvak, úgymint Csicsómihályfalva, Csicsóújfalu malomkőbányái. Mindezek mellett számos kisebb-nagyobb regionális központtal és egyedi malomkőnyerési próbálkozással találkozhatunk, melyeket Csifféry Gergely foglalt lajstromba.[18] Kiemelkedő malomkőbányáinkról értékes tanulmányokat olvashatunk elsődlegesen Pozdoray János,[19] Hála József,[20] Kós Károly,[21] Csifféry Gergely[22] és Takács Béla[23] kutatásai nyomán, de az érintett vármegye-monográfiák szerzői is kitértek a helyi malomkővágókra.

Az elmúlt fél évszázadban a malomkövek iránti kereslet a malomipar átalakulásával jelentősen visszaesett, de nem tűnt el teljesen, ugyanis Erdélyszerte az apróbb falvakban máig ezrével találni kis, villanyerőre szerelt, köves darálókat. Mindezekhez járul a szocializmust is túlélt – népi építészeti és ipartörténeti értékű – patakmalmok viszonylag nagy száma (Avasság, Máramaros, Szilágyság, Székelyföld, Bánság, Aranyosmente, Kőrösök vidéke).[24]

Korunk malomkőszükségletét – átalakult keretek között – kőfaragók, ezermesterek mindmáig az egykori mesterektől, molnároktól ellesett tudással igyekeznek kiszolgálni. Jelen tanulmányomban – a honi malomkőnyerés történelmi, írott forrásain túlmenően – a több mint négy évtizedes terepmunkám során a működő malmokban molnároktól, kőfaragóktól, visszaemlékezőktől szerzett és ellenőrzött adatokkal, tapasztalatokkal kiegészítve mutatom be az általuk használt malomkövek eredetét.

Malomkövek a még álló dél-alföldi szél- és szárazmalmokban

A kiváló szeleket vitorlájukba fogó dél-alföldi szélmalmok a 19. század elejétől sokasodtak meg, kenyérnek valóval és állati takarmánnyal látva el a kiterjedt külterületi lakossággal rendelkező régiót. E szélmalmok kezdetben vályogból épült, alacsonyabb kapacitással bíró, úgynevezett alul hajtós típusúak, egy, maximum két pár, 32–42”-os monolit malomkővel parasztra őröltek (direktőrlés). Az őrleményből a lisztet az asszonyok kéziszitával választották ki. Monolit köveiket többnyire Sárospatakról és Nagymuzsalyról, a Tisza és mellékfolyói hátán tutajjal szállították a legközelebbi tutajkikötőkig, ahonnan tavaszi esős időszakban lápokon, sárhajókon vontatták a malmok közelébe. Többek között így kapta utolsó, máig meglévő, új, lisztelő kőpárját a hódmezővásárhelyi Papi-féle szélmalom is.[25]

3. kép: Sárospataki franciakő. Mártély, Késmárky-féle szélmalom, fotó O. G. D. 2018.

4. kép: Kopott csicsói malomkő. Sebesvár, O. G. D. 2007.

Az alföldi szélmalmok tulajdonosai a 18–19. század fordulóján – amikor a modern tüzes-, szitás (gőzzel hajtott) műmalmok elterjedtek a városok szélein, és már többféle, kenyérnek, kalácsnak való liszttel is kiszolgálták őrletőiket –, kezdtek maguk is fejlesztésbe, hogy állják a versenyt. Amint az égetett tégla megfizethetővé vált, megemelték, átépítették malmaikat, hogy megnövelt vitorláik révén – nagyobb hajtóerőt nyerve – több kőpárt is befoghassanak. A berendezést modern, ún. franciakövekkel, gabonarostával és szitarendszerrel egészítették ki, így finomabb és immár osztályozott liszttel szolgálhatták a tanyavilág népét. Ezen malmokat szíjáttétellel is ellátták, hogy hosszabb szélcsend esetén kívülről géppel is működtetni lehessen, olykor pedig – jó szélben – cséplőgépet is hajtattak a széllel.

[18] Csifféry 1997, A történelmi Magyarország jelentősebb malomkőbányái, azok kőfaragó központjai.
[19] Pozdoray 1905, 1–23.
[20] Hála 1993.
[21] Kós 1980.
[22] Csifféry 1997.
[23] Takács 1966.
[24] Ozsváth 2014, 2022.
[25] Kincses János, a Papi-féle szélmalom utolsó molnárja unokájának elbeszélése alapján (sz. 1928, Hódmezővásárhely) 2006. Ugyancsak Hódmezővásárhelyen, a belvizeken tutajon szállított malomkőről és gerendelynek való fáról mesélt az akkor 104 esztendős Böde Ferenc ács (sz. 1904), amiket a Tóalj utcánál raktak át az első világháború vége felé.

Ilyen átépítéssel járó fejlesztésen ment át többek között a máig meglévő, kiskunhalasi Sáfrik-féle szélmalom, amelynek köveit a 18. század végén még lovak vontatták, majd alul hajtott, két darásköves őrlőszékével parasztra járt. A 19–20. század fordulóján az eredetileg alacsony vályogfalat téglapalásttal erősítették meg, és további másfél szinttel megemelték. Beépítettek egy sárospataki franciakőpárt és egy speciális „pirosköves" paprikaőrlésre.[26]

Mártélyon a Késmárki malomács család a 19. század végén modern gabonarostával, cilinderszitával ellátott, sárospataki műkővel (franciakővel) felszerelt szélmalma a legigényesebb gazdasszonyok kedvére járt (3. kép).

Milyen kővel őrölnek az erdélyi patakmalmok?

Az elmúlt mintegy négy évtizedben Kárpát-medence szerte több száz olyan, patak hajtotta, kis malomban fordultam meg, amely ottjártamkor gabonát járt. Rákérdezve az őrlőkövek eredetére, beszerzésére, a molnárok többsége vásárlás révén szerezte be, áruk általában egy pár jó igásmarha árának felelt meg (4. kép). Mindössze egy esetben kaptam azt a választ, hogy egy helybéli molnár faragta: a Háromszék vármegyei Torján Csáki János molnár, aki anyagilag nem engedhette meg magának – ezért a faluban rongyos molnárként emlegették –, hogy másnak fizessen érte. A malomkőnek való sziklatömböt a falu sziklás határában kutatta föl, hozzáértését gyakran más malmokban is igénybe vették.[27]

Az erdélyi malomkőbányászat legnagyobbja a „csicsói, hol a malomkövet a classicus Csicsó-vár pinczéjében vágják".[28] A 20. század első felében, az 1940-es évekig az erdélyi, Szolnok-Doboka vármegyei Csicsóújfalú malomkő-ügynökei keresték fel a patakvölgyeket, számba véve a patakmalmokat, jó előre megrendeléseket gyűjtve a csicsómihályfalvi malomkőfejtők termékeire. A késztermékeket a következő évben szállították le, és a helyszínen igazították pontosan a malom szükségleteihez. A kereskedők felkeresték a malmokat, felvették a megrendelést, majd vasúton elküldték a kész árut, az áráért mindig utólag jött el az ügynök. Marinean Constantin Csicsóújfaluból még az ötvenes években is járta a környéket, akkor 3500 lejért adta a malomkő darabját. (Körülbelül két szarvasmarha ára; 700 lej volt egy kezdő tanári fizetés.)[29]

A csicsómihályfalvi malomkövekkel kereskedő csicsóújfaluiak Erdély-szerte távoli malomkőlerakatokat alakítottak ki, ezáltal kiemelkedő piacot szakítva a szatmári, máramarosi, kalotaszegi, mezőségi, Küküllő-menti, barcasági, de a bánsági kis malmok ellátásából is. Így az 1750-es években a közeli karácsonytelkiek s alsóoroszfalviak közvetítettek a távoli térségek felé, akik „csicsói malomkövek s Borgón vásárolt zsindely és deszka elárusításával is kénytelenek foglalkozni, melyeket az ország minden részébe hordanak, hogy a királynak az adót kifizethessék".[30]

Kutatóútjaink során az avassági, máramarosi, szilágysági, a Belényes környéki, a Kőrösök és Aranyos menti kis malmokban gyakran találkozhattunk csicsóhegyaljai őrlőkövekkel. A Háromszéki- és a Csíki-medencében elsődlegesen csíkszentkirályi és sepsibükszádi malomkövek forogtak. Előbbinek a vele szomszédos Zsögöddel egyetemben építésre és malomkőfaragásra egyaránt alkalmas kőfejtőhelyeiről (Faragó) írta a Székelyföld monográfusa: „kőfaragó itt mindenki, még az asszonyok és gyermekek is vésőt forgatnak. Szentkirály lakói nagy kereskedést üznek a malomkövekkel, melyeket a Faragó apró szemcsés trachyt porfir szikláiból faragnak".[31] A szentkirályi kőfaragást a 19. század végén – a Székelyföld gazdasági fejlesztésének lehetőségeit taglalva – Vitos Mózes egy ipartanoda alapjaként vette számba: „ki tudná megmondani, mióta látják el a csík-szentkirályi kővágók malomkövekkel a csík és háromszéki, Brassó - Fogaras stb. megyei malmokat és molnárokat? Ez iparág fejlesztéséhez nem is kívántatnék valami különös előkészület és külön iskoláztatás. Családról családra, apáról fiúra szállt hosszú idők folyamán a kővágás mestersége."[32] Elsődlegesen a malomkőfaragás volt a jövedelmezőbb, a szegényebb, kevésbé jó termőfölddel bíró családok malomkőfaragásból igyekeztek pótolni megélhetésüket. Az 1950-es évekbeli kollektivizálás számukra is elhozta a hanyatlást, profilváltást.[33]

Magam elsődlegesen Felsőháromszéken, Felsőcsernátonban Bíró Árpád[34] és Szántó Gergely,[35] Kézdiszentléleken Tóth Csaba,[36] valamint az alsótorjai Csobot Antal[37] malmában láthattam csíkszentkirályi malomkövet forogni. Ezen túlmenően a már korábban leállt malmokban is gyakran találkozhattam velük. A Fogarasi-havasok alján, a kiskopácsi

[26] Ez az egyetlen olyan, még ma is eredeti helyén álló szélmalom, amely az alföldi hagyományos malmok teljes fejlődési fázisát magában őrzi: szárazmalom – alul hajtott szélmalom – felülhajtott, franciaköves, pitlis malom parikaőrlőszékkel.

[27] Csáki János molnár (sz. 1914, Torja), 1993; Sólyom Antal molnár (sz. 1927, Csernáton) Torja, 1993.

[28] Kőváry 1847, 133.

[29] Kós Károly 1979, 305–306., Csobot Antal molnár, pálinkafőző (sz. 1927, Torja), 1994.

[30] Kádár 1901. Oroszfalu (Alsó).

[31] Orbán 1868. VII. Al-Csík

[32] Vitos 1898, 726.

[33] Péter 2020. https://liget.ro/eletmod/amikor-a-kobeszelget-az-emberrel (utolsó megtekintés: 2025. 10. 15.)

[34] Bíró Árpád molnár (sz. 1935, Felsőcsernáton) 1990, fia Bíró Sándor molnár (sz. 1959, Felsőcsernáton) 2024.

[35] Szántó Gergely molnár (sz. 1934, Felsőcsernáton) 1997.

[36] Tóth Csaba molnár (sz. 1935, Kézdiszentlélek) 1994.

[37] Csobot Antal molnár, pálinkafőző (sz. 1927, Torja) 1994.

vízfűrész szomszédságában ugyancsak csíki kő járta a kétszerest (gabonakeverékeket) az állatoknak.

Az Al-Duna mentén, Resicabánya térségében, a Jára- és az Almásvölgyi kis kanalasmalmok többségéhez a szerbek lakta Szinice településről szerezték be a 50–70 cm körüli őrlőköveket. A falu lakói között többen értettek a malomkőfaragáshoz, és mindennapi munkájuk mellett, jövedelmük kiegészítésére a szétszórtan talált sziklatömbökből faragtak őrlőköveket.

Kutatási területemen, a Kárpát-medence keleti felében az utóbbi évtizedekre általánossá vált, hogy malomkőszükségletüket a környéken korábban leállt malmokból pótolták; az elkopottabb kövekre betonból öntöttek rá, hogy a felső kő tömege megfelelően zúzza a gabonát, ne „ússzon föl" (lebegjen) nagyobb fordulatszámnál.

Az idő haladt, a malomkő marad a harmadik évezredre is

A 20. század második felétől gyökeresen átalakult Köztes-Európa és azon belül a Kárpát-medence malomipara. A hengerszékek munkára fogása óta nem látott fejlődésen és egyben összpontosításon ment és megy át a lisztgyártás technológiája. A többnyire szemünk előtt, ma is zajló folyamatnak több sarokpontja tapintható ki.

- A társadalmi, politikai fejlődés hatásai. A termelő és a kiszolgált népesség egyik napról a másikra új, többségében idegen, korábbi életformáját egzisztenciálisan negligáló elvárásokkal szembesült.
- A gazdasági autonómiát megalapozó tulajdon és döntésszabadság egyik napról a másikra bekövetkező ellehetetlenülése. A termelő és piacra juttató stratégiát az elvonó és visszaadagoló piaci modell váltotta fel.
- A termelési folyamatok külső irányítás alá vonása, a termőfelületek és termelési szokások átpolitizálása általánossá vált, magával hozva a szakmai inkompetenciát, melyet politikai hatalommal kívántak érvényesíteni.
- A rendkívüli léptékű termelési és gyártástechnológiai átalakulás a humán erő minimalizálása mellett a termelés összpontosításával járt együtt.
- A digitális technológia vívmányai hamarosan a szántóföldtől az étkezőasztalig közvetlen befolyásuk alá vonják az őrlés folyamatát.

A változás gyakorlatilag megfosztja az embert a mindennapi élet már megszokott, alapvető létfeltételeinek irányításától anélkül, hogy önmaga számára bárminemű beleszólási lehetőség maradna. A felvázolt folyamat ellátja ugyan feladatát, azonban a nagy számok törvénye alapján nem kezel számos olyan tényezőt, amely bizonyos szintre beállított küszöbérték alatt életszerűen felmerülhet. Azaz az egyedi (gazdasági, társadalmi, természeti, humán) körülmények kérdéseire aligha ad releváns választ.

Egyrészt a jól bevált életforma iránti nosztalgia, másfelől az egyedi, a fent vázoltak következtében előálló méltatlan, kaotikus állapotok vezettek a korábbról megismert és helyben kezelhető életstratégiák reaktiváláshoz.

Vissza a köves malmokhoz

A korábban központosított, kollektivizált termőterületek jogos tulajdonosaikhoz való visszakerülésével többen visszatértek régi eszközeikhez is. Témánkban, egyrészt a gazdasági használhatóság, másrészt a hagyományos malmokban rejlő turisztikai potenciál lassította a népi élelmiszeripar eszközeinek pusztulását. Másfelől a vidéki gazdaságokban, a kis mennyiségben megtermelt gabonának a ház körüli állattartásban való hasznosítására tökéletesen megfelelnek a kis teljesítményű, motor hajtotta, köves darálók. Tapasztalhattuk, hogy az új gazdasági rend évtizedeiben jelentős igény támadt az önellátás iránt. A köves darálók birtoklása épp a vágyott autonóm lét egyik sarokpontját jelentette számukra. Ez a tendencia magával hozta a kisebb, 50–60 cm átmérőjű malomkövek iránti kereslet megjelenését. Itt jegyezzük meg, hogy a szocialista gazdálkodás észszerűsítésétől megkímélt nyugat-európai farmokon e kis, villany hajtotta darálók a technikai fejlődés ellenére is fennmaradtak. Arról is tudunk, hogy a szélmalmok fénykorában tartottak kis, áttételes kézi- vagy később árammal hajtott malmocskákat arra az esetre, hogy átmeneti szélcsend esetén is őrleményhez juttassák klienseiket.

Malomkövet az egykori malomkőbányákból

Alkalmazkodva az új piaci igények követelményeihez, természetes, hogy az egykori malomkőfaragók leszármazottai a lehetőséggel élve leporolták őseik mesterségét, és egyéb megélhetési forrásaikat darálókövek vágásával egészítik ki.

E folyamatok vezettek az Erdélyi-medence legismertebb malomkőfejtő központjában a malomkőfaragás felébresztéséhez. Mint ismert, a Csicsó-hegyi malomkőfejtés az 1550-es évekig nyúlik vissza. Az 1850-es évekbeli kamarai jelentés szerint évi „150–170 darab malomkő fejtetik"[38] 50–60 fő által. A 20. század elején élte fénykorát, s az 1950-es évek szocialista átalakulása számolta fel. Malomkövek mellett kisebb, kézimalmokba, darálókba való köveket, köszörűköveket is vágtak. A kővágók tisztában voltak azzal, hogy a molnároknak őrlőköveiken túl, eszkö-

[38] Kádár 1900. Csicsó.

5. kép: Félkész malomkövek. Csicsómihályfalva, O. G. D. 2011.

6. kép: Faragott malomkövek. Csicsómihályfalva, O. G. D. 2011.

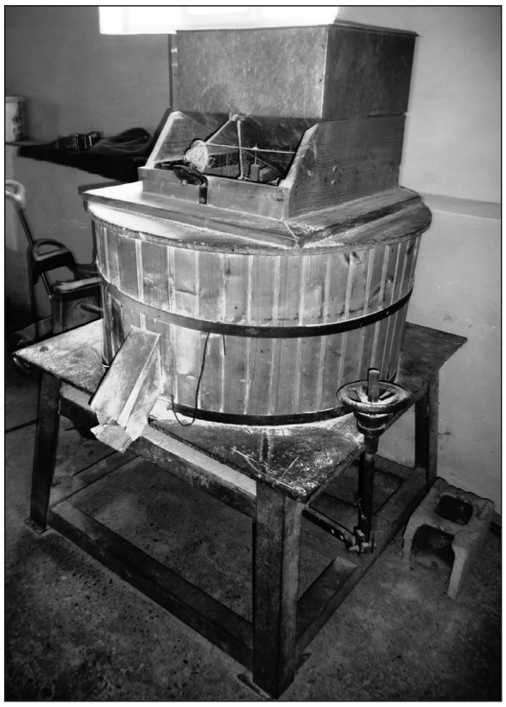

7. kép: Kész malomkövek. Csicsómihályfalva, O. G. D. 2011.

zeik karbantartására köszörűkövekre is szükségük volt, igyekeztek malomkővásárlással egybekötve ezt az igényt is kielégíteni.

A 20. század végi rendszerváltást követően ezen kisebb malomkövek vágása – immár a magángazdaságokban elterjedt villanydarálók számára – néhány helybéli hozzáértő kezén újjáéledt. Csicsóújfaluban, Csicsómihályfalván ma már aligha találkozhatunk olyan gazdaportával, ahol ne kövesdarálóval őrölnék az állatoknak valót.

Magam egy hajómalom-rekonstrukció számára indultam el malomkő-lelőhelyet felkutatni. A történelmi előzmények birtokában kerestem fel a Csicsó vára alatti településeket 2012-ben. Alig negyedórányi helyszíni érdeklődés már eredményre vezetett Csicsómihályfalván. Amint beléptem, egy vasállványos kövesdarálón akadt meg a szemem. A gazdával beszélgetve kiderült, hogy jómaga lakatosként elsődlegesen a villanydarálók (risnyicék) állványát és a kövek hajtásátvitelét készíti el, melyre 55–60 cm átmérőjű, félkész köveket farag be (5. kép).

A portán a betértünkkor épp daráló kis malmon túlmenően 5-6 félkész malomkő és darálók kazánlemezből előkészített kőpadlapjai is összeépítésre vártak (6. kép).

A házigazda elmondása szerint a faluban még 2-3 ember foglalkozik egyéb munkája mellett malomkészítéssel (7. kép).

A kőfaragó műhely, Csicsóújfalu

Csicsóújfalu az erdélyi fellegvárnak számító Csicsó vár várhegyének lábánál fekszik. Innen rövid sétával el lehet érni a fél évezreden át a térség népének megélhetését garantáló, egykori vár alatti sziklát, melynek felültén a torzóban maradt malomkövek, a kifejtettek után maradt üregek árulkodnak arról, hogy mire használták (8. kép).[39] Lefelé az ösvényen az ember gyakran botlik láthatóan félig megmunkált sziklatömbökbe, melyekben az avatott szem azonnal felfedezi a be nem fejezett vagy selejtes malomkövet (9. kép).

A vártól leereszkedve, a hegy tövében húzódik meg egy malomkőfaragó telep tele különféle készültségi szinten álló, változatos méretű (50–60 cm-től az egy méteres átmérőig, a kövek magassága 20–25 cm) malomkövekkel (10–11. kép). Félfödél alatt ott lógnak a kőfaragás eszközei: vinkli, cirkli (elágazó vessző, melynek egyik végére szenet erősítettek, hogy nyomot hagyjon), állítható vaskörzők és egy félkörben meghajtott gömbvasból készült módla, a kőoldalak ellenőrzésére (12. kép).

A negyvenes éveiben járó mester felmenőitől átöröklött tudását hasznosítja. Megrendelésre ké-

[39] Lásd: Paládi-Kovács 2000, 245. 11. ábra. Malomkőbányászok a 19. század első felében. Sárospatak (Zemplén-vm.)

8. kép: A Csicsóvár alatti szikla, látszik a lehasított malomkő helye. Csicsómihályfalva, O. G. D. 2011.

9. kép: Torzóban maradt, félig faragott malomkő a várba vezető ösvény mellett. Csicsómihályfalva, O. G. D. 2011.

10. kép: Malomkőfaragó telep a Csicsóvár lábánál. Csicsóújfalu, O. G. D. 2011.

11. kép: Különféle méretű, előkészített malomkövek. Csicsóújfalu, O. G. D. 2011.

szíti elsődlegesen a környéki magángazdák portái számára az őrlőköveket, de távoli megrendelőket is kiszolgál.

A telepre a kőtömbök lenagyolt állapotban kerülnek be. Elsőként a kő egyik síkját képezi ki, majd cirklivel kijelöli a kívánt őrlőkő körvonalait. Másodjára a szemben fekvő, párhuzamos felület kialakítása, majd az oldalfelületek lekerekítése következik. A kőpalást kialakítása során a vinklivel folyamatosan ellenőrzi a merőlegességet.

A kinagyolt kövek ezt követően egy állványként szolgáló felnire kerülnek. Egy hegyes csákány segítségével a mester hozzálát a kő közepének kialakításához (13. kép). A kő lapjait a buzogány (stokkolókalapács) segítségével egyengeti simára, majd a követ megfordítva a korábban alul lévő oldallal ugyancsak ekként jár el. Az alsó és felső lapot követően az élére állított kő oldalpalástja kerül egyengetésre a buzogány segítségével, közben a köríves módlával ellenőrzi az egyenletességet (14. kép).

Az elkészült őrlőköveket közvetlenül a beépítés előtt igazítják a malom kőpadjához, ekkor alakítják ki a felületen a révéseket. A csicsói őrlőkövek úgy-

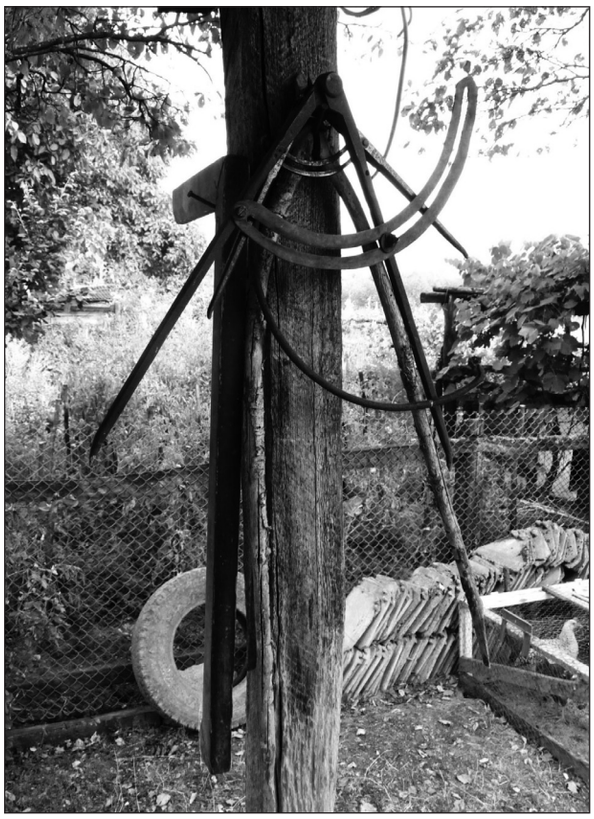

12. kép: A malomkőfaragás eszközei: cirkli, vinkli, vaskörző. Csicsóújfalu, O. G. D. 2011.

nevezett önélező kövek, melyeknél a kopás során felnyíló pórusok növelik a kövek vágóképességét, ezzel egyúttal segítve a kövek hűtését.[40]Az összeszerelt darálómalmokat – mint fentebb utaltunk rá – villanyerővel hajtatják meg (6. kép).

Az elektronikus piaci felületeken kutakodva azt tapasztalhatjuk, hogy viszonylag élénk kereskedés zajlik ezen kismalmokkal, ritkábban malomkövekkel is. E hirdetésekben rendszeresen kiemelik, hogy csicsói őrlőkővel ellátott malmokat kínálnak eladásra. A hirdetés feladási helyének utánanézve gyakran találkozhatunk csicsómihályfalvi, de csicsoújfalvi illetőségű hirdetőkkel is.

A Krassó-Szörény vármegyei, al-dunai darálókövek

A dunaszentilonai csehek

A bánáti hegyvidéket, azaz a Duna Kazán-szorosának északi területeit átszelő kis patakok völgyeiben nagyszámú kanalas malom őröl napjainkig. A térségbéli kutatásaim során a kövek forrása iránt érdeklődve az Almás hegység vízválasztó gerincén és déli oldalán élő pemjek (csehek) lakta Dunaszentilonát,

[40] Ozsváth 2022. 41.

13. kép: A negyvenes éveiben lévő mester a kő köldökét lyukasztja hegyes kalapáccsal, őseitől öröklött ügyességgel. Csicsóújfalu, O. G. D. 2011.

14. kép: A kőpalást egyengetése buzogánnyal. Csicsóújfalu, O. G. D. 2011.

valamint a Duna északi partján elterülő Sinicét jelölték meg. A kapott útbaigazítás alapján 2001-ben, majd 2004-ben felkerestem e településeket malomkőfaragók után kutatva.

Dunaszentilona hegyek között, folyóvizektől távol fekszik; cseh lakói egykor a resicai ércolvasztók faszénnel való ellátásából éltek. Mindemellett a bőven fellelhető, malomkőnek alkalmas sziklákból malomkőhasítással egészítették ki jövedelmüket.

A szocializmus hozta életmódváltást követően újmoldovai gyárakba ingáztak. Az ezredvégi változások után magashegyi állattartásra rendezkedtek be. Az állattartó portákon jó szolgálatot tettek a villanymotor hajtotta köves darálók. A hozzájuk szükséges őrlőköveknek alkalmas alapanyag helyben, a mezőkön elérhető, ezekből faragták a kis malmok darálóköveit. Néhányan egyéb munkáik mellett malomkővágással pótolják megélhetésük forrásait.

Mindenekelőtt a hegyi legelőkön, az erdőségekben nyitott szemmel járva nézték ki az arra alkalmas sziklatömböket, melyeket portájukra szállítottak, ahol ráérő idejükben nagyolták ki belőlük az őrlőköveket. Amikor megrendelés érkezett, újra elővették, s hozzáláttak a megrendelő elvárásai szerinti kialakításához. Először átnézték a kinagyolt sziklatömböket, az arra alkalmasnak tűnőt maguk elé téve megtervezték, körbe mérték, majd hozzáláttak a megmunkáláshoz (15. kép). A kivitelezéshez kétkilós kalapácsot, vídia-acél éllel ellátott vésőt, kővágócsákányt, buzogányt használtak.[41]

Az elkészült őrlőkövek az ezermesterek által készített, villanymotor hajtotta malmokba kerültek (16. kép). E kis darálók strukturálisan lekövették a térség kanalas malmainak köves őrlőszékét.[42]

Darálókövek a szerbek lakta Szinicéről

A Kazán-szoros északi partján áll a 15. századi Magyarország dunai őrvára, Háromtorony, melyet magasabb vízállás idején eltakarnak a folyó habjai. Ennek szomszédságában, a Duna-partra lenyúlva terül el a szerb Szinice. E falu férfi tagjai a hegyi pásztorkodás mellett gyakran őrlőkövet faragtak az útjukba kerülő, arra alkalmas sziklákból. A térségben bőven volt keletje az őrlőköveknek, ugyanis a Déli-Kárpátok apró patakmalmokban leggazdagabb régiójában fekszik.

Aki nem fért hozzá a térségben használatos, patakvíz hajtotta, kanalas kerekű, csutorás malomhoz, az villanydarálót készített magának.

Egy a Dunára lefutó hegyoldali, állattartó szálláson találkozhattam Szinice talán utolsó, malomkőfaragáshoz is értő kecskepásztorával.

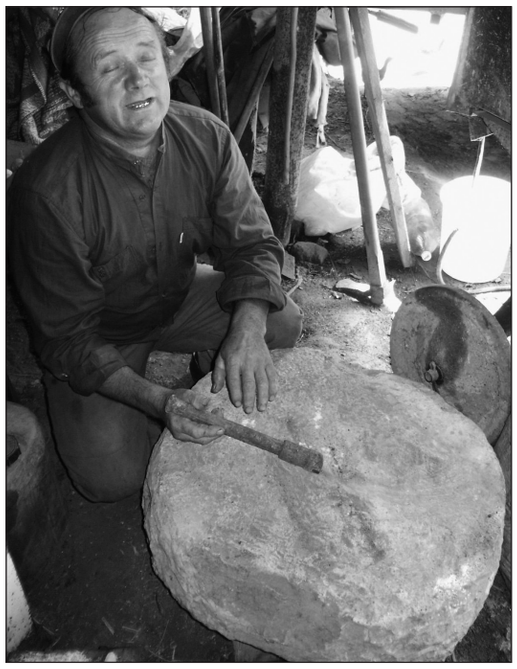

15. kép: A malomkő megtervezése, méretezése. Dunaszentilona, O. G. D. 2007.

A hegyoldali legelőn gyakran lelt darálókőnek alkalmas sziklatömböket (17. kép), melyeket ott helyben, vasbottal (ötkilós kalapáccsal) nagyolt alkalmas formára. E köveket a félfödéllel védett szállásra szállítást követően faragta használtra alkalmasra (18. kép). A munkákhoz többek között vasbotot, stokkolókalapácsot, vídiaéllel ellátott kővágócsákányt, valamint vésőt, körzőt, vinklit, lé-

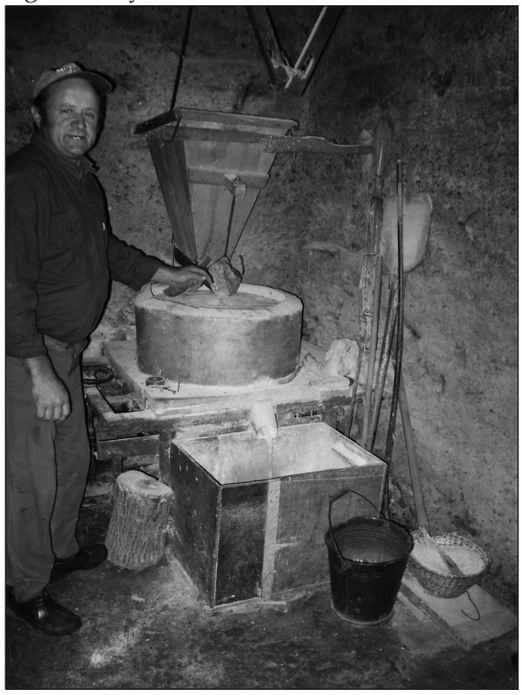

16. kép: Elektromos meghajtású köves daráló. Dunaszentilona, O. G. D. 2007.

[41] Ozsváth 2014. 68.
[42] Ozsváth 2022. 53.

17. kép: Sziklatömb a legelőn, ez jó lesz malomkőnek. Szinice, OGD. 2001.

niát használt (19. kép). A szálláson természetesen láthattuk a gazda elektromos darálóját is.

Terepen töltött útjaim során Kárpát-medence szerte egyértelműen meggyőződhettem arról, hogy az egykoron köves malmok őrleményét használó gazdák többsége családja és állatai számára ugyancsak a köves malmokat részesíti előnyben. Lisztjét, daráját jobbnak tartják, mint a kalapácsmalmokban előállítottakat.

A malomkövek, mint az egészséges életmód zálogjai

A harmadik évezred emberében egyre gyakrabban tudatosul a felismerés, miszerint az élelmiszeriparban tapasztalható globalizáció szinte minden területen kiszorítja étrendünkből a már generációk által megtapasztalt táplálkozási normákat. Ezt gyakran tekintik az egyre-másra megtapasztalt – vélt vagy valós – civilizációs egészségi problémák gyökerének. Megjelent egy erős mozgalom, amely a hagyományos életformákhoz való visszatérést tekinti a mentális és fizikai egyensúly letéteményesének. E körök gondolkodásában kiemelkedő helyen áll az egészséges életritmus és a természetes élelmezés, az adott térség természeti, környezeti adottságainak ritmusát követve. E célok elérése érdekében az egyén hajlandó anyagi és fizikai áldozatokat is hozni, hogy megteremtse maga és családja számára a természetes életkörülményeket.

Az autonóm életformához vezető elsődleges lépés célja a saját kenyéren élés mikéntjének biztosítása a saját ellenőrzött gabonából őrölt liszthez való hozzáféréssel. E ponton érkeztünk el témánkhoz, ugyanis rendkívül nehezen lehet olyan gabonaőrlési lehetőségeket találni, amelyek ki tudják szolgálni

18. kép: Malomkőfaragó eszközök, Szinice, O. G. D. 2007.

19. kép: Előkészített malomkő. Szinice, O. G. D. 2007.

az igényeket. Megoldáskeresés közben hamarosan megérik bennük a saját malom birtoklásának igénye. Megérik bennük a már idézett, Mózesi intelem üzenete, miszerint a malomkő jelenti az élet zálogját.

Gyakorlatilag napról napra növekszik a piaci elvárás a kis, köves őrlőszerkezetek iránt. Ez a felismerés késztetett immár egyre többeket arra, hogy megbirkózzanak a malomkövek készítésének kihívásaival.

Az eredményes próbálkozások

A mindszenti széldaráló reinkarnációja Szokolyán

A Dunakanyarban egy szokolyai család azzal szembesült, hogy egy másik, az úgynevezett nagyvárosi civilizáció elől menekülő család költözött a szomszédságukba, akik nem a táj, a falusi élet megkívánta alázattal a szívükben kerestek új életteret. Ők gyakorlatilag csupán alvóhelyüket helyezték át, magukkal hurcolva mindazt, ami elől menekültek. Szinte azt várták el, hogy a befogadó falu igazítsa hozzájuk életfelfogását.

Ez a helyzet arra késztette a bemutatni kívánt családot – miután megelégelték, hogy ők és állataik szenvednek a behurcolt „civilizációtól" –, hogy kivonuljanak egy kopár dombtetőre, ahol régészeti, néprajzi dokumentációt követve egy autonóm életteret kívántak megteremteni. A természet adta anyagokból, hagyományos technológiával létrehozott lakó- és gazdasági épületekben, régi állatfajokkal, hagyományos gazdálkodással szerettek volna élni. E tanyában is beköszöntött a saját malom iránt igény, erre a megoldást a Mindszentről az ópusztaszeri skanzenbe áttelepített széldaráló mintája jelentette.[43]

A családfő a nevezett kis malom mását építette meg téglából a szokolyai dombtetőn (20. kép). E darálóba váci kőből faragott malomkő került, melyet a honi szélmalmok 1949-es betiltása és az 1950–60-as évekbeli végleges leállása óta elsőként forgatott szélerő, és járt lisztet szélmalom hazánkban (21–22. kép).

E széldaráló azon túl, hogy a megalkotója családját és állatait ellátta a szükséges darával és lisztfélékkel, iskolás, óvodás csoportok tucatjait ismertette meg a szélmalomban őrölt liszt illatával és az abból készült cipó ízével.[44]

A malomkőfaragó

A kapolcsi összművészeti fesztiválon 2011-ben figyeltem fel egy rusztikus kézidarálóra, amelyet készítője gyerekfoglalkozásokon való használatra alkotott meg. Hosszabb beszélgetés után megvitattuk, merre érdemes továbbfejlesztenie.

A fiatalember kedvet kapott hozzá, és egyre-másra tökéletesítette szerkezeteit, így sikerült a Balatonfelvidéki andezitből készült kis malmaitól eljutnia az áttételes malmokig.[45] Ez a fejlesztés jóval nagyobb teljesítményt tett lehetővé, megnövelve a felsőkő kerületi sebességét.[46] A malomkőfaragó az egyre tökéletesebb kézimalmait, alkalmazkodva a kor igényeihez, elsődlegesen elektronikus felületeken kínálja. Elmondása szerint a természetes életmódot követők,

20. kép: A mindszenti széldaráló replikája és az alkotó, Lénárt István. Szokolya, 2012. (fotó Lénárt István)

21. kép: Az előkészítés alatt álló aljkő és szerszámok a széldarálóhoz, Szokolya, 2012. (fotó Lénárt István)

22. kép: A megvágott, beépítésre kész felsőkő a széldarálóhoz. Szokolya, 2012. (fotó Lénárt István)

[43] Lénárt István (sz. 1963), Szokolya.

[44] http://www.kacar.hu/index.php?content=gal&id=20 (utolsó megtekintés: 2025. 10. 15.)

[45] https://kezimalom.hu/wp-content/uploads/2011/12/malom-004.jpg (utolsó megtekintés: 2026. 03. 29.)

[46] https://kezimalom.hu/wp-content/uploads/2012/02/malom-032-225x300.jpg (utolsó megtekintés: 2026. 03. 29.)

valamint iskolák-óvodák, kézműves és játszóházi programfejlesztők köréből kerülnek ki megrendelői.

A jelen tanulmányomban megosztott néhány példa révén szándékomban állt felhívni a néprajzkutatók újabb és újabb generációinak figyelmét arra, hogy még mindig nagy lehetőség rejlik a tárgyi néprajzi terepmunkában. Olyan, korábban szinte figyelmen kívül hagyott tárgycsoportok, eszközök kutathatóak, amelyek nem biztos, hogy néhány évtized elteltével még elérhetőek lesznek. Gyakorlatilag a fentebb bemutatott darálók is a népi találékonyság azon termékei, amelyek még érdemben hasznosítják, viszik tovább a hagyományos malmokban megszerzett tapasztalatokat, tanulmányozásuk, illetve kutatásuk pedig időszerű.

Irodalom

* * *

2014 Biblia. Revideált új fordítás. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

* * *

1928 Szent Gellért legendája. (Vita S. Gerardi.) Csanád Vármegyei Könyvtár. Szerkesztik és kiadják: Dr. Barna János és Dr. Eperjesy Kálmán. 14. Fordította: Gálos Rezső. Gaál László Könyvnyomdája, Makó.

Csifféry Gergely

1997 A solymosi malomkő. Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 77–103.

Gunda Béla

1966 Prehisztorikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban. Ethnographica Carpatica. Budapest, 276–295.

Hála József

1993 A sárospataki „francia malomkő". Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/1, 485–511.

Horváth Ferenc

2001 A csengelei kunok ura és népe. Budapest, Archaeolingua.

Juhász Antal

1991 Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. Domokos Ottó (főszerk.): Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Budapest, 620–635.

Kádár József

1900 Szolnok-Dobokavármegye monographiája II.: A vármegye községeinek részletes története (AlparétDécse). Közrem. Tagányi Károly, Réthy László. Deés, Szolnok-Dobokavármegye közönsége.

1901 Szolnok-Dobokavármegye monographiája V.: A vármegye községeinek részletes története (LáposRózsapatak). Közrem. Tagányi Károly, Réthy László. Deés, Szolnok-Dobokavármegye közönsége.

Kós Károly

1980 Csicsói malomkő. In: Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 291–301.

Kőváry László – Rácz Józsa

1847 Csicsó Dézs környéke. (Képpel.) In: Kubinyi Ferenc (szerk.): Magyarország és Erdély képekben I–IV. Pest. III. 133.

Liu, Li – Kealhofer, Lisa – Chen, Xingcan – Ji, Ping

2014 A broad-spectrum subsistence economy in Neolithic Inner Mongolia, China: Evidence from grinding stones. The Holocene 24/6, 726–742.

Orbán Balázs

1868 A székelyföld leírása. Pest.

Ozsváth Gábor Dániel

2003a A régészeti malomleletek feldolgozásának buktatói In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 10. Szeged, 15–25.

2003b Kézimalomkövek az M5 autópálya nyomvonalán (Kiskundorozsma - Nagyszék) In: Szalontai Csaba (szerk.): Úton, útfélen: Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 133–140.

2014 Patakmalmok a Kárpát-medence keleti felében. TERC. (Népi kultúra)

2022 Watermills within the eastern part of the Carpathian Basin. Haddenham, International Molinological Society. (Bibliotheca Molinologica 24.)

Paládi-Kovács Attila

2000 Az ipari munkásság. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, Akadémiai Kiadó, 204–308.

Péter Beáta

2020 Amikor a kő beszélget az emberrel. Liget (a Székelyhon digitális melléklete) 2020. július 10. Csíkszereda. https://liget.ro/eletmod/amikor-a-ko-beszelget-az-emberrel (utolsó megtekintés: 2025. 10. 15.)

Pongrácz Pál

1957 A mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok. Budapest.

1967 Régi malomépítészet. Budapest, Műszaki Kiadó.

Pozdoray János

1905 A malomkövekről. Malomipari szakkönyvtár. Molnárok Lapja. Hasonmás. Balázs György (szerk.). Malom Kövek. 2023. Szentendre, 1–97.

Román János

1963 Néhány szó a sárospataki megyei malomkőbányáról. Borsodi Szemle 2, 98–102.

Roser, Christoph

2016 "Faster, Better, Cheaper". The History of Manufacturing: From the Stone Age to Lean

Manufacturing and Beyond, Productivity Press. https://www.allaboutlean.com/firstlecture_hom_1/ (utolsó megtekintés: 2026. 03. 20.)

Schafarzik Ferencz Dr.

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése 14. (Magyar Kir. Földtani Intézet) Földtani Kutatás XXXVIII. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomdája.

Selmeczi-Kovács Attila

1981 Kézimalmok. Történeti rétegek – technikai regresszió. Miscellanea Ethnologica Carpatho-Balcanica. Ethnographia 92/2–3, 204–232.

Takács Béla

1966 A sárospataki malomkőgyártás. In: Fenyő Béla – Kutasné Péter Ágnes (szerk.): Élet és Tudomány Tudományos Kalendáriuma 1967. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 256–260.

Téglás Gábor

1888 Hol gyártották Dácia őslakói kézmalomköveiket. Archeológiai Értesítő 1888/9, 91.

Vitos Mózes

1893 Csikmegyei füzetek I-II. (Adatok Csikmegye leírásához és történetéhez) Kiadja Györgyjakab Márton Csík-Szeredában.

Time passes, but the millstone remains. Contributions to the history of millstone carving in the Carpathian Basin

If we seek to identify the most decisive turning points in the history of human nutrition, we must consider not only the discovery of fire and the potter's wheel, but also the appearance of grinding stones. Grinding stones are indispensable finds in archaeological excavations, while millstones are frequently mentioned in the admonitions of the Old and New Testaments. They were also present on battlefields ensuring the provisioning armies. For nearly five millennia, flour was produced from grain exclusively by grinding it between two stones placed on top of each other: a stationary lower stone and a rotating upper stone. This method of grinding remained dominant in flour production until the introduction of the roller mill, patented in Budapest in 1878 by András Mechwart (born exactly 190 years ago). Although this innovation revolutionized the milling industry, it did not entirely replace stone grinding, which continues to play a role in the production of flour, groats, and other milled products. Even today, the justly world-famous paprika from the Szeged–Kalocsa region is ground between stones. Throughout the Carpathian Basin, considerable attention was paid to locating deposits of solid, high-quality volcanic stone suitable for carving millstones. Thus, the millstone quarries, carvers, and traders of places such as Sárospatak, Gyöngyössolymos, Muzsna, and the Transylvanian villages of Csicsóváralja–including Csicsómihályfalva, Csicsóújfalu, and Csíkszentkirály–became widely known. Alongside these centers, numerous smaller regional workshops and individual attempts at millstone extraction also existed.

With the transformation of the milling industry, demand for millstones declined significantly, though it never disappeared entirely. Across Transylvania, thousands of small, electrically powered stone grinders are still used in smaller villages and rural farms to process limited quantities of home-grown grain for animal feed. In these stone-grinding devices, only the size and shape of the grinding stones and the auxiliary mechanical elements adapted to the available driving force for rotating the upper stone have changed over the centuries.

Nowadays, more and more people seek ways to bake bread from their own grain (especially since the COVID–19 pandemic), leading to increased demand for small, family-scale stone grinders. It is therefore natural that traditional stream mills— urvivors of the socialist period and now valued as examples of vernacular architecture and industrial heritage— have gained renewed importance. Such mills can still be found in relatively large numbers along the fast-flowing streams that densely network the eastern half of the Carpathians (in regions such as Avas, Maramure–, Sălaj, Székely Land, Banat, the Aranyos Valley, and the Körös region). Some of them are being brought back to life, as if awakened from a Sleeping Beauty-like slumber, thanks to the beneficial effects of health and lifestyle tourism.

The renewed—albeit transformed — demand for millstones is being met by the descendants of former stone carvers and craftsmen, who revive the knowledge inherited from their ancestors: master artisans, millers, and millstone carvers.

In this study—beyond the historical and written sources of domestic millstone extraction—I present several centers of millstone carving, drawing on more than four decades of fieldwork, as well as verified data and firsthand experience gathered from millers operating stone mills, stone carvers, and informants recalling past practices. In addition, I also aim to draw the attention of specialists to the role of small stone grinders, as products of folk innovation, in the functioning of traditional livestock farms, as well as to the research opportunities they offer.

Figure captions

Fig. 1. The genealogy of traditional mills in the Carpathian Basin (Gábor Dániel Ozsváth, György Balázs 2024)

Fig. 2. Millstone paprika grinding units from Sárospatak, Szeged-Szentmihály, Lábdy paprika mill, 192? (archival photo from the author's collection)

Fig. 3. Sárospatak French burr stone. Mártély, Késmárky windmill, photo by O. G. D., 2018

Fig. 4. Worn Csicsó millstone. Sebesvár, O. G. D., 2007

Fig. 5. Semi-finished millstones. Csicsómihályfalva, O. G. D., 2011

Fig. 6. Carved millstones. Csicsómihályfalva, O. G. D., 2011

Fig. 7. Finished millstone. Csicsómihályfalva, O. G. D., 2011

Fig. 8. Rock below Csicsóvár showing the place where a millstone was split off. Csicsómihályfalva, O. G. D., 2011

Fig. 9. Abandoned, half-carved millstone fragment along the path leading to the castle. Csicsómihályfalva, O. G. D., 2011

Fig. 10. Millstone carving site at the foot of Csicsóvár. Csicsóújfalu, O. G. D., 2011

Fig. 11. Prepared millstones of various sizes. Csicsóújfalu, O. G. D., 2011

Fig. 12. Tools of millstone carving: compass, square, iron calipers. Csicsóújfalu, O. G. D., 2011

Fig. 13. A master in his forties drilling the "navel" of the stone with a pointed hammer, with skill inherited from his ancestors. Csicsóújfalu, O. G. D., 2011

Fig. 14. Smoothing the outer surface of the stone with a mace. Csicsóújfalu, O. G. D., 2011

Fig. 15. Designing and measuring a millstone. Dunaszentilona, O. G. D., 2007

Fig. 16. Electrically powered stone grinder. Dunaszentilona, O. G. D., 2007

Fig. 17. Rock block on a pasture—suitable for a millstone. Szinice, O. G. D., 2001

Fig. 18. Millstone carving tools, Szinice, O. G. D., 2007. Rough-shaped millstone. Szinice, O. G. D., 2007

Fig. 19. Prepared millstone. Szinice, O. G. D., 2007

Fig. 20. Replica of the Mindszent wind grinder and its creator, István Lénárt. Szokolya, 2012 (photo by István Lénárt)

Fig. 21. Lower stone under preparation and tools for the wind grinder. Szokolya, 2012 (photo by István Lénárt)

Fig. 22. Cut and installation-ready upper stone for the wind grinder. Szokolya, 2012 (photo by István Lénárt)

Szikladal.
Film a Gerecse hegységi kőiparról, különös tekintettel a kőbányászok *komendó*ira[1]

Hála József
Honismereti Szövetség

A Gerecse hegységet felépítő kőzetek közül különösen a jura földtörténeti időszakban keletkezett vörös színű, tömött mészkő („márvány") és a sárgásfehér, barnásfehér pliocén-pleisztocén édesvízi mészkő („travertinó") bírt és bír nagy jelentőséggel. Mindkettőt már a Pannóniában élő rómaiak hasznosították, majd a középkortól napjainkig, időszakonként változó intenzitással folyik bányászatuk és felhasználásuk. A kőipar újabb kori (török uralom utáni) fellendülésében nagy szerepet játszottak az Itáliából és német földről érkezett szakemberek (kőbányászok, kőfaragók). A gerecsei kőiparban részt vevő települések (Tardosbánya, Süttő, Dunaalmás, Neszmély, Piszke, Lábatlan, Nyergesújfalu) lakosai között a 19. század folyamán munkamegosztás alakult ki: a bányászok a hegység szinte minden kőbányájában tardosbányaiak voltak, a kőzeteket pedig elsősorban süttői, piszkei, valamint dunaalmási és nyergesújfalui kőfaragók dolgozták fel a helyi kisebb-nagyobb műhelyekben, telepeken vagy a felhasználás helyén, az ország különböző településein.[2]

A Gerecse hegység kőbányáiba az első gép, egy Flottmann-féle kompresszor 1950-ben került, előtte a kőfejtés minden fázisát kézi erővel és kézi eszközökkel végezték, a szállításnál állati vonóerőt vettek igénybe. A gépesítés előtt és esetenként még utána is minden munkamozzanat (pl. fúrás, fejtés, hasítás, emelés, rakodás stb.) során (a hagyomány szerint egykor olasz kőbányászoktól tanult) *komendó*kat (munkadalokat) énekeltek, ezekkel adva meg a ritmust, segítve a szükséges nagy fizikai erő kifejtését (1–2. kép).

A fejés, fonás, szövés, őrlés, vajköpülés, cölöpverés és más ritmikus tevékenységek közben énekelt, világszerte ismert és ősrégi (hazánkban először Szent Gellért kisebbik, 11. századi legendájában említett) műfajt[3] Katona Imre így definiálta a *Magyar néprajzi lexikon*ban: „1. emberi erővel végzett egyszerűbb munkát szervező vagy kísérő dal, amely tartalmilag a tevékenység jellegéhez, formailag annak üteméhez igazodik, 2. munkavégzés közben – főleg a figyelem ébren tartására – énekelt dal, amely a szöveg vagy forma szempontjából nem feltétlenül kapcsolódik az adott tevékenységhez [...]."[4] A műfajnak dallam nélküli képviselői is vannak,[5] az epikus változatok egyik szemléletes és jó példája a Horger Antal által a hétfalusi csángók körében 1899-ben gyűjtött ritmikus mese, amelyet favágás és fafűrészelés

1. kép: Kőfejtés a tardosbányai Bányahegyi-bányában az 1940-es években. (Ajándék Imely Jánosnétól, Hála József gyűjteményéből)

2. kép: „Trajbolás" vasrudakkal, azaz a kőtömb kimozdítása és kiemelése a bányafalból a tardosbányai Bányahegyi-bányában 1984-ben, rekonstrukció. (Hála József felvétele)

[1] Az alábbi szöveg az említett film levetítése előtt elmondottak bővített és szerkesztett változata.
[2] Részletesebben, bőséges irodalommal: Hála 1987b, 1995b.
[3] Katona 1976, 644, 1979, 362, 1980, 656.
[4] Katona 1980.
[5] Katona 1976, 644.

közben mondtak.[6] Szintén Katona Imre jegyezte meg a munkadalról: „Az ősrégi, világszerte ismert munkadalokról magyar viszonylatban nagyon keveset tudunk, gyűjtési lehetőségüket talán végérvényesen elszalasztottuk." Illetve „A gyűjtés oly gyér, hogy területi eloszlásukról úgyszólván semmit sem tudunk megállapítani."[7]

A fentiek fényében elismerésre méltó Békefi Antal (1926–1982) ez irányú munkássága. A jeles zeneszerző, karnagy és zenetanár egy évtized (1972–1982) alatt óriási anyagot („a fizikai munkát, munkavégzést segítő ritmikus zajokat, kiáltásokat, mondókákat, a beszéd és zene határán ingadozó állathívogatókat és terelőkiáltásokat, a fejés és vajköpülés idejét »lerövidítő« ritmikus munkamondókákat és -dalokat, a cséphadarók csattogását utánzó és az azokkal végzett munkát segítő csépmondókákat, majd az ipar területéről a kovácskalapácsok jelbeszédét, a vasúti munkások krampácsolásának zakatolását és a kőfejtők embert próbáló fizikai erőkifejtését segítő spontán többszólamú énekelt munkarigmusát"[8]) gyűjtött össze a Kárpát-medencében. Az ebből összeállított 3600 kéziratoldalnyi, 6 kötetnyi műből eddig két kötet látott napvilágot a szerző fia, Békefi Antal Attila gondozásában.[9]

Békefi Antal gyűjtéseinek 1978-ban az *Ethnographiá*ban *A kőfejtők dallamos munkarigmusai és jelzőkiáltásai* címmel megjelent első eredményei a reveláció erejével hatottak, mert eltűnt, sőt, a néprajzkutatók által „eltemetett" folklórműfajról adtak hírt. A tanulmányban a szerző 28 munkadalt, vagy ahogy Sárosi Bálint javaslatára ő nevezi: munkarigmust (4 fúrórigmust, 10 fejtőrigmust, 3 tömbhasítórigmust, 4 emelőrigmust, 4 ékkiverőrigmust, 3 rakodórigmust) közölt és ezeket ritmikai, melodikai és szövegelemzéssel, valamint kotta-, rajz-, kép-, grafikon- és táblamellékletekkel mutatta be[10] (3. kép). A folklóralkotásokat így jellemezte: „A munkarigmusok a munka folyamatos végzését biztosítják. Aki énekli, hallja, szinte együtt lélegzik a munkával. Pontosan érzi, tudja, mikor van és meddig tart az erőkoncentrációra való felkészülés, s melyik a másodpercnek az a tized pillanata, amelyben egyszerre kell hogy fogjon, feszítsen, sújtson a megsokszorozódott emberi erő. Az ilyen periodikusan ismétlődő, a másodperc törtrészeinek pontosságával a munka tennivalóit beosztó belső rend, szervezettség biztosítja a fizikai erő legnagyobb fokú és legkedvezőbb feltételek mellett való kihasználását, egyben a pillanatnyi pihenőhöz jutásokat is."[11]

Jómagam, részben Békefi Antal fent említett tanulmányától indíttatva, 1984 nyarán több hetet töltöttem a Gerecse hegységben és végeztem néprajzi gyűjtést Tardosbányán és Süttőn. A kőbányászatra és a kőfaragásra vonatkozó adatok lejegyzése mellett számos fotót készítettem, az adatközlőktől sok régi fényképet és dokumentumot kaptam, és több *komendó*t magnetofonszalagra rögzítettem. Utóbbiakról a következőket sikerült megtudnom és megállapítanom. E munkadalok szabályosságot nem mutattak, szövegükben és dallamukban a mindenkori munkavégzés szerint változtak. Jellemző volt az improvizáció: a mondandóba belefoglalhatták akár az előző nap eseményeit is, de sok visszatérő szót, indulatszót, szövegrészt stb. is alkalmaztak. A szövegek négy nyelv (szlovák, német, olasz és magyar) szavaiból épültek fel, a dalok fő funkciója az volt, hogy a különböző munkafolyamatok végzésénél biztosítsa a ritmust, segítse annak megtartását.

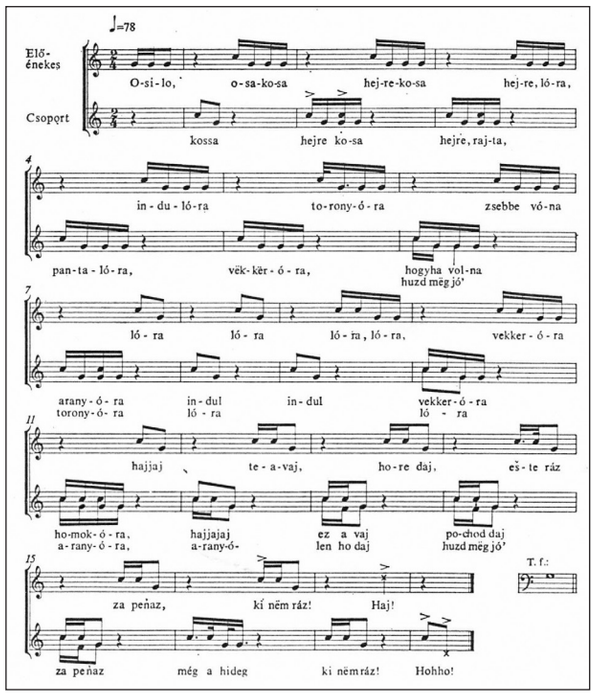

3. kép: A tardosbányai Bányahegyi-bányában gyűjtött munkadal kottája és szövege. (Békefi A. 1978. 398.)

[6] Horger 1899, 1908, 168–179, 457–458.
[7] Katona 1976, 644, 1979, 362.
[8] Békefi 2007, 695.
[9] Békefi 2005, 2007.
[10] Békefi 1978.
[11] Békefi 1978, 421. Ugyanebben az időszakban a Magyar Televízió filmet forgatott Tardosbányán a kőbányászatról és a kőbányászokról *A „felénekelt" szikla* címmel (rendező: Szőnyi G. Sándor, operatőr: Ráday Mihály), amelynek forgatókönyve nyomtatásban is megjelent: Balogh–Bán 1976.

A szöveg gyakran csipkelődő, gúnyolódó volt, és helyenként obszcén, vaskos kifejezéseket is tartalmazott.[12]

Az 1984. évi néprajzi gyűjtésem során feljegyzett adatokat, kapott archív fotókat és saját felvételeimet az 1980–1990-es években több dolgozat[13] megírásához használtam fel. Majd 1991-ben javasoltam a Néprajzi Múzeumnak egy (a gerecsei kőipart, különösen a kőbányászok munkadalait bemutató) film elkészítését. Miután a javaslatot elfogadták, a *Szikladal* című filmet még ugyanabban az évben leforgattuk Tardosbányán és a falu felett lévő Bányahegyi-bányában. A munka lelkes „motorja" a múzeum fiatal, nem sokkal később elhunyt filmes szakembere, Lehel László (1956–1998)[14] (4. kép) volt, aki amellett, hogy a rendezést és az operatőri munka nagy részét

4. kép: Lehel László, a Néprajzi Múzeum filmstúdiójának munkatársa. (Hála József gyűjteményéből)

is magára vállalta, kiváló szakembergárdát is toborzott a munkálatokhoz. A stáb tagja volt például az akkor főiskolás (ma már Balázs Béla-díjas) Csukás Sándor operatőr és Várhegyi Rudolf, később számos (köztük több díjnyertes) animációs, tévé-, reklám- és játékfilm kiváló felvevő- és stúdió-hangmérnöke.

Végül álljanak itt a Néprajzi Múzeum[15] 16 mm-es, 220 m hosszúságú, 17,55 perces, színes, *Szikladal* című filmjének legfontosabb adatai. Rendező–operatőr: Lehel László. Néprajzi szakértő: Hála József. Munkatársak: Csukás Sándor, Dobrányi Péter, Kiss Ágnes, Pecze Béla, Várhegyi Rudolf. Közreműködtek a következő tardosbányai kőbányászok: Bélik Mihály, Budai Vilmos, Moravcsik József, Moravcsik László, Moravcsik Mihály, Pintér Mihály és Vajger József. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1991.

Irodalom

Balogh Mária – Bán János

1976 A „felénekelt" szikla. Tardosbánya. Kultúra és Közösség 3/1, 53–65.

Békefi Antal

1978 A kőfejtők dallamos munkarigmusai és jelzőkiáltásai. Ethnographia 89, 388–425.

2005 Munkaritmus, munkarigmus, munkadal. IA. Szerk.: Békefi Antal Attila. Hagyományok Háza, Budapest.

2007 Munkaritmus, munkarigmus, munkadal. IB. Szerk.: Békefi Antal Attila. Hagyományok Háza, Budapest.

Hála József

1985 Trades and popular crafts utilizing mineral resources in the Carpathian Basin. In: Hála, József (ed.): Neogen mineral resources in the Carpathian Basin. Historical studies on their utilization. Hungarian Geological Survey, Budapest, 577–622.

1987a Historical and ethnographical data concerning in the work of Italian stonecutters in Hungary. In: Hála, József (ed.): Rocks, fossils and history. Italian–Hungarian relations in the field of the geology. Hungarian Geological Society, Budapest, 287–304.

1987b Kőbányászat és kőfaragás a Gerecse hegységben, különös tekintettel a tardosbányai kőfejtők barlanglakásaira. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 81–102. (Ház és Ember 4.)

1991 A kőbányászok és kőfaragók védőszentjeiről és templomi zászlóiról. In: Halász Péter (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 563–573.

1993 A kőbányászok és kőfaragók védőszentjeiről és templomi zászlóiról. Néphagyomány – Népismeret I. Bátky Zsigmond Alapítvány, Esztergom, 21–28.

[12] Hála 1987a, 291–292, 1995a, 200–201.

[13] Hála 1985, 1987a, 1987b, 1991, 1993, 1995a, 1995b.

[14] Róla lásd pl.: Pekár 2000, Hála 2000, Hála–Tari 2000, Hála–Élesztős 2024.

[15] Néprajzi Filmstúdió, Film 117.

1995a Történeti és néprajzi adatok olasz kőbányászok és kőfaragók magyarországi tevékenységéhez. In: Hála József: Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történelmi és néprajzi dolgozatok. Életmód és Tradíció 7. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 189–210.
1995b Kőbányászat és kőfaragás a Gerecse hegységben, különös tekintettel a tardosbányai kőfejtők barlanglakásaira. In: Hála József: Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 308–334. (Életmód és Tradíció 7.)
2000 Lehel László emlékezete. Néprajzi Hírek 29/1–2, 114.

Hála József – Élesztős László
2024 Lehel László. In: Tóth Arnold (főszerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. II. Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest. 208.

Hála József – Tari János
2000 Lehel László közreműködésével készített filmek. Néprajzi Hírek 30/1–2, 116–117.

Horger Antal
1899 A kicsi kígyó, a macska és a féreg. (Hétfalusi csángó népmese) Erdély Népei 2/2, 18–22.
1908 Hétfalusi csángó népmesék. Magyar Népköltési Gyűjtemény X. Athenaeum, Budapest.

Katona Imre
1976 Magyarázó jegyzetek. In: Ortutay Gyula – Katona Imre: Magyar népdalok. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 621–711.
1979 Líra. In: Ortutay Gyula (szerk.): A magyar folklór. Tankönyvkiadó, Budapest, 324–365.
1980 Munkadal. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 655–656.

Pekár István
2000 Búcsú Lehel Lászlótól. Néprajzi Hírek 29/1–2, 115.

Szikladal

A film about the stone industry in the Gerecse Mountains, with a special focus on the stone-cutters' work teams

The still significant stone industry of the Gerecse Mountains– (including stone quarrying and stone carving–) has a long and rich history. The red limestone from the Jurassic period (*marble*) and the white limestone from the Pleistocene–Pliocene (*travertine*) were already utilized by the Romans. These materials played an important role during the Middle Ages and experienced a renewed flourishing vival in the 19th century, particularly around the turn of the 19th and 20th centuries. Until the mid-20th century, work in the mountain's quarries was predominantly manual, relying on human labor and hand tools. Up to this period, work songs – locally known as *komendó* – were sung to facilitate the execution of various work processes and to maintain a steady rhythm. In his study, the author briefly outlines the historical background of stone quarrying and carving, introduces the genre of the work song, and – primarily based on the research findings of Antal Békefi – summarizes the main characteristics of the work songs of the Gerecse region. Finally, the paper presents the film *Szikladal* [Rock Song], produced in 1991 by the Museum of Ethnography in Budapest in collaboration with the author, which documents this unique musical tradition.

Figure captions

Fig. 1. Stone quarrying in the Bányahegyi Quarry (Tardosbánya) in the 1940s. (Gift from Mrs. Jánosné Imely, from the collection of József Hála).

Fig. 2. "Trajbolás" with iron rods – i.e. dislodging and lifting a stone block from the quarry face – in the Bányahegyi Quarry (Tardosbánya), 1984, reconstruction (photo by József Hála).

Fig. 3. Musical notation and lyrics of a work song collected in the Bányahegyi Quarry (after Antal Békefi 1978, p. 398).

Fig. 4. László Lehel, staff member of the film studio of the Museum of Ethnography (from the collection of József Hála).